

Fejezetek a hadtörténelemből 9.

A Fejezetek a hadtörténelemből
a Magyar Hadtudományi Társaság kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő:
Dávid Ferenc

Magyar Hadtudományi Társaság

Fejezetek a hadtörténelemből 9.

**Az ókori hadtörténettől a modern
fegyveres konfliktusokig.
A Fialat Hadtörténészek
Országos Konferenciájának anyagai**

Magyar Hadtudományi Társaság
Pécs – Budapest, 2021

Szerkesztette:

Bene Krisztián

Fazekas Ferenc

Kiss Márton

Sarlós István

Az angol nyelvű tartalomjegyzéket készítette:

Kiss Márton

A német nyelvű tartalomjegyzéket készítette:

Dömők Csilla

A francia nyelvű tartalomjegyzéket készítette:

Bene Krisztián

Címlaptervező:

Kiss Márton

A kötet tudományos közleményeit lektorálta:

Bene Krisztián és Sarlós István

A borítócímlapon és a hátoldalon látható képek az
Europena és a Fortepan adatbázisokból származnak.

Nyomdai előkészítés és a nyomdai munkálatok:

Kontraszt Plusz Kft.

© Szerzők, 2021

© Szerkesztők, 2021

ISBN 978-615-5954-10-8

ISSN 2062-9788

TARTALOM

Előszó	13
--------	----

Plenáris előadások

<i>Fischer Ferenc</i> : A Föld körbekerülései Magellán Victóriájától a Space Shuttle Columbiáig: Globális erődemonstrációk horizontális (a vízben) és vertikális dimenzióban (a víz alatt, a levegőben és az űrben) a XVI. századtól a XXI. század elejéig	15
<i>Kecskés D. Géza</i> : A NATO és az átalakuló Kelet-Európa 1988–1992	77

Tanulmányok

<i>Bene Krisztián</i> : A Szabad Francia Erők magyar idegenlégiósai különleges életutak tükrében	109
<i>Borbás Benjámín</i> : A hadizsákmány elosztásának jelentősége a Német Lovagrend 13. századi szentföldi harcaiban	127
<i>Csiky Gergely</i> : Az avar-bizánci háborúk Pannonia Secunda és Felső Moesia tartományokban	147
<i>Dömők Csilla</i> : A nemzetté válás európai útjai	177
<i>Hamerli Petra</i> : Horvát politikai menekültek emigrációjában 1934-ben	217
<i>Hudák Krisztina</i> : Az amerikai hadsereg Hágai Konvenciókkal kapcsolatos kulturális örökségvédelmi kötelezettségei és ennek eredményei	233

<i>Huszár Mihály: A gróf, a műegyetemi hallgató és a tanító az első világháborúban</i>	257
<i>Kiss Márton: A könnyűlovas harcmodor elméleti háttere a 18. században</i>	273
<i>Mátyás Botond Hunor: A Magyar Királyi 1. Rohamtüzérszótály harctéri alkalmazása a rohamtüzérek emlékiratai tükrében</i>	287
<i>Stipich Béla: Ursu ostroma – Valóság vagy fikció?</i>	309
<i>Várnai Gergely: A cári Oroszország vasútpolitikája Kelet-Ázsiában a 19. század végén és a Transzszibériai Vasút jelentősége az 1904–1905-ös orosz–japán háborúban</i>	331

Recenziók

<i>Garadnai Zoltán: Francia história? A kollaboráció és a konfrontáció dilemmái</i>	345
<i>Turnár Erik: Lokális Trianon 1. kötet. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918–1920</i>	349
A kötet szerzői	357

TABLE OF CONTENTS

Prologue	13
----------	----

Plenary lectures

<i>Ferenc Fischer</i> : From Magellan's Victoria to Space Shuttle Columbia: Global force demonstrations in horizontal (underwater) and vertical dimensions (underwater, air, and space) from the 16th century to beginning of the 21st century	15
<i>Géza Kecskés D.</i> : NATO and the Transforming Eastern Europe, 1988-1992	77

Studies

<i>Krisztián Bene</i> : Hungarian foreign legionnaires of the Free French Forces through special life paths	109
<i>Benjámín Borbás</i> : The significance of the distribution of loots of war in the 13th century battles of the German Order	127
<i>Gergely Csiky</i> : The Avar - Byzantine wars in the provinces of Pannonia Secunda and Upper Moesia	147
<i>Csilla Dömök</i> : European ways of becoming a nation	177
<i>Petra Hamerli</i> : Croatian political refugees in exile in 1934	217
<i>Krisztina Hudák</i> : Results of the U.S. Army's Cultural Heritage Responsibilities under the Hague Conventions	233

<i>Mihály Huszár</i> : The count, the university student and the teacher in the First World War	257
<i>Márton Kiss</i> : Theoretical background of the light cavalry in the 18th century	273
<i>Botond Hunor Mátyás</i> : Battlefield application of the Royal Hungarian 1st Assault Artillery Class through the memoirs of assault artillerists	287
<i>Béla Stipich</i> : The siege of Ursu - Reality or fiction?	309
<i>Gergely Várnai</i> : Russia's railway policy in East Asia in the late 19th century and the importance of the Trans-Siberian Railway in the Russo-Japanese War of 1904-1905	331

Reviews

<i>Zoltán Garadnai</i> : French history? The dilemmas of collaboration and confrontation	345
<i>Erik Turnár</i> : Local Trianon Volume 1. The counties of Csongrád, Csanád and Torontál in the years of the collapse 1918-1920	349
Authors	357

INHALT

Vorwort	13
---------	----

Plenarvorträge

<i>Fischer Ferenc</i> : Die Weltumrundungen der Erde von Magellans Victoria bis zum Space Shuttle Columbia: Globale Kraftdemonstrationen in horizontaler (auf dem Wasser) und vertikaler Dimension (unter dem Wasser, in der Luft und im Weltraum) vom 16. Jahrhundert bis zum Anfang des 21. Jahrhunderts	15
<i>Kecskés D. Géza</i> : Die NATO und Osteuropa im Wandel, 1988–1992	77

Studien

<i>Bene Krisztián</i> : Die ungarischen Fremdenlegionäre der Freien Französischen Streitkräfte im Spiegel von besonderer Lebenswege	109
<i>Borbás Benjámín</i> : Die Bedeutung der Verteilung der Kriegsbeute in den Kriegen des Deutschen Ordens im 13. Jahrhundert im Heiligen Land	127
<i>Csiky Gergely</i> : Kriege zwischen den Awaren und Byzanz in den Provinzen Pannonia Secunda und Moesia Superior	147
<i>Dömök Csilla</i> : Die Wege der Nationsbildung in Europa	177
<i>Hamerli Petra</i> : Politische Flüchtlinge aus Kroatien in der Emigration 1934	217

<i>Hudák Krisztina</i> : Die Pflichten der US-Armee angesichts der Haager Konvention zum Schutz von Kulturgut und deren Ergebnisse	233
<i>Huszár Mihály</i> : Der Graf, der Student an der technischen Universität und der Volksschullehrer im ersten Weltkrieg	257
<i>Kiss Márton</i> : Theoretischer Hintergrund zur Kampfweise der leichten Kavallerie im 18. Jahrhundert	273
<i>Mátyás Botond Hunor</i> : Der Einsatz der 1. Sturmartillerie des Königreichs Ungarn auf dem Gefechtsfeld im Spiegel von Denkschriften der Soldaten	287
<i>Stipich Béla</i> : Belagerung von Ursu – Wirklichkeit oder Fiktion?	309
<i>Várnai Gergely</i> : Eisenbahnpolitik des zarischen Russlands am Ende des 19. Jahrhunderts in Ostasien und die Rolle der transsibirischen Eisenbahn im Krieg zwischen Russland und Japan von 1904-1905	331

Rezensionen

<i>Garadnai Zoltán</i> : Historie Frankreichs? Dilemmas der Kollaboration und der Konfrontation	345
<i>Turnár Erik</i> : Lokales Trianon Band 1. Die Komitaten Csongrád, Csanád und Torontál in den Jahren des Zusammenbruchs 1918–1920	349
Autoren des Bandes	357

TABLE DES MATIERES

Avant-propos	13
--------------	----

Conférences plénières

<i>Ferenc Fischer</i> : De la Victoria de Magellan à la navette spatiale Columbia : Démonstrations mondiales de force dans les dimensions horizontale (sur l'eau) et verticale (sous l'eau, dans l'air et dans l'espace) du 16 ^e siècle au début du 21 ^e siècle	15
<i>Géza Kecskés D.</i> : L'OTAN et l'Europe orientale en transformation, 1988-1992	77

Études

<i>Krisztián Bene</i> : Les légionnaires hongrois des Forces françaises libres à la lumière des parcours individuels particuliers	109
<i>Benjámín Borbás</i> : L'importance de la distribution du butin de guerre dans les batailles du XIII ^e siècle des chevaliers teutoniques en Terre Sainte	127
<i>Gergely Csiky</i> : Les guerres avars-byzantines dans les provinces de Pannonia Secunda et de Haute-Moésie	147
<i>Csilla Dömők</i> : Les voies européennes vers la naissance des nations	177
<i>Petra Hamerli</i> : Réfugiés politiques croates en émigration en 1934	217

<i>Krisztina Hudák</i> : Les obligations de l'armée américaine en matière de protection du patrimoine culturel en vertu des conventions de La Haye et ses résultats	233
<i>Mihály Huszár</i> : Le comte, l'étudiant et l'instituteur dans la Première Guerre mondiale	257
<i>Márton Kiss</i> : Le contexte théorique des combats de chevaux légers au 18 ^e siècle	273
<i>Botond Hunor Mátyás</i> : Utilisation au combat du 1 ^{er} régiment royal hongrois d'artillerie d'assaut à la lumière des mémoires des artilleurs d'assaut	287
<i>Béla Stipich</i> : Siège d'Ursu - Réalité ou fiction ?	309
<i>Gergely Várnai</i> : La politique ferroviaire de la Russie tsariste en Asie orientale à la fin du XIX ^e siècle et l'importance du Transsibérien dans la guerre russo-japonaise de 1904-1905	331

Comptes rendus

<i>Zoltán Garadnai</i> : Histoire française ? Les dilemmes de la collaboration et de la confrontation	345
<i>Erik Turnár</i> : Local Trianon Volume 1. Les comitats de Csongrád, Csanád et Torontál dans les années de l'effondrement de 1918-1920	349
Auteurs	357

Előszó

A Magyar Hadtudományi Társaság Dél-dunántúli Tagozata más szervezetekkel együttműködve – a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetével és Interdiszciplináris Doktori Iskolájával, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Kari Tudományos Diákköri Tanácsával, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Akadémiai Bizottság II. Filozófia-, Történettudomány- és Néprajztudományok Szakbizottságával – 2018. december 3–4-én rendezte meg a *Fiatal Hadtörténészek Országos Konferenciája* elnevezésű országos tudományos rendezvényét.

Tekintettel arra, hogy hazánkban számos olyan felsőoktatási és akadémiai műhely létezik, amelyek keretében elmélyülten foglalkoznak a hadtörténelem kutatásával, a szervezők célja az volt, hogy olyan fórumot hívjanak életre, ahol a pályájuk elején járó, hadtörténelemmel foglalkozó fiatal kutatók megoszthatják egymással eredményeiket és interdiszciplináris keretek között érdemi diskurzust folytathatnak ezekről. Ebből kifolyólag doktori képzésben részt vevő 40 év alatti kutatók számára hirdették meg a konferenciát, hogy lehetőséget biztosítsanak számukra saját eredményeik közzététele mellett a pályatársakkal való megismerkedésre és szakmai kapcsolati hálójuk bővítésére.

A rendezvény koncepciója egyértelműen jó fogadtatásra talált a célcsoportot alkotó fiatal kutatók körében, mivel összesen 37 résztvevő regisztrált a konferenciára, akik a két plenáris előadó mellett 35 előadást tartottak meg a kétnapos program során, miközben két hadtörténeti témájú kötet bemutatására is sor került.

December 3-án hat szekcióban zajlott a munka, melyek keretében az ókortól a 20. századig terjedő korszakhoz kötődő témákat dolgoztak fel az előadók, így az érdeklődők ugyanúgy megismerkedhettek Babilónia hadtörténetével, mint a Német Lovagrend szentföldi harcaival vagy az első világháborút követő szerb

megszállás bajai részleteivel. A rendkívül tartalmas napot a korábban említett könyvbemutató zárta, ahol jelen sorozat ötödik kötete mellett a Baranya Megyei Levéltár első világháborúnak szentelt évkönyve került bemutatásra.

A konferencia második napján négy szekcióban hangzottak el előadások, melyek közül háromnak a rendezőelve a kronológia volt, így ennek megfelelően az újkorhoz, a modernkorhoz és a 21. századhoz kötődtek. A negyedik szekció a hadszíntérkutatás és módszertan kérdéseit járta körbe a Római Birodalom határvidékétől a napjainkban zajló szíriai konfliktusig bezárólag.

Az előadók várákozáson felül nem csupán a hazai felsőoktatási intézményekből – Pécsi Tudományegyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Debreceni Egyetem, Közép-európai Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Nemzeti Közzolgálati Egyetem –, hanem közgyűjteményekből, a Magyar Honvédségtől, valamint határon túli oktatási intézményekből is érkeztek, így az eredeti terveket felülmúlva a konferencia a gyakorlatban országos hatókörűből nemzetközivé nőtte ki magát. Ez a tény is jól jelzi, hogy mekkora érdeklődés övezi a hadtörténeti és biztonságpolitikai kérdéseket, amelyek magas színvonalú megvitatására egyelőre még viszonylag kevés szakmai fórum áll rendelkezésre. A konferencia ezt a hiányt kívánta pótolni – a visszajelzések alapján sikerrel.

Jelen kötet azon előadások írásos változatát adja közre – szám szerint tizenháromat –, amelyeket az előadók a megadott határidőre elkészítettek és elküldtek a szervezők számára. Ezek rendkívül széles időtávot ölelnek fel, hiszen az ókortól napjainkig terjedő időszakból számos érdekes és kevésbé ismert témát dolgoznak fel tudományos igényvel. Bízunk benne, hogy nem csupán tartalmas, de izgalmas olvasmányt is fognak jelenteni a tisztelt Olvasó számára.

Pécs, 2021. december

Bene Krisztián, Kiss Márton, Sarlós István

Fischer Ferenc

A FÖLD KÖRBEKERÜLÉSEI MAGELLÁN
VICTÓRIÁJÁTÓL A SPACE SHUTTLE
COLUMBIÁIG:
GLOBÁLIS ERŐDEMONSTRÁCIÓK
HORIZONTÁLIS (A VÍZEN) ÉS VERTIKÁLIS
DIMENZIÓBAN (A VÍZ ALATT, A LEVEGŐBEN ÉS
AZ ŰRBEN)
A XVI. SZÁZADTÓL A XXI. SZÁZAD ELEJÉIG

A főcímben szereplő *horizontális és vertikális dimenzió* értelmezéséhez néhány bevezető gondolat.¹ Az emberiség hosszú évezredekken keresztül „*horizontális*” dimenzióban mozgott, mindekelőtt a szárazföldek területén. Ezt segítette, lehetővé tette, hogy csak a legjellemzőbb háziasított állatokat említsük a ló, a teve, a szamár, az elefánt; a folyók felszínén pedig a kajak, a tutaj, a hajó. A beltengereken, így pl. a Földközi-tengeren rabszolgákat használtak az evezős hajók előre haladásához, illetve erőforrásként a különböző vitorlákat.

Elérkezve a XV–XVI. század időszakához, óriási nagy előrelépés történt, ugyanis megtörtént a „kilépés” a beltengerekről, s elkezdődött a *nyílt óceáni hajózás korszaka*.² Megkezdődött a nagy óceáni térségek megismerése, az ottani természeti törvényszerűségek kitalasztalása, így a *tengeráramlatok*, az óceáno-

¹ A tanulmányban szereplő összes internetes hivatkozás utolsó – kontroll – megtekintésére 2020. augusztus 15–22. között került sor. Az egyes hivatkozásoknál így ezért nem tüntettük fel külön-külön az utolsó megtekintés időpontját.

² DE BROSSARD 2005; LAVERY 2005; FERNÁNDEZ-ARMESTO 1991; BERGIUS 2001; PENNINGTON 1980.

kon uralkodó *széláramlatok* tudatos felhasználása. A szél- és tengeráramlatok felhasználásának vonatkozásában külön is meg kell említeni – amire a portugálok mindmáig nagyon büszkék – az úgynevezett „nagy portugál 8”-ast. A portugál hajósok megfejtették hosszú évtizedek tapasztalatai alatt az észak-atlanti és a dél-atlanti tenger- és széláramlatok törvényszerűségeit, amely természeti törvényszerűségek napjainkban is igazak: így az észak-atlanti térségben a széláramlatok alapvetően az óramutató járásával megegyező irányban mozognak és ez igaz a tenger áramlatokra is, míg az Egyenlítőtől délre az óramutató járásával ellentétes szél- és tengeráramlatok a meghatározók. Ennek a felismerése és a vitorlás hajózásban alkalmazása elsődlegesen a portugál hajózás érdeme volt.³

A XV. században és aztán hosszú évszázadokig az Atlanti-óceánon való hajózást alapvetően meghatározta az, hogy az a hajós, aki Európából az Indiai-óceánra akart eljutni, először az afrikai partok mentén haladhatott, nagyjából a Kanári-szigetek magasságáig, utána viszont a dél-amerikai kontinens felé volt célszerű hajózni, messze eltávolodni az afrikai partoktól, ugyanis olyan szél- és tengeráramlatok jöttek, amelyek a hajókat visszavitték a dél-afrikai partok felé. Az Indiai-óceánról vissza, illetve hazafelé Afrika déli partjai közelében északnak tartva a szél- és tengeráramlatok kedvezőek voltak, majd az Egyenlítő felé közelítve célszerű volt messze eltávolodni az afrikai partoktól. Az észak-atlanti térségben – befejezve a nagy „8”-ast – az észak-atlanti térség középső részeiből a dél-európai kikötők felé kellett tartani. Ez a tudás hosszú évtizedekig a portugálok monopóliuma volt, melyet aztán követtek holland, s angol hajósok is. E nagy „8”-as hosszú-hosszú időszakon keresztül biztosította a tengeri hajózást az Atlanti-óceán térségé-

³ JOHNSON – NURMINEN 2008; RÁKÓCZI 2006; BERGIUS 1971.

ben az európai peremtérsegek hajós nemzetei számára, biztosítva ezzel a az Európán kívüli területekkel a rendszeres kapcsolattartást.⁴

A következő nagy technikai-közlekedési előrelépést – jelentős részben függetlenül a tenger- és széláramlatokról – a gőzenergia megjelenése jelentette, amelynek bázisa, energia forrása a szén volt.⁵ Ez forradalmasította a horizontális közlekedést a folyók, a tengerek, óceánok felszínén a gőzhajók formájában, de a gőz forradalmasította a szárazföldi közlekedést is, elsődlegesen a vasúthálózatok kiépítése, és ezen belül a hatalmas interkontinentális vasútvonalak megépítése révén.⁶

A „vertikális” dimenzió meghódítására, – amire mindig is törekvések voltak az emberiség történetében, azaz valahogy elérni a levegőben való repülést – mindenféle elképzelések és kísérletezések történtek a történelem évszázadai során, de az igazi áttörést az jelentette, amikor megjelentek a XIX. század végén, a XX. század elején a *belső égésű motorok*, s energiaforrásként az *olaj*. Külön érdemes megemlíteni – hiszen ezek máig nevükben őrzik az egykori feltalálók nevét –, az Ottó és a Dízel motort, hiszen ez tette lehetővé a *vertikális dimenzió két irányba* történő továbbfejlesztését, részben a *levegőben*, részben a *víz alatt*. A XX. század elejétől az olajra, – a repülő benzinjére építve – megkezdődött a levegőnek, mint kommunikációs térnek a fel-

⁴ Mindegyik óceánnak, tehát az Indiai-óceánnak is megvannak a maga természeti törvényszerűségei.

⁵ TROITZSCH – WEBER 1987.

⁶ Ilyenek voltak az amerikai nagy interkontinentális vasútvonalak a keleti és a nyugati partvidék között az Amerikai Egyesült Államokban. Hasonlóan nagy jelentőségű volt az „5B” vasútvonal. Legelterjedtebb e rövidítés feloldására a Bréma, Berlin, Bizánc, Bagdad, Basra elnevezés. Ez a nagy német bicontinentális stratégiai vasútvonal az I. világháborút megelőzően döntő módon kihatott a világpolitikai fejleményekre, de ez elmondható a másik nagy európai-ázsiai bicontinentális vasútvonalra is: a transzibériai vasút megépítése a XIX. század végén, a XX. század elején igen jelentős politikai katonai következményekkel járt.

használása. E tér, a légtér, amely a földgolyónk körüli levegőburkot mintegy 20 km magasságú kommunikációs térré alakította át a repülőgépek révén. A modern repülés időpontját 1903-hoz szokták kötni leginkább, az amerikai Wright testvérekhez. Ezt követően aztán szinte évenként új légi rekordok születtek, gyökeresen átrajzolva az A-ról a B pontba való jutásnak a lehetőségeit, s gyorsan átalakítva egyúttal a tér és idő kategóriákat. Ebben a Földet övező egységes levegő burookban a hegyek, sívatagok, folyók, tengerek, óceánok már egyre kevésbé jelentettek leküzdhetetlen földrajzi akadályt.⁷

A vertikális tér víz alatti dimenzióját ugyancsak az olaj, mint energiaforrás megjelenése és a dízel motorok tették lehetővé. A századforduló előtt és a századforduló elején megjelentek a tengeralattjárók első példányai, amelyek gyökeresen átrajolták a víz alatti vertikális térben az egyes országok erőviszonyait. Az I., de még inkább a II. világháború hatalmas tengeralattjáró háborút is eredményezett. Aztán megjelent az 1950-es évek közepén az atomenergia és üzembe állították az első atom-tengeralattjárót, az amerikai USS Nautilus-t. Lehetővé vált Földünk mintegy kétharmadát kitevő óceáni térségek, még pontosabban a víz alatti térségek megismerése, meghódítása. A tengeralattjárók révén pedig új nemzetközi erőviszonyok és kihívások jelenhettek meg.

A vertikális dimenzióknak egy egészen új fejezete nyílik meg a II. világháború végén, mégpedig fegyver formájában: a rakéatechnika. A németek által kifejlesztett V2 rakéta brit szigetországi célpontok elleni bevetése 1944-45-ben egy új korszak nyitányát jelentette. Megjelent a rakétameghajtás, új távlatokat nyitva megtörtént a levegő burok áttörése, s megkezdődött a levegő burkon túli kozmikus térségek, az űrtérségek meghódítása. Egészen új kifejezések jelentek meg az 1950-es évektől az űrdimenzió keretében, mint az űrhajó, űrpilóta, mesterséges hold,

⁷ NICCOLI 2007.

interkontinentális ballisztikus rakéta, jelezve, hogy a Földünket körülölelő levegő burkon túl lévő űrtérségek kommunikációs térré, mégpedig hadászati felhasználású térré váltak.

A *horizontális és vertikális dimenziók összekapcsolódását* jeleníteték meg az I. világháború végétől az első *repülőgép-anyahajók*. A II. világháború végére ezek a repülőgépanyahajók lettek az óceánokat uraló és a csatahajókat háttérbe szorító legfontosabb haditengerészeti egységek.⁸ A horizontális és vertikális dimenzióknak egy újabb jelentős továbbfejlesztése történt meg, amikor a repülőgépanyahajót is atomreaktorral szerelték fel. Ennek első példánya a korlátlan hatótávolságú amerikai *atommeghajtású USS Enterprise* repülőgépanyahajó 1961-től állt szolgálatba, a fedélzeten olyan repülőgépekkel, amelyek atomfegyverek bevetésére is képesek voltak, s amely 1964-ben hajózta körül a Földet.⁹

A Föld első körbekerülése. Ferdinand Magellán expedíciója (1519–1522)¹⁰

A Föld első 1519-1522 közti körbekerülése kapcsán, – melynek épp e tanulmány írásakor az 500. évfordulója van – sok megemlékezés van szerte a világban, mindenekelőtt persze spanyol és

⁸ IRELAND 2008; HORE 2008; MILLER – PEACOCK 1994; PEACOCK 1993.

⁹ A tanulmányban szereplő egyes Föld körbekerülések terjedelmileg jelentős különbséget mutatnak. Ennek fő oka az, hogy a tanulmány maximális terjedelmének korlátai voltak. Így egyfelől ezen okokból egy részük csak igen röviden került kifejtésre, másfelől inkább azok kaptak nagyobb hangsúlyt, terjedelemben is, melyek tapasztalataink szerint kevésbé voltak ismertek. Ugyancsak terjedelmi korlátok miatt csak néhány Föld körbekerüléshez melékelünk fekete-fehér ábrát, térképet.

¹⁰ A brit kutató, Gavin Menzies nagy vitát kiváltó könyvében azt a hipotézist állította fel, hogy Cseng Ho kínai admirális 1421-1423 között már sikeresen végrehajtotta a Föld körbekerülését, amit azonban a szaktörténészek elegendő bizonyítók hiánya miatt nem fogadtak el. MENZIES 2004.

portugál részről.¹¹ Emlékmű található többek közt Sevillában, a Gaudalquivir folyó partján¹², ahonnan az expedíció elindult 1519. augusztus 10-én, Sanlúcar de Barrameda-ban, a Gaudalquivir atlanti-óceáni torkolatánál¹³, a chilei kikötővárosban, Punta Arenasban, a nagy felfedező nevét megörökítő Magellán-szorosban¹⁴, ahol Magellán hajójának, a csupán 85 tonnás *Victoria*-nak a méretarányos mása is megtalálható.¹⁵

Ferdinand Magellán valójában portugál származású volt. Korábbi útjai során portugál szolgálatban ismerte meg az Indiai-óceán és az azt övező tengerek, így a gazdag fűszerszigetek világát. Ezeket a hajózási-térképészeti tapasztalatokat tudta hasznosítani a spanyol korona szolgálatába állva. A földgolyó első körbekerülése előtt jelentős, több évtizedes portugál és spanyol hajózási előzmények történtek, mindenekelőtt egy hatalmi rivalizálás az Ibériai-félsziget két országa között. Igen tanulságosak az érdeklődő számára e két korai tengerjáró dél-európai ország hihetetlenül gazdag tengerészeti gyűjteményei, tengerészeti múzeumai Lisszabonban¹⁶ és Madridban.¹⁷

¹¹ SEVILLA 2019–2022, SANLÚCAR DE BARRAMEDA 2019–2022, EXPEDICIÓN DE MAGALLANES-ELCANO.

¹² EXPEDICIÓN DE MAGALLANES-ELCANO.

¹³ MONUMENTO LEGUA CERO.

¹⁴ MAGELLÁN-SZOROS.

¹⁵ Magellán a dél-amerikai partok mentén haladva jutott el a később róla elnevezett, a közel 600 km hosszúságú, a dél-amerikai szárazföldet és a Tűzföldet elválasztó Magellán-szoroshoz, mely végül is a felfedezőjére emlékezve került aztán a térképek megjelöléseként általános elfogadásra. A hajóút során a Csendes-óceánon többek közt Guam, a Fülöp-szigetek érintésével, – ahol végül is Magellán egy fegyveres összetűzésben életét vesztette – tért vissza a *Victoria* a portugálok uralta Indiai-óceánon át Dél-Afrika, pontosabban a Jóréménység foka megkerülésével a dél-atlanti térségbe. Majd 1522-ben Juan Sebastiano Elcano kapitány 18 emberével és gazdaság fűszerrakománnyal hajózott be szeptember 6-án Sanlúcar de Barrameda-ba, ugyanoda, ahonnan három évvel korábban útnak indultak. EXPEDICIÓN DE MAGALLANES-ELCANO.

¹⁶ MUSEU DE MARINHA.

¹⁷ MUSEO NAVAL DE MADRID.

Magellán világtörténelmi jelentőségű útja nagy lendületet adott a későbbi európai tengeri expedícióknak, s döntő módon hozzájárult Európa tengerjáró nemzetei tengerentúli expanziójához, tengerentúli birodalmak, impériumok létrejöttéhez¹⁸, amelyek a világ első globális felosztásaihoz vezettek (Tordesillas 1494,¹⁹ Zaragoza 1529²⁰). Európa, elsősorban Nyugat-Európa évszázadokig tartó világelsősege, a glóbusz „európaizálásának” kezdete minden bizonnyal innen eredeztethető. Maga Magellán nem tudta végrehajtani kapitányként a Föld körbekerülését: az Indonéz szigetvilágban bekövetkezett halála után egy baszk-spanyol származású kapitány, Juan Sabastiano Elcano fejezte be a Föld első körbekerülését 1522-ben.

A *Pax Britannica* formálódása. Francis Drake világkörüli útja (1577–1580)

A következő igen jelentős s világhatalmi következményekkel járó Föld körbekerülés a tengerészeti felemelkedő Nagy-Britanniához kötődik, amikor I. Erzsébet királynő 1577-ben a már nagy hajózási tapasztalatokkal rendelkező Francis Drake kapitányt bízta meg. Drake az angliai Plymouthból indult el 1577 novemberében *Pelican* nevű hajójával, melyet az utazás közben átkeresztelt *Golden Hind*-re.²¹

Francis Drake a spanyolok uralta dél-amerikai vizekre, egy olyan érdekszférába tört be, amelyet spanyol részről teljesen biztonságosnak hittek. Drake Dél-Amerika Csendes-óceán parti kikötőit végig fosztogatta, egészen Kaliforniáig feljutva.²² Francis Drake nevéhez kötődik a róla elnevezett Drake-átjáró Dél-

¹⁸ CROWLEY 2019.

¹⁹ TRATADO DE TORDESILLAS.

²⁰ TRATADO DE ZARAGOZA.

²¹ GOLDEN HIND, WELTUMSEGELUNG DES FRANCIS DRAKE.

²² Francis Drake egyik legnagyobb zsákmánya a Panama földszoros és a perui Callao kikötője között rendszeres szállítást folytató spanyol kincses hajó, a

Amerika csücskénél.²³ 1580 szeptemberében sikeresen, s igen gazdag rakománnyal tért vissza a Brit-szigetekre. Világkörüli útja hihetetlen módon kiélezte a spanyol-angol ellentéteket, rivalizálást, mely végül 1588-ban a nagy spanyol armada vereségével és katasztrofális pusztulásával végződött: a 130 hadihajóból csak 65 tért vissza spanyol kikötőkbe.²⁴ Ehhez hasonló nagy tengeri győzelmet a szigetország 1805-ben, a trafalgári tengeri ütközetben²⁵ ért el lord Horatio Nelson admirális²⁶ irányításával, amikor Bonaparte Napóleon kontinentális impériumával, az egyesített francia-spanyol flottával szemben győzedelmeskedett a *Royal Navy*.

Egy Európán kívüli autonóm tengeri hatalom felemelkedése. Az Amerikai Egyesült Államok Nagy Fehér Flottájának világkörüli útja (1907–1909)

A harmadik, világtörténelmileg is jelentős Föld körbekerülésre 1907–1909 között kerül sor, amikor az Amerikai Egyesült Államok, pontosabban annak elnöke Theodore Roosevel, világkörüli útra küldte a *US Navy* 16 csatahajóját.²⁷ A *Great White Fleet*

Nuestra Señora de la Concepción kifosztása volt, – óriási mennyiségű arany és ezüst kincset megszerezve. NUESTRA SEÑORA DE LA CONCEPCIÓN.

²³ DRAKE-ÁTJÁRÓ.

²⁴ GUERRA ANGLO-ESPAÑOLA (1585–1604), HANBORY-TENISON 2007; HOWARTH 1984; SPANISH ARMADA.

²⁵ BATTLE OF TRAFALGAR.

²⁶ HORATIO NELSON.

²⁷ A Nagy Fehér Flotta világkörüli útvonalának főbb állomásai a következők voltak: Hampton Roads, (Virginia), 1907. december 16.; Port of Spain, Trinidad, december 23–29; Rio de Janeiro, 1908 január 12–21; Punta Arenas, Chile, 1908. február 1–7.; Callao, Peru, február 20–29; Magdalena Bay, Mexico, 1908 mácius 1. – április 11.; San Francisco, 1908. május 6. – június 7.; Honolulu, Hawaii, 1908. július 16–23; 1908. augusztus 8–15; Auckland, Új-Zéland, 1908. augusztus 9. – augusztus 29.; Sydney; Ausztrália, 1908. augusztus 20–27., Melbourne, augusztus 29. – szeptember 3., Albany, szeptember 11–17., Manila, Fülöp-szigetek, október 19–23.; Yokohama, Japán, október 2–9., Colombo,

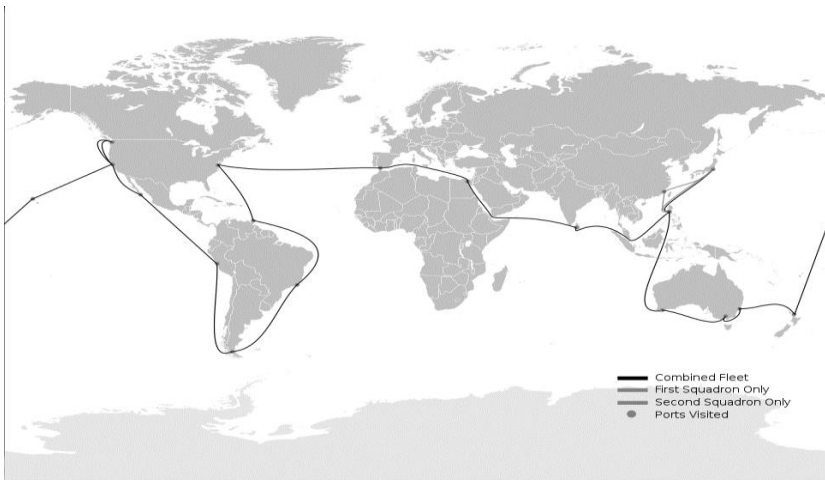
a mintegy kétéves út során 69 ezer km-t tett meg. E nagy tengerészeti vállalkozás mögött történeti háttérként feltétlenül meg kell említeni az 1898-as spanyol-amerikai háborút, melynek eredményeként az Amerikai Egyesült Államok egyik napról a másikra világhatalmi tényezővé vált, hiszen a Karib-térségben Kuba és Puerto Rico, a Csendes-óceán térségében pedig a Fülöp-szigetek, Guam került az Amerikai Egyesült Államok fennhatósága alá. Ezek az évek, a XIX. század utolsó s a XX. század első éve, amikor Európától függetlenül két távoli autonóm tengeri hatalom formálódott, s amelyek a XX. század történetét döntően befolyásolták: az egyik az Amerikai Egyesült Államok, és a *US Navy* felemelkedése, a másik pedig Japán felemelkedése, és a császári tengeri erő gyors növekedése. A Panama-csatorna megépítése 1903-1914 között különösen nagy lehetőségeket teremtett az USA haditengerészete számára, hiszen az Egyesült Államok kontinentális területe két nagy óceán között helyezkedik el. A *Nagy Fehér Flotta* világkörüli útjának közvetlen előzményét képezte az orosz-japán háború is 1904-1905-ben. Japán jelentős tengeri és szárazföldi győzelmei a távol-keleti erőviszony rendszert felborították és az Amerikai Egyesült Államok vezető körei nagyon aggódtak többek közt attól, hogy azok a pozíciók, amelyeket a Csendes-óceánon pár évvel korábban Spanyolországtól megszereztek, azok egy japán tengeri expanzió áldozatai lehetnek. A japánok uralta Kínától megszerzett Tajvan/Formoza és az Amerikai Egyesült Államok legnyugatabbra fekvő bázisa, a Csendes-óceán túlsó oldalán a Fülöp-szigetek (Manila) egymáshoz közel helyezkedtek el.

A *Nagy Fehér Flotta* az Amerikai Egyesült Államok keleti partvidékéről indulva, áthaladva a Magellán-szoroson, majd a dél-amerikai partok előtt elhaladva érkezett meg az Egyesült Államok nyugati partvidékére, majd onnan folytatódott az út

Ceylon december 14–20., 1909. január 3–7. Port-Said, Egyiptom, 1909. január 3–6., Gibraltár, január 31. – február 6. Hampton Roads (Virginia) 1909. február 22. GREAT WHITE FLEET.

Ausztrália, Új-Zéland és aztán Japán felé. A 16 vadonatúj – fehérre festett – sorhajónak a megjelenése japán vizeken egyértelmű amerikai erődemónstráció, erőfitogtatás volt a *US Navy* részéről, azt üzenve, nehogy a császári japán hadiflotta expanzióba kezdjen a Csendes-óceán térségében amerikai pozíciókat fenyegetve. Ettől az időponttól kezdődően a japán-amerikai csendes-óceáni ellentétek több évtizeden keresztül meghatározták a világpolitika alakulását, és ez a kibékíthetetlen konfliktus lesz az Amerikai Egyesült Államok hadba lépésének közvetlen kiváltója 1941-ben Japán Pearl Harbor elleni támadása révén.

A *Nagy Fehér Flotta* első alkalommal mutatta meg az amerikai tengeri erőt az Óvilágban. A flottakötelék áthaladt a Szezei-csatornán, majd a Földközi-tengeren, végül a Gibraltári-szoroson áthajózva tértek vissza az USA keleti partvidékére. Nem kellett már túl sok idő ahhoz, hogy az I. világháború után, 1921-1922-ben a washingtoni flottaszerződés keretében az Amerikai Egyesült Államok haditengerészete, a *US Navy* felzárkózzon az 5:5 flottaarányal a *Royal Navy* mellé. S újabb két évtized múltán már a *US Navy* repülőgépanyajó kötelékei uralták az óceánokat.

1. térkép. A Nagy Fehér Flotta útja (forrás: Wikipedia)

A Föld első körbepérése. (1924. április 6-24. – 1924. szeptember 28.)

A modern merevszárnyú repülés kezdetét jelentő amerikai Wright testvérek 1903-as repülése után²⁸ a Föld első körbepéréését ugyancsak az amerikaiak hajtották végre, melyre 1924. április 6-24. és szeptember 28. között került sor. A *first flight around the world* a Washington állambeli Seattle közeléből indult. A *Douglas Aircraft Company* eredetileg négy repülőgéppel kívánta az egyedülálló légi expedíciót megtenni, a *Boston, Chicago, New Orleans, Seattle* elnevezésű gépekkel. Az egyik repülőgép, a *Seattle* Alaszkában azonban balesetet szenvedett, így 3 repülőgéppel folytatódott az út, – az Aleut-szigetek érintésével – Japánba. Majd Korea következett, aztán a kínai partvidéket követve, Hong Kongon át, Francia-Indokína, Thaiföld, Burma, India, Közel-Kelet. Európán belül az amerikai pilóták Párizst, – ahová éppen a franciák legnagyobb nemzeti ünnepén, július 14-én érkeztek – és Londont ejtették útba, majd Írország, Grönland, Kanada érintésével 1924. szeptember 28-án értek vissza az amerikai repülőök Seattle-be. A számos leszállással együtt a *first aerial circumnavigation* ²⁹ 44.342 km-t tett ki, s a tiszta repülőidő 371 óra 11 perc volt. A *Douglas Aircraft Company* a szenzációs utat követően a cég mottójaként ezt használta: „*First Around the World – First the World Around.*”

A Reichsmarine világszertei kiképző útjai (1924–1933)³⁰

Az I. világháborús német haditengerészeti stratégia kulisszák mögötti éles bírálata és egy új offenzív doktrína kiformalódása az 1920-as évek elejétől kezdődött meg. A húszas évek német haditechnikai fejlesztései 1928-tól lehetővé tették az igen nagy

²⁸ TARJÁN 2021.

²⁹ FIRST AERIAL CIRCUMNAVIGATION.

³⁰ Erről lásd részletesen: FISCHER 2014a.

akciórádiusszal rendelkező, gyors *zsebcsatahajó* típus tervezési munkálatait, majd építési programjának beindulását. 1928 októberében a *Reichsmarine* élére került Erich Raeder admirális számára a *Kreuzerkrieg* (cirkálóháború) már nem „mellékhadszínteres” hadviselési forma lett. Mind a hadiflotta új hajóegységeinek megtervezésében, mind az operatív gondolkodásban, valamint a kiképzési alapelvekben már a nem szűk beltengeri térségek, mint a Német-öböl, s az Északi-tenger szerepeltek potenciális hadszíntérként. Az Északi-tengeren kívüli, távoli nyílt óceáni térségek lettek a fő operációs színterek: a *cirkálóháború* révén a potenciális ellenfelek hajózási életvonalai, kereskedelmi hajói elleni „kereskedelmi háború” („*Handelskrieg*”) kapott prioritást. Az új offenzív doktrínának megfelelően a potenciális tengeri ellenfelek (Franciaország, illetve Anglia) távoli létfontosságú utánpótlási szállítási útvonalait, kereskedelmi hajóit támadták a németek mindazoknak a tapasztalatoknak a figyelembevételével, amelyeket az I. világháború cirkálóháborújának tanulságaiból a német haditengerészeti vezetés levont.

A világműködési, illetve latin-amerikai körutakra szisztematikusan évről évre küldött kiképző cirkálók már a *Kreuzerkrieg* doktrína jegyében hajtották végre tengerentúli útjaikat 1933-ig a *Reichsmarine* operatív terveiben. A hadijátékok során a tengeri kereskedelmi útvonalak elleni támadások, a „gazdasági háború” („*Wirtschaftskrieg*”) elfogadott doktrínává vált. A *Kreuzerkrieg* továbbfejlesztése az 1933-39 közötti időszakban a *Kriegsmarine* évről évre megtartott hadijátékai keretében történt meg, amely kiépítése különösen az 1935-ös angol-német flottaegyezmény aláírása után felgyorsult.

A német kiképző cirkálók Ibero-Amerika országaiban tett, illetve világműködési útjaival kapcsolatos német primér források alapján nem húzható éles határ 1933-nál. Éppen ellenkezőleg, doktrinális kontinuitás áll fenn a weimari korszak haditengerészete (*Reichsmarine*) és a nemzetiszocialista korszak (*Kriegsmarine*) között. A folytonosság személyi kérdésekben is kife-

jeződött, hiszen például Raeder admirális a Weimari Köztársaság utolsó öt évében a német hadiflotta főparancsnoka volt, és ezt a funkciót viselte később is, egészen 1943-ig. Az angol és francia létfontosságú tengeri útvonalakat – a honi német kikötőktől 10-15.000 km távolságra – támadni képes, zsebcsatahajókkal is számoló, globális offenzív tengerészeti doktrína tehát nem 1933-tól datálható.

Az I. világháború után a német haditengerészet, a *Reichsmarine* titkos, nagyon átgondolt és intenzív kiképzési programba kezdett annak érdekében, hogy egy valamikori nagy későbbi német flottafejlesztés számára biztosítsák a jól kiképzett fiatal tisztek generációját.³¹ Hans Zenker admirális, a *Reichsmarine* főnöke 1924–1928 között, – a már a versailles-i szerződés által megépíteni engedélyezett – két új modern kiképző cirkálót, iskolahajót indított világméretű utakra egy ambiciózus terv formájában. A kiképzőprogram keretében a *Hamburg* cirkáló 1926 februárjában, az *Emden* kiképző cirkáló pedig 1926 őszén hagyta el a német vizeket. A következő években rendszeressé váltak a világméretű kiképző utak.³²

A *Hamburg* kiképző cirkáló 1926 februárjában indult el 13 hónapos, a Földet megkerülő útjára, Keletről Nyugat felé tartva. Áthaladva a Panama-csatornán, három közép-amerikai ország, Guatemala, El Salvador és Honduras kikötőjében tett udvariassági látogatást. Ezt követően Pearl Harbor szerepelt a látogatási programban, majd a cirkáló Japánban Kobe, Yoku-

³¹ A *Hamburg* és az *Emden* cirkálók világméretű kiképző útjai (1926. 02. – 1927. 03.; 1926. 11. – 1928. 03.) az *Emden* cirkáló chilei vizeken és a „zárt német kolóniák” meglátogatása Dél-Chilében (1927. 09. 30. – 1927. 11. 05.) című fejezet, 223–312. o. In: FISCHER 2008a; FISCHER 2014a, FECHT 1930.

³² A német hadihajók a 1920-as évek legelején csak a Balti- és az Északi-tengeren tartózkodtak. Az első jelentősebb és később rendszeressé váló külföldi útra 1923-ban került sor, amikor a spanyol kikötőkbe látogattak. A következő utak azonban már egész Dél-Amerika körül zajlottak és a *Hamburg* és az *Emden* cirkálók útjai már valóban globális jelleget öltöttek.

suka, Yokohama és Osaka kikötőjében vetett horgonyt. A látogatás lehetőséget adott többek között a Wilhelm Canaris kapitány által már 1921 őszén kiépített szupertitkos német-japán haditengerészeti kapcsolatok megerősítésére, a német licenccel alapján megvalósuló tengeralattjáró és torpedó projektek ellenőrzésére és a két haditengerészeti titkos kapcsolatok elmélyítésére. Az 1936-os antikomintern paktumban testet öltő német-japán diplomácia együttműködés, majd 1940-ben a katonai szövetség előkészítésében a két ország haditengerészeti vezetése a húszas évek elejétől igen sokat tett. A japán program után a *Hamburg* cirkáló az Indiai-óceánon áthajózva – a dél-afrikai Fokvárost érintve – több mint egy év elteltével 1927 márciusában tért vissza Wilhelmshaven-be.

A második világ körüli kiképző útra küldött modern német cirkáló programját Hans Zenker admirális még hosszabb időtartamra, 16 hónapra tervezte. Az *Emden* könnyű cirkáló az első olyan korszerű hajóegység volt, amelyet a *Reichmarine* a háború után a versailles-i szerződés előírásai által engedélyezett hajóutánpótlási-korszerűsítési program keretében építhetett, és elsődlegesen kiképző hajónak szánták.³³ 6.000 tonna vízkiszorítású cirkálót a világkörüli út során nem utolsó sorban arra is szánták, hogy a weimari Németország (hadi) hajóépítő iparának legújabb világszintű műszaki-technikai megoldásait reklámozza. Az *Emden* kiképző cirkáló Föld körüli útján a weimari köztársaság zászlaját testvérhajójával, a *Hamburg* cirkálóval szemben – Nyugatról Kelet felé haladva kívánta felmutatni a meglátogatandó országoknak. A spanyol la Coruñát, a Kanári-szigeteket, Dél-Afrikát és Zanzibárt érintő hajóútvonal, valamint az Indiai-óceán átszelése után ismét Japán következett. Pár hónappal a *Hamburg* látogatása után a programban öt japán kikötő szerepelt, többek között Nagaszaki és ismételten Yokohama. A japán városok után az Amerikai Egyesült Államokhoz tartozó Aleut-szigetek, Seattle, valamint a Panama-csatorna

³³ LEICHTER KREUZER EMDEN.

Csendes-óceáni bejáratánál fekvő Panama város következett. A dél-amerikai program csendes-óceáni része Ecuadorot, Perut, Chilét, a Magellán-szorost, az Atlanti-óceánon Argentínát, Brazíliát és Dominikát fogta át, majd ismét az Amerikai Egyesült Államok keleti partvidéke következett.³⁴ A kiképzőprogram befejezéseként a már bevált gyakorlatnak megfelelően egy spanyol kikötőt, ez alkalommal Villa Garciát vonták be.³⁵

Az 1920-as évek közepétől a II. világháború kitöréséig a német kiképző cirkálók közép- és dél-amerikai útjaik során alaposan megismerték az amerikai ikerkontinens keleti, illetve nyugati partvidékén található és onnan Európába, Nagy-Britanniába vezető legfontosabb hajózó útvonalakat és kikötőket. Az 1924–1938 között Közép- és Dél-Amerikában járt német kiképző cirkálók útvonalai szinte tükörképei voltak a legfontosabb brit – a Panama-csatornán és a nyugat-indiai szigetvilágra átvezető a közép-atlanti és a La Plata térségből kiinduló dél-atlanti hajózó – útvonalaknak. Ha a közép- és dél-amerikai útvonalak mellett számításba vesszük az Indiai-óceán felőli, a Fokföldet megkerülő és a Zöld-foki- és Kanári-szigetek előtt elhaladó afrikai tengeri útvonalakat, akkor szembeűnő az is, hogy a német kiképző cirkálók világszertei útjaik során Dél-Amerikát körbe kerülve és Afrika megkerülésével, azaz mindvégig a legfontosabb brit birodalmi tengeri útvonalakon haladva hajtották végre a „*Rund um die Welt*” jegyében „világszertei” kiképző útjaikat. Szisztematikus kiképző útjaik során a *Berlin*, az *Emden*, a *Hamburg*, a *Karlsruhe*, a *Schlesien* 1924–1938 között éveken keresztül – újból s újból – mintegy „rátapadtak” a brit-francia nyílt óceáni hajózási útvonalakra. A német tengerésztisztek és kadétkok előtt az 1920-as évek közepétől kezdődően jól ismertek voltak például a La Plata térség, a brazil partok, Dél-Afrika, a Zöld-foki- és Kanári-szigetek, Venezuela, a Karib-térség kikötői, valamint ezen hajózási útvonalak navigációs sajátosságai.

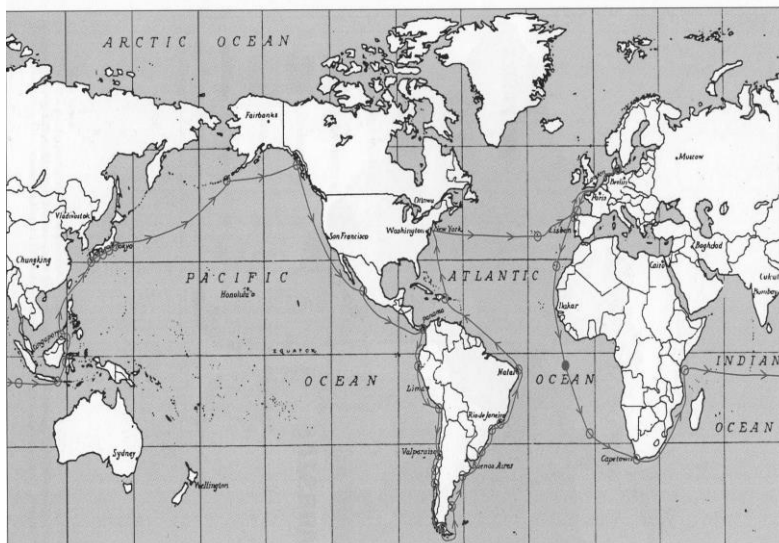
³⁴ FISCHER 2006, 287.

³⁵ FISCHER 2008b; FISCHER 2014c.

Németország az 1933-as, de különösen az 1935-ös angol-német flottaegyezmény után gyors hadiflotta építésbe kezdett. A hadihajó építési harcászati-operatív fő paramétereit, doktrinális és kiképzési alapelveit már az 1920-as években lerakták. Az általunk kiértékelt német levéltári források alapján³⁶ a II. világháború atlanti-óceáni dimenziója, tengeri hadviselése, továbbá a 1935. júniusi angol-német flottaegyezmény utáni gyorsított német tengeri újra felfegyverkezés kérdése is új optikát kapott. Az igen nagy rádiuszú, gyors és nagy tűzerejű zsebcsatahajókra (*Deutschland*-osztály) és csatahajókra (*Bismarck*-osztály) építő offenzív német tengerészeti doktrína nem köthető az 1933-as nemzetiszocialista hatalomátvételhez, hiszen Zenker és Raeder admirálisok irányítása alatt már korábban, az 1920-as évek elejétől az új doktrína jegyében készítették fel a német haditengerészet kadétjait, az új tiszti generációkat. Az offenzív cirkálóháború doktrína globális dimenziója, koncepcionális kidolgozottsága jól nyomon követhető a II. világháború kitörése előtti utolsó *Kriegsmarine* haditengerészeti hadijátékokon, 1939 február-márciusában, melynek kiértékelését személyesen Raeder admirális vezette: *„A német tengeri hadműveletek súlypontját az óceáni térségek képezik. A feladat az erre a harcmódra alkalmas hajóegységek kijuttatása az ellenséges tengeri útonalak támadására... Határozottan állítom, hogy az óceáni hadviselés gondolatának következetes továbbvitele révén és a szükséges eszközök céltudatos kiépítése és bevetése révén ... jó esélyek adódnak számunkra az ellenfél tengeri utánpótlási vonalai elleni küzdelemben. A siker esélyei lényegesen növekednek, amennyiben növekszik a tengeri haderónk. ... Én úgy gondolom, hogy akkor a tengeri háború szétszórt formájában a számbelileg gyengébb fél számára is jó kilátásokkal teli lehetőséget kínál. Az egyes lehetséges döntések színtere nem az Északi-tenger lesz, hanem minden földrész nyílt óceáni térsége.“*³⁷

³⁶ FISCHER 2014a.

³⁷ RAEDER 1939.

2. térkép. A Hamburg cirkáló útja (1926–1927) (forrás: Wikipedia)

A német léghajógyártás látványos megújulása az I. világháborús vereség után. A *Graf Zeppelin* léghajó világkörüli útja (1929)

A német repülés igen látványos, világszenzációt eredményező úttörő teljesítményt hajtott végre 1929-ben a *Zeppelin* léghajóval. 1929-ben a Föld északi térségében az LZ 127 *Graf Zeppelin* egy földkörüli utat tett.³⁸ A légi út, a „*Route der Weltumrundung*” fontosabb állomásai az alábbiak voltak: Friedrichshafen, Tokió, Los Angeles, s USA keleti partján található Lakehurst.

Az I. világháború után a német léghajógyártást az mentette meg a teljes csődtől, hogy az Amerikai Egyesült Államok kormánya – különösen a *US Navy* – érdekelt volt abban, hogy nagy és modern léghajóval rendelkezzenek, főleg a csendes-óceáni

³⁸ ZEPPELIN'S ROUND-THE-WORLD FLIGHT IN 1929; GRAF ZEPPELIN IN PERIL IN 1929.

óriási térségek feletti folyamatos légi kontroll biztosítása érdekében. Így az Egyesült Államok kormánya megrendelte a 126-os számú *Zeppelin* léghajót, melyet 1924 októberében át is adtak az Amerikai Egyesült Államok számára, amely ezt követően a *USS Los Angeles* néven repült.³⁹ E sikeres amerikai projekt után a Zeppelin társaság meghatározó személyisége dr. Hugo Eckener kétéves kampányba kezdett, hogy országos gyűjtés eredményeként Németország is építhessen egy modern léghajót. A gyűjtés igen sikeres volt, melynek eredményeként 1928 szeptemberére elkészült az *LZ 127-es Zeppelin* léghajó.⁴⁰

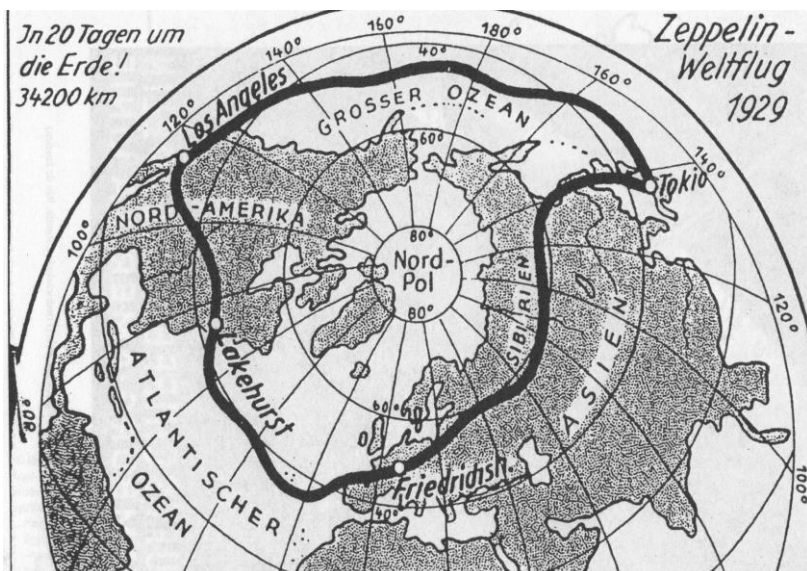
A *Graf Zeppelin* repülőútjai során⁴¹ a legjelentősebbnek kétségtelenül az 1929-es *Weltrundfahrt*, *Round the world flights* tekintendő, melynek kapcsán Hugo Eckenert világszerte a „*Magellan der Lüfte*” elnevezéssel illették. A léghajó először Amerikába repült. A hivatalos Föld körüli út amerikai verziója a keleti parti Lakehurst-ből indult (*amerikanische Weltfahrt*) amerikai kérésre és a finanszírozásban történt jelentős amerikai részvétel okán. Amerikai számítás szerint 35 nap alatt 49.618 km volt a glóbusz északi negyedi körüli megtett légi út hossza. Az úgynevezett „*deutsche Weltfahrt*” a Bodeni-tónál fekvő Friedrichshafen-ből indult, s innen számítva a *Zeppelin Weltflug* 34.200 km megtételét jelentette 20 nap alatt mindvégig keleti irányban repülve körbe a Földet. A Friedrichshafen – Tokió útvonal keretében például 11.743 km-t tett meg a léghajó 101 óra 49 perc alatt. A világ ismerkedni kezdett a *non-stop repülés* kifejezéssel. A repülésre a szovjet kormány engedélyével került sor – igaz Moszkva felett nem engedélyezték az átrepülést – de olyan szibériai tájak

³⁹ LZ 126.

⁴⁰ FISCHER 2012; VOGEL 1937.

⁴¹ BOTTING 1993. A *Graf Zeppelin* összesen 1,7 millió km utat tett meg a levegőben töltött 17.177 óra során, ami megfelel 717 napnak, illetve közel két évnek. A léghajó 590 repülőutat tett meg és ebben 144 óceáni átkelés szerepelt, ezen belül 143 az Atlanti-óceánon át és egy a Csendes-óceánon át s mindeközben 13.110 utast szállított az évek során.

felett vezetett az engedélyezett légi út, amelyek korábban teljesen ismeretlenek voltak. Óriási mennyiségű filmanyag készült a világutazás során, többek közt az útnak ezen szakaszáról is. Az öt napos tokiói látogatás után a *Graf Zeppelin* a Csendes-óceánon át Los Angelesbe repült⁴². A *Graf Zeppelin* 13 amerikai szövetségi állam fölött átrepülve – többek közt El Paso, Kansas City, Chicago, Clivland, Detroit után – érkezett meg a keleti parton fekvő Lakehurst-be 1929. augusztus 29-én, az amerikai út befejező állomásaként.⁴³

3. térkép. A Zeppelin útja a Föld körül (1929) (forrás: Wikipedia)

⁴² A Csendes-óceánon át történő non stop repülés 9.634 km-t jelentett 79 óra 54 perc alatt.

⁴³ HOCHHOLZER 1930; ORVOLIUS 1930; FISCHER VON POTURZYN 1933; DEÁK 2009.

A US Air Force Föld körüli repülései a hidegháborúban a szovjet impérium körül. *Lucky Lady I.* (1948), *Lucky Lady II.* (1949), *Lucky Lady III.* (1957)

Lucky Lady I.

A *Lucky Lady I.* keretében két Boeing B-29-es Superfortress⁴⁴ 1948. július 22 - augusztus 6. között, – azaz az első nagy berlini hidegháborús krízis kezdete idején – egy teljes Föld körbekerülési légi vállalkozást hajtott végre. 15 nap alatt 11 leszállással 32 ezer km-t tettek meg, a levegőben töltött idő összesen 103 óra 50 perc volt.

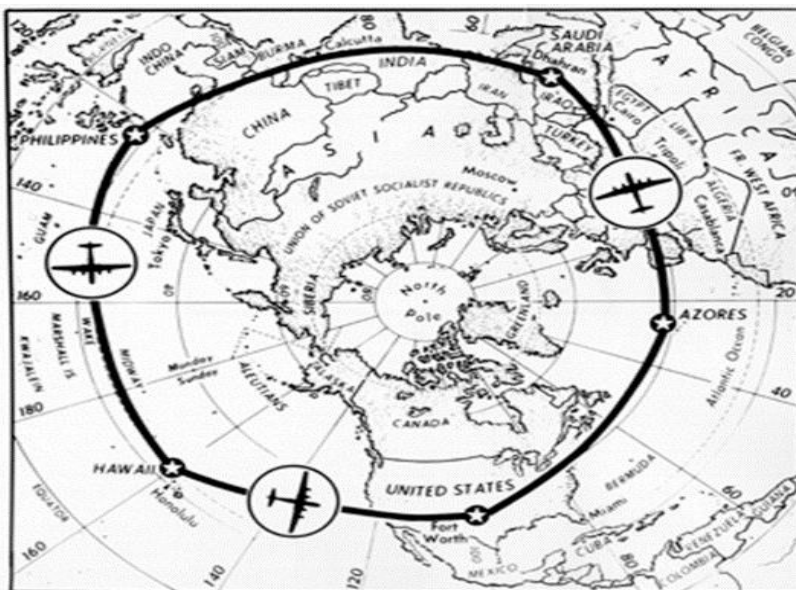
Lucky Lady II.

A *Lucky Lady II.* az Amerikai Egyesült Államok légierijének Boeing B-50-es nagy rádiuszú repülőerődjével végrehajtott demontstratív légi vállalkozását jelentette, mely első alkalommal – egy texasi légi bázisról indulva s ugyanoda visszaérkezve – *non-stop* körbe repülte a Földet. A globális repülőút 94 óra 1 perccig tartott.⁴⁵ Erre a *non stop* repülésre csak úgy kerülhetett sor, hogy egy régi álom valósult meg, nevezetesen a repülőgépnek a levegőből való utántöltése. A légiút során B-29-es repülőgépek tankolták meg a B-50-est: az első tankolás a levegőben az Azori-szigetek magasságában volt, a második Szaúd-Arábia légtérében, a harmadik a Fülöp-szigetek fölött, a negyedik légi tankolás pedig a Hawaii-szigetek térségében. A propelleres, 4 hajtóműves B-50-es 401 km-es átlag sebességet ért el a megtett 37.772 km során. A *Completes First Nonstop Circumnavigation*

⁴⁴ B-29-es gépek hajtották végre a Hiroshima és Nagaszaki elleni atombomba bevetéseket 1945. augusztus 6-án és 9-én.

⁴⁵ GLOBE FLIGHT (1949); 1949 LUCKY LADY II COMPLETES FIRST NONSTOP CIRCUMNAVIGATION FLIGHT. 1:14.; LUCKY LADY II: THE STORY OF THE FIRST NON-STOP, ROUND-THE-WORLD FLIGHT.

Flight repülésre egy válságos időszakban került sor, a hidegháború első nagy krízise, a berlini válság alatt, 1949. február 26. és március 2. között, immáron egy nukleáris korszakban, egyértelműen jelezve az *USAF Strategic Air Command* gyors globális bevetési lehetőségeit a világ bármely részén, de mindenekelőtt erőteljes figyelmeztetésként a bikontinentális szovjet impériummal szemben.

4. térkép. A *Lucky Lady II.* repülési útja (forrás: Wikipedia)

Lucky Lady III. Operation Power Fly

A *Lucky Lady III.* keretében az Amerikai Egyesült Államok akkori három – pár évvel korábban rendszerbe állított – legmodernebb

s már sugárhajtású B-52-es gépe vett rész, amelyek ugyancsak leszállás nélkül, légi tankolással, *non-stop* körbekerülték a Földet.⁴⁶ A más néven *Operation Power Fly*-nak nevezett légi bevetést 1957. január 16-18. között hajtották végre, egy olyan időszakban, amikor az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió már jelentős hidegháborús kríziseken volt túl, így többek között az 1950-1953 közti koreai háborún, az 1956-os egyiptomi-magyar krízisen, egy atom- és hidrogénbombákkal kölcsönösen felszerelt, ellenséges katonai tömbökbe tagolt világban.

A *Luckie Lady III.* vállalkozás – *the first Jet to Circle the Globe* – keretében összesen hat légi tankolás történt. A három hadászati bombázó repülőgép – egy kaliforniai légi bázisról startolva s ugyanoda visszatérve – leszállás nélkül 39.147 km-t tett meg és az átlagsebesség duplája volt az 1949-es hasonló légi vállalkozásnak, ugyanis 1957-ben az átlagsebesség már 845 km/óra volt a sugárhajtóműveknek köszönhetően.⁴⁷ Az első légi tankolásra Új-Fundland magasságában került sor, a másodikra Casablanca légtérében, a harmadik Szaúd-Arábia felett, a negyedik Sri-Lanca (Ceylon) magasságában, az ötödik a Fülöp-szigetek térségében, a hatodik légi tankolás pedig a Hawaii-szigetek magasságában történt.

A három B-52-es nehézbombázó hidrogénbomba támadást is szimulált Malaysia közelében. Curtis E. LeMay tábornok, a *Strategic Air Command* (SAC) parancsnoka személyesen köszöntötte a globális bevetésről visszatért bombázó gépek személyzetét. A *Life Magazin* 1957. január 28.-i számában részletes beszámolót közölt az alábbi címen: *Around the World in 45 Hours. Take-off of Globe circling B-52.* Az Amerikai Egyesült Államok stratégiai légierije egyértelmű üzenetet küldött Moszkva irányába, hiszen a SAC ezzel a légi misszióval jelezni kívánta azt

⁴⁶ BECOMING THE FIRST JET ENGINE TO CIRCLE THE GLOBE NONSTOP VIA IN-FLIGHT REFUELING; WOOLFORD - WARNER 2007, CROSBY 2010.

⁴⁷ Egy újabb rekordként, 1995-ben egy francia-angol gyártmányú *Concord* repülőgép 31 óra, 27 perc, 49 másodperc alatt repülte körül a Földet.

az új hadászati képességét, hogy bármilyen égtáj felől Északról, Délről, Keletről, vagy éppen Nyugat felől – azaz a Szovjetunió körül – az amerikai hadászati légierő immáron sugárhajtású stratégiai bombázóival nagyon gyors hidrogénbomba bevetésekre képes a vörös impériummal szemben, illetve a glóbuszon található bármely célpont ellen.

5. térkép. A világ nonstop megkerülése B52-es bombázóval (1957)
(forrás: Wikipedia)

Az interkontinentális rakétakorszak kezdete, az amerikai „óceánpajzs” vége. A Szputnyik-sokk (1957. október 4.)

1944. szeptember 8-án egy Hága melletti erdőben elrejtett német kilövőállásból egy 12 tonnás V-2 rakétát lőttek ki Londonra. A V-2 volt a világ első hadműveleti ballisztikus rakétája. Német rakétatudósok fejlesztették ki Hitler e titkos V-2 csodafegyverét.

Wernher von Braun volt a fő német rakétakonstruktor, az ő vezetésével fejlesztették ki a balti-tengeri peenemünde-i rakétakísérleti központban a rakétafejezetet.

A V-2 azonban nem a háborúban, hanem az után játszott a főszerepet. Az európai háború utolsó heteiben a szövetséges nagyhatalmak a V-2 rakétákat mindenáron meg akarták szerezni. Az angol, amerikai, szovjet titkosszolgálatok versengtek a peenemündei kutatás eredményeinek és a V-2-es rakéták megszerzéséért. Végül Amerika megnyerte a német rakéták birtoklásáért folyó verseny első szakaszát, hiszen megszerezték a német V-2 rakétákat, a rakétatudósokat és a dokumentumokat is. Az amerikaiak, ámbár a német V2 rakéták nagyobb része hadizsákmányként a kezükre került, – sőt a legtehetségesebb német rakétamérnökök is, többek közt Wernher von Braun –, mégis a hadászati bombázó repülőgépeket részesítették előnyben, s ezzel átengedték a Szovjetunióknak a vezető szerep kivívása lehetőségét az interkontinentális rakéták fejlesztésében. Von Braun és a német rakétaspecialisták csoportja Texasban, El Paso környékén folytatta egy darabig az Egyesült Államokba titokban átszállított V-2 rakéták tesztelését és fejlesztését. Az amerikaiak prioritást a nukleáris bombával felszerelt, nagy hatósugarú, honi bázisokra telepített hadászati bombázóknak adtak, s nem a rakétáknak. Az Egyesült Államokban 1957-ig a rakétakutatások nem kaptak prioritást. Az USA haderője a Szovjetunió sakkban tartására, a vörös birodalommal szomszédos, vagy közeli országokban rendelkeztek óvilági szövetségesekkel – s így közeli bázisokkal –, és nem kellett az óceánok túlsó partjairól hadászati rakétákkal fenyegetni a Szovjetuniót. A német rakéták „atyja”, Wernher von Braun így hiába szegődött az USA szolgálatába, egy darabig tétlenségre kárhoztatták. Később, a látványos szovjet rakétaelőny, majd a „Szputnyik sokk” után, s immáron amerikai állampolgárként az USA Hold programjának, és az amerikai űrkutatásokat koordináló szervezetnek, a NASA-nak egyik vezetője lett. Ebben a szovjeteket először beérni, majd lekörözni

törekvő kritikus versengési szakaszban már minden amerikai forrást megkapott, amit csak igényelt.⁴⁸

A Szovjetunióban, ellentétben az amerikaiakkal, nagy lehetőségeket láttak a rakéta „csodafegyverben”. Míg a V-2 csak a La Manche-csatorna „átlövésére” volt képes, addig Szergej Koroljov szovjet rakéta főkonstruktőr szigorú titoktartás közepette 1947 januárjában Sztálinnak már ötszáz-hatszáz kilométer hatótávolságú rakéták kifejlesztésére tett javaslatot. A Sztálingrád közelében felállított Kapusztyin Jar szupertitkos rakétabázison intenzív munkák folytak, melynek eredményeként egyre sikeresebb rakétakísérleteket hajtottak végre. Az első szovjet R1-típusú rakétát 1947. október 18-án lőtték fel, mely lényegében a V-2 rakéta kissé módosított változata volt. A Koroljov vezette szovjet rakétakutatások az amerikaiakhoz hasonlóan ugyancsak felhasználták a német tudományos kapacitást, dokumentációt, technikát, azzal a lényeges különbséggel, hogy a rakétafejlesztésnek Moszkva már a háború után közvetlenül prioritást és „zöld jelzést” adott.

A Szovjetunió hiába rendelkezett 1949-től atombombával, légi bázisairól az Amerikai Egyesült Államok területét az akkori szovjet bombázókkal a hatalmas légi távolságok miatt nem tudta elérni. Sztálin éppen ezért jelentős figyelmet szentelt – a szovjet fogságba esett német rakéta specialistákra építve – a szovjet rakétatechnikai fejlesztésnek. A Szovjetunióknak – ellentétben az amerikaiakkal – a geostratégiai kényszer miatt nem maradt más választása: éppen a kifejlesztendő nagy hatótávolságú rakétafegyverekben látták azt az alkalmas atomhordozó eszközt, amellyel célba vehetik az amerikai nagyvárosokat, s ily módon katonailag egyenrangúvá válhatnak a távoli, s a II. világháború utáni években még elérhetetlennek tűnő Amerikai Egyesült Államokkal.

Sztálin halála után Hruscsov is megszállottan erőltette a szovjet rakéta programokat: 1955-re a Szovjetunió már olyan,

⁴⁸ Lásd FISCHER 2014b. vonatkozó részfejezetei.

úgynevezett, R-5-ös közepes hatótávolságú támadó atomrakétákkal rendelkezett, amelyek már 1000-1500 km távolság megtételére voltak képesek. 1955 nyarán észlelték először a NATO-tag Törökországban kihelyezett amerikai radarok az első szovjet középhatótávolságú ballisztikus rakétákat. A középhatótávolságú rakétákat *IRBM*-nek, *Intermediate Range Ballistic Missiles* neveztek el. A szovjetek az atomrakéta zsarolás-fenyegetés lehetőségével először s igen látványosan 1956 november első napjaiban a szuezi válság kapcsán éltek, az úgynevezett Bulgaryin rakétaultimátum révén.

Koroljov még 1949-ben Sztálintól azt az utasítást kapta, hogy olyan nagy tolóerejű óriásrakétákat állítsanak elő, amelyek képesek a föld gravitációját és légellenállását leküzdve olyan magasságba emelkedni, hogy utána ballisztikus pályán már „interkontinentális rakétaként” elérhessék az Amerikai Egyesült Államok területét. Az Északi-sarki övezeten átívelő, az USA határáig terjedő legrövidebb távolságnál – 5.500 km-nél – nagyobb hatótávolságú rakétát kellett előállítani. 1954 májusában született meg a Kreml döntése arról, hogy az ilyen interkontinentális rakéták szupertitkos kísérleti bázisa a kazahsztáni Bajkonurban épüljön fel. A biztató rakétakísérletek nyomán a szovjet vezetés azzal számolt, hogy rövid időn belül képes lesz a hatalmas földrajzi távolságok átlövésére, s ezzel az amerikai „óceánpajzs” áttörésére, s így módon az USA (atom)sakkban tartására. Ez a hadászati célkitűzés végül az 1957. októberi „*Szputnyik-sokkal*” vált realitássá és világszenzációvá: a Vörös Hadsereg az amerikaiakat megelőzve interkontinentális rakétákkal rendelkezett. A szovjetek az R7 típusú rakétával képesek voltak már interkontinentális távolság áthidalására, ugyanis az R7-es rakéta képes volt a Szovjetunó területéről – a legrövidebb arktikus térségen át – az Amerikai Egyesült Államok területének elérésére, annak támadására, az USA-t védő óriási távolságok, az óceánpajzs áttörésére. Ezeket az interkontinentális távolság áthidalására képes ballisztikus rakétákat *ICBM*-nek, *Inter Continental Ballistic Missiles*-nek nevezték el a nemzetközi szakirodalomban.

A szovjet távirati iroda, a TAsZSZ 1957. augusztus 21-én közölte, hogy egy R-7 típusú óriásrakéta már több mint 6.000 km távolságot tett meg, majd szeptember 7-én megtörtént a második sikeres indítás is, s a rakéta robbanófeje 7.000 km-rel távolabb, a Csendes-óceánba hullott. Mindez azt jelentette, hogy a Szovjetunió – az USA-t megelőzve – próbálta ki a világ első interkontinentális ballisztikus rakétáját, melyet Kazahsztánban lőttek fel. Hruscsov személyesen is végig nézte a második fellövését 1957. szeptember 7-én, s engedélyt adott arra, hogy a Szovjetunió harmadik interkontinentális ballisztikus rakétájával 1957. október 4-én egy kisebb műholdat állítsanak Föld körüli pályára.

1957. október 4-én egy, az előző két alkalommal már sikeresen tesztelt nagy tolóerejű rakétával a titkos kazahsztáni támaszpont-ról, Bajkonurból a Szovjetunió felbocsátott az űrbe és földközi pályára állított egy 83,6 kg súlyú 58 cm átmérőjű, műszerekkel megpakott fémgömböt, a *Szputnyik-1*-et, az emberiség első műholdját, A *Szputnyik-1* orbitális pályája az USA felett vezetett keresztül. A Szovjetunió fő rakétatervezője, Szergej Koroljov vezetésével az egykori német V2-rakétákhoz képest sokkal nagyobb szovjet rakétákat szereltek össze: a kétlépcsős *Vosztok*-rakéta a Földtől 230 km-es magasságban állította pályára a *Szputnyikot*, mely másodpercenként háromszor küldött jeleket a Földre. 28.000 km/óra sebességgel száguldott a Föld körül, amelyet naponta 15-ször került meg. Föld körüli keringési pályája 220 és 940 km között húzódott. 1957. október 4-én a világ egy csipogó rádiójelre figyelt fel. Ez azt jelentette, hogy a szovjetek ez alkalommal nem blöfföltek: Föld körüli pályára állították az első mesterséges holdat, megkezdődött az űrrepülés kora. A *Szputnyik* nem egy támadó fegyver volt, de a *bip-bip* jelzéseivel, – amit amerikai rádióamatőrök szívesen fogtak –, egyértelmű volt, hogy a Szovjetunió az űrversengésben megelőzte riválisát, az USA-t, s vezető szerepre tett

szert az űrben.⁴⁹ A bolsevik forradalom 40. évfordulóját ezzel a szenzációval készítették elő.

A nagy földrajzi felfedezések analógiájára kezdetét vette a nagy kozmikus felfedezések kora. Hruscsov először 1957. november 7-én, a bolsevik forradalom 40. évfordulóján dicsekedhetett a keleti tömb vezetői előtt, és természetesen a nyugati katonai attasék előtt a szovjet interkontinentális rakétapotenciával, amelyet ezt követően minden év november 7-én újból és újból felvonultattak a Vörös-téren a Kreml vezetői. A közel 30.000 km sebességgel száguldó, a Földet naponta tizenötször megkerülő első mesterséges hold világelsőséget biztosított a Szovjetunió számára. A kontinensek, így az Amerikai Egyesült Államok felett is száguldó *Szputnyik* nagy riadalmat váltott ki Nyugaton, hiszen ennek hordozórakétájával szinte bármely földi célpontot el lehetett érni. Mao elnök egyenesen úgy nyilatkozott, hogy „keleti szél kerekedik a nyugati szél fölébe”. Ez a gömb formájú szerkezet, amelyből négy rádióantenna állt ki, folyamatos jelzést adott, miközben áthaladt többször is az Amerikai Egyesült Államok területe felett. Az Amerikai Egyesült Államok számára ez egyértelmű hadászati tartalmú üzenet volt: a szovjetek óriásrakétával rendelkeznek – a V2 rakétánál sokkal-sokkal nagyobb hatótávolságú rakétával – amellyel képesek az óvilági területről újvilági célpontoknak támadására. 1957. november 3-án már a második *Szputnyikot* lőtte fel a Szovjetunió. Ettől kezdődően nagy űrversengés vette kezdetét, melynek eredményeként rakétahatalommá, űrhatalommá vált mind a Szovjetunió, mind az Amerikai Egyesült Államok.

A „*Szputnyik-sokk*” azt jelentette, hogy megszűnt az USA történelmileg kivételes védett helyzete, területe más országokhoz hasonlóan a sok ezer kilométernyi távolság ellenére 25-30 perc

⁴⁹ STACHE 1987; SPARROV 2009; THE STORY OF THE SPUTNIK MOMENT; DER SPUTNIK SCHOCK; VON DER RAKETE R7 DER „SEMJORKA” ZU SPUTNIK UND SOJUZ.

alatt elérhetővé vált, megszűnt az USA földrajzi izolációja, kivételes hadászati védettsége. Ezeket a rakéta és úrtudományos sikereket az Egyesült Államokban természetesen a katonapolitika nyelvére fordították le. 1957-re az USA elveszítette harmadik stratégiai monopóliumát is: az „A”- és „H”-bomba egyedüli birtoklása után a területi sebezhetetlenségét is. Az „óceánpajzs”, az Atlanti- és a Csendes-óceán óriási távolságai már nem jelentettek biztos földrajzi védelmet az Amerikai Egyesült Államok számára. A ballisztikus rakéták létrehozása pár év alatt alaposan felforgatta az addig kialakult világpolitikai helyzetet. Az óceánok által addig elválasztott ellenfeleket „közelebb” hozta egymáshoz. A nukleáris fegyverkezési versenyt ezek a minőségileg új haditechnikai és geopolitikai feltételek táplálták.

Az amerikaiak óriási erőfeszítéssel próbálták pótolni lemaradásukat, de a háború után háttérbe szorított rakétakutatásokat, elvesztegetett éveket nem lehetett pár hónap alatt behozni. A Wernher von Braun vezetésével az 1958-ban elkészült első rakétamodelljeik, a *Thor* és a *Jupiter*, mindössze 2.500 km hatótávolságúak voltak, szemben az oroszok 6.000 kilométerével. Lemaradásukat pár év alatt a *Titán* és az *Atlasz* rakétákkal hozták be, melyek rendszerbe állítása a hatvanas évek elejére esett. Az amerikaiak hamar behozták lemaradásukat a ballisztikus rakéták terén, de ez nem változtatta meg alapvetően a helyzetet.

1957. november 3-án fellőtték a második, 1958. május 15-én pedig már a harmadik *Szputnyikot*. A *Time* című amerikai magazin szerint az „1957-es év embere” Hruscsov lett. Az ő portréja szerepelt az 1958. évi *Time* első szám címlapján, amely Kreml-formájú koronával a fején és *Szputnyikkal* a kezében ábrázolta. A szovjet rakétasikereknek óriási pszichológiai hatása volt. Addig egyértelmű volt a Nyugat tudományos, haditechnikai fölénye a Szovjetunióval szemben. Most mindez megkérdőjeleződött, s növekvő szovjet öntudatot, ambíciót vont maga után. 1957. december 6-án az USA újságírók seregét hívta meg első műholdjának fellövése alkalmából. A hordozórakéta másfél méterre megemelkedett a földtől, majd iszonyú robbanással

megsemmisült. Az USA átmenetileg lemaradt az űr meghódításáért folyó versenyben, de mindenképpen bizonyítani kívánt az űrkutató területén, ezért 1958. december 17-én, a Wright fivérek első történelmi repülőútjának 55. évfordulóján Eisenhower amerikai elnök bejelentette a *Mercury*-űrprogramot, amelynek célja az volt, hogy embert küldjenek a világűrbe. Alapos válogatás után hét űrhajóst választottak ki az amerikai űrprogram számára. A Szovjetunió rakéatechnikai fölénye több éven keresztül tartott, míg a Szovjetunió rakétasikerekben elért eredményeinek utolérésére és lekörözésére az Amerikai Egyesült Államok létrehozta a *National Aeronautics and Space Administration* (NASA) szervezetet.⁵⁰

A Föld első víz alatti körbekerülése a *Magellan projekt* keretében. A *USS Triton* atom-tengeralattjáró útja (1960. február 24. – 1960. május 10.)

A Föld első tenger alatti körbekerülését az amerikai szupertitkos *Magellán projekt* fémjelezte, mely *Operation Sanblast* kódnev alatt is ismert. A *USS Triton*⁵¹ amerikai atommeghajtású tengeralattjáró mindvégig a vízfelszín alatt haladva, 60 nap 21 óra alatt 49.491 km-t tett meg. Ha az út teljes egészét tekintjük egy spanyolországi kitérővel, akkor 84 nap 19 óra alatt 67.292 km-t tett meg.⁵² Az Egyenlítőn négyszer haladt át az atomtengeralattjáró és az átlagos sebessége 33 km/óra (18 csomó) volt. Fő sza-

⁵⁰ FISCHER 2014b.

⁵¹ A *USS Triton* legfontosabb technikai paraméterei: a tengeralattjárót 1955 októberében kezdték el építeni és 1958. augusztus 19-én bocsátották vízre, a szolgálatba állítása 1959. novemberében történt. A teljes terheléssel 7800 tonnás tengeralattjáró 2 atomreaktorral rendelkezett, hosszúsága 136 méter, szélessége 11 méter, a legnagyobb sebessége – amit vízfelszínen el tudott érni – 56 km/óra volt, alámerülve 50 km/óra. A legénység 172 főből állt.

⁵² USS TRITON NUCLEAR SUBMARINE 1ST SUBMERGED CIRCUMNAVIGATION OF THE WORLD. 26:39.

kaszaiban követte a portugál-spanyol felfedező Ferdinánd Magellán első világmegkerülő útját 1519 és 1522. között. Éppen ezért ennek a vállalkozásnak a másik kód elnevezése a *Project Magellan* volt. A *USS Triton* feladata fő vonalaiban Magellán egykori útját követve a Föld körbekerülése volt, de mindvégig a víz alatt, illetve periszkóp mélységben. A világoceánok legyőzése utolsó nagy állomásának fontos mérföldköve lett ez az út, amelyet úgy is jellemeztek, hogy a „világ periszkópon át nézve”.⁵³

A *First Submarine Circumnavigate of the World*-re egy olyan időpontban került sor, amikor nagy szovjet-amerikai nukleáris s haditechnikai versengés zajlott: az 1957. októberi *Szputnyik* sokk, s az *USS Nautilus* 1958. augusztusi Északi-sark alatti útja után vagyunk⁵⁴ és két nagy hidegháborús krízis, az 1961. augusztusi berlini fal építése és az 1962. őszi karibi válság előtt. 1959 márciusában ugyancsak nagy amerikai tengeralattjáró sikerről tudósítottak a világlapok, miután az *USS Skate* amerikai atom-tengeralattjáró 1959. március 17-én kitűzte az Északi-sarkon az amerikai zászlót.⁵⁵

⁵³ USS TRITON NUCLEAR SUBMARINE 1ST SUBMERGED CIRCUMNAVIGATION OF THE WORLD; SAGA OF THE TRITON 1961 OPERATION SANDBLAST CIRCUMNAVIGATION OF THE GLOBE UNDERWATER 22044; ONLINE INSTRUCTION: USS TRITON (SSRN 586) - IMPACT ON HISTORY.

⁵⁴ Az amerikaiak a Szputnyik sokkra adott válaszként (1957. november 7.) a *USS Nautilus* a világ első atom-tengeralattjáróját küldték egy világtörténelmi jelentőségű útra, nevezetesen a Csendes-óceánról indulva a Bering-szoroson át Atlanti-óceánra kijutva, az Északi-sark jégtömege alatt. A Szputnyik sokkot ellensúlyozni képes stratégiai értékű lépés megtételére 1958. augusztus 3-án került sor. USS NAUTILUS (SSN-571).

⁵⁵ Ezt a technikai-stratégiai bravúrt első ízben 1961-ben a szovjet Északi Flotta K-3 típusú atom-tengeralattjárója is megismételte. Ettől kezdődően az amerikai, szovjet, majd az angol rakétahordozó atom-tengeralattjárók rutinkiképzéséhez tartozott (néhánykor három amerikai atomtengeralattjáró egyszerre), hogy kitűzzék – a jéglabirintus alatt végrehajtott veszélyes manőverezések után – a „Föld tetején” országaik zászlaját, ahonnan minden irányban csak Dél felé lehetett tekinteni.

Az *Operation Sanblast* vállalkozás több motívumból táplálkozott. Az egyik diplomáciai jellegű volt, nevezetesen Eisenhower amerikai elnök a Párizsba tervezett négyes csúcstalálkozó előtt – 1960 májusában – nagy s látványos diplomáciai sikert kívánt elérni a Szovjetunióval szemben, egyértelműen jelezve az amerikai haditechnika fölényét a Szovjetunióval és az egész világgal szemben. Az 1959. szeptemberi Hruscsov-Eisenhower csúcstalálkozása után (Camp David) Eisenhower mindenképpen nagy, diplomáciailag is jól hasznosítható ütőkártyával szándékozott találkozni 1960 májusában Hruscsov szovjet vezetővel. A „*Magellán Route*” körvonalai 1960. január elején formálódtak: a *Top Secret* memorandumnak, a *Magellán projektnek* Eisenhower elnök 1960. január 26-án adott zöld jelzést. Az atomtengeralattjáró parancsnokává az elnök bizalmasát, Edward Latimer Beach-t nevezték ki, aki Eisenhower elnök tengerészeti szárnysegédje volt 1953-1957 között.

Ennek a harmadik amerikai atom-tengeralattjárónak a feladata tehát az volt, hogy diplomáciailag előkészítse a párizsi csúcstalálkozót, s látványos politikai *show*-t biztosítson Eisenhower elnök számára. A professzionális show biztosítására a *National Geographic* magazin fotósa is elkísérte a tenger alatti úton a *USS Triton*-t. A szovjet űrsikerek után az óceánok mélységében az Amerikai Egyesült Államok messze a Szovjetunió előtt jár. Az amerikaiak ezzel a tenger alatti vállalkozással világra szóló publicitást kívántak maguknak biztosítani, hogy az egész világ erről, az amerikaiak sikeréről beszéljen.

Az *Operation Sandblast* hadászati-stratégiai elemei közé tartozott annak egyértelmű bebizonyítása, hogy a nukleáris meghajtású amerikai tengeralattjárók igen hosszú ideig, akár két hónapig is – mindvégig alámerülve maradván – bárhol feltűnhetnek a világóceánokon, s a hazai bázisoktól teljesen függetlenül manőverezni tudnak távoli ellenséges partok előtt. Az út sok szempontból tesztértékűnek számított, mert ebben az időszakban – 1960. elején – az amerikaiak már sikeres kísérleteket hajtottak végre víz alól indítható ballisztikus Poláris rakétáikkal. A

USS Triton még nem rendelkezett ilyen támadó atomrakéták indítására képes fegyverzettel, de a közeli jövő útját jelezték a sikeres kísérletek. A rakétahordozó atom-tengeralattjárók globális bevethetőségének tesztelése tehát fontos szempontját jelentette ennek a szupertitkos vállalkozásnak.

Az útnak természetesen számos tudományos aspektusa is volt, sok adat gyűjtése a két hónap alatt a világ tengerek mélyéről, például az óceánok-tengerek mélyén található hegyekről, völgyekről, áramlatokról, melyeket korábban nem ismertek.

Az útnak egy másik tesztértékű aspektusa az űrkutatáshoz kötődött, hiszen zajlottak már a *Gemini* és *Mercury* amerikai űrprogramok. Így többek közt annak a pszichológiai vizsgálata is szerepelt a tudományos programban, hogy a két hónap víz alatti összezártság milyen pszichológiai hatással van a legénységre.

A *USS Triton* 1960. február 24-én lépte át az Egyenlítőt az Atlanti-óceánon s a Horn-fokot megkerülve a Drake-átjárón érkezett a Csendes-óceánra. A legénység tagjai periszkópon át megnézhatték a híres-hírhedt Horn-fokot és periszkópon át fotókat is készítettek a külvilág számára bizonyítékként. A Húsvét-szigetek közelébe március 13-án érkezett a *USS Triton*, majd Guam szigete felé tartottak. Az Egyenlítőt – immáron a Csendes-óceánon – másodszor március 19-én érték el. Guam közelébe március 28-án érkeztek, ahonnan a tengeralattjáró a Fülöp-szigetek felé tartott. A tengeralattjáró itt olyan vizeken haladt, amelyen Magellán is járt a felfedező útja során, illetve ahol életét vesztette. Az Indiai-óceánon az Egyenlítőt április 3-án harmadszor lépte át az amerikai atomtengeralattjáró. A Jóreménység foka közelében április 17-én már az Atlanti-óceán északi vizei felé haladtak, ahol az Egyenlítőt negyedszer is átlépték április 25-én. Ezt követően a hajó a Kanári-szigetek, majd Cadíz felé tartott. A *USS Triton* a spanyol partok felé tartott, hiszen Magellán útja is innen indult, pontosabban Sanlúcar de Barrameda kikötőjéből. Egy amerikai cirkáló egy speciális érmét vett át az atomtengeralattjárótól a Föld körüli út megtétele után s adott át a spanyol hatóságoknak, így emlékezve Magellán 1519-1522-es

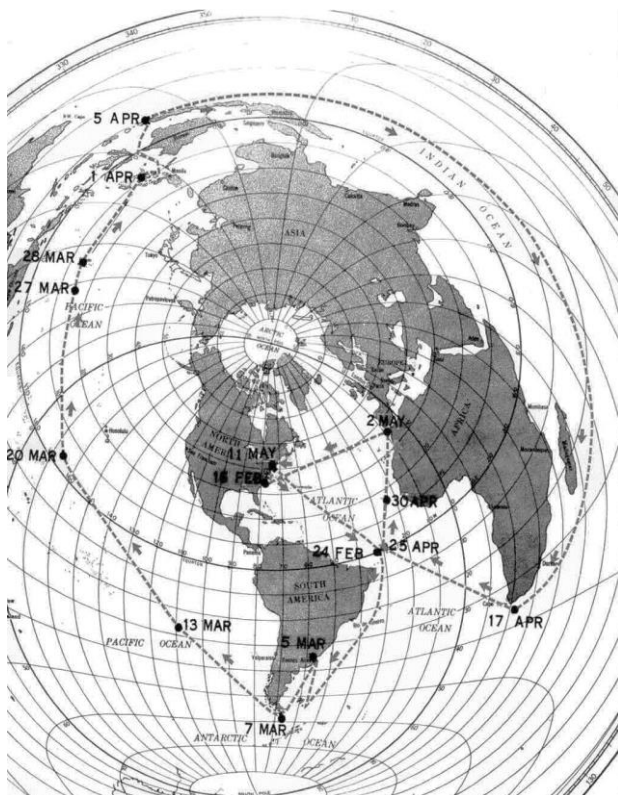
útjára, amelyet 1960-ban az *USS Triton* ismételt meg, mindvégig víz alatt. 1960. május 10-én a tengeralattjáró visszatért az amerikai keleti parti bázisára. Az amerikaiak ezzel a víz alatti globális tengeri úttal nagy haditechnikai sikert könyvelhettek el. Az első generációs atom-tengeralattjárók bizonyították, hogy a jövő fejlesztésének iránya egy nagy amerikai atom-tengeralattjáró flotta kiépítése, mely részét képezheti a Szovjetunióval szembeni elrettentési politikának és globális körbekerítésnek.

A *USS Triton* visszatérését azonban nem övezte olyan nagy látványos ünnepség, mint amilyen volt 1958-ban a *USS Nautilus*⁵⁶ New York-ba érkezésekor, illetve 1959-ben a *USS Skate*⁵⁷ amerikai atomtengeralattjáró esetében. Ennek háttérében az állt, hogy 1960. május 1-én a Szovjetunió légtérében lelőtték az U2 amerikai kémrepülőgépet, a pilóta életben maradt, vallott és a bizonyítékok a kémkedésről, a fotóeszközök, a filmanyag a szovjetek kezébe kerültek és ez Hruscsov számára nagy politikai ütőkártyát jelentett a párizsi tervezett négyes csúcstalálkozó előtt.⁵⁸ A nemzetközi helyzet hirtelen ismét kiéleződött, Hruscsov bocsánatkérésre szólította fel Eisenhower amerikai elnököt. Azért, hogy ne fokozzák a diplomáciai feszültséget, az amerikai sajtó nagyon visszafogottan tudósított a *USS Triton* útjáról, így tette ezt pl. *New York Times* 1960. május 13-án a *The modern Magellanes* cikkében. A Fehér Ház és maga Eisenhower elnök is – a külvilág felé – nagyon visszafogottan fogadta a *USS Triton* kapitányát.

⁵⁶ USS NAUTILUS - SSN-571 FIRST SUBMARINE TO NORTH POLE 20040.

⁵⁷ SUBMARINE USS SKATE AT THE NORTH POLE 1959 20184; SKATE SURFACES AT THE POLE - USS SKATE; USS SKATE (SSN-578). Az amerikai atom-tengeralattjáró programot a szovjetek nagyon veszélyesnek tartották, ezért maguk is nagy erőfeszítéseket tettek az amerikaiak utolérésére. 1962 júliusában a „*Leninszkij Komszomol*” nevű szovjet atom-tengeralattjáró kétszer is felkereste az Északi-sarkot, és áttörve a jégtakarót, kitűzték ott a szovjet sarlós-kalapácsos zászlót.

⁵⁸ FISCHER 2014b.

6. térkép. A USS Triton útvonala (forrás: Wikipedia)

Jurij Gagarin űrutazása (1961. április 12.)

Jurij Gagarin⁵⁹ volt az első ember, aki a Földet teljes egészében látta. A *Vosztok 1* a Föld körüli keringési pályája 175 - 327 km között volt, tehát elegendő volt a magasság ahhoz, hogy a teljes Föld láthatóvá és fényképezhetővé váljon. A *Vosztok 1* rakétával

⁵⁹ GAGARIN 2011; GAGARIN: FIRST IN SPACE; YURI GAGARIN; JURI ALEXEJEWITSCH GAGARIN.

1 óra 48 percet töltött az űrben Gagarin, közben Hruscsovval is egy rövid telefonbeszélgetést folytatott.⁶⁰

Az újabb rakétasikerek bővületében, Jurij Gagarin 1961. április 12-én végrehajtott első űrrepülése után, az SZKP XXII. kongresszusa 1961 októberében már egy generáción belül – konkrét adatsorokkal – az USA lekörözését prognosztizálta. A szovjet rakétatechnikai sikerekben Hruscsov annak bizonyítékát látta, hogy a Szovjetunió már bizonyos területeken az Egyesült Államokat megelőzte, s nem is lehetett kérdéses, hogy az utolérés rövid idő alatt a többi területen is bekövetkezik, s hogy a rubel végül legyőzi a dollárt. A két világrendszer gazdasági versenyeinek magabiztos hirdetése, a szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni fölénye tételének propagálása elsősorban a szovjet űrtechnika csak pár évig tartó fölényére épült. Mindezek az űr- és katonatechnikai sikerek megerősítették Hruscsov belpolitikai pozícióját is. A Kelet kihívása fogalmazódott meg a Nyugattal szemben, és ezt jelképezte a rakéták *Vosztok* (Kelet) elnevezése is. Az űrből 1961. április 12-én visszatért Gagarint államfőknek kijáró vörös szőnyeg fogadta a Kreml előtt. Gagarin űrutazását Hruscsov maximálisan igyekezett kihasználni bel- és külpolitikai sikerek elérése érdekében, ezért Gagarint látványos világgörüli útra küldte.

Lemaradtunk az oroszok mögött, ismerte el Kennedy, amikor a világ első űrhajója, Jurij Gagarin 1961. április 12-én visszatért a földre. Kennedy ezért – az Amerikai Egyesült Államok úrválaszaként – 1961. május 25-én ígéretet tett a nemzetnek az amerikai szenátusban arra, hogy az első ember, aki majd a Holdra lép az évtized végéig, az amerikai lesz és onnan biztonságban vissza is fog térni a Földre. Ez volt a híres *Moon Speech*.⁶¹

⁶⁰ YURI GAGARIN, WORLD'S FIRST SPACEMAN (1961) - EXTRACT | BFI; 1961 ГОД ПЕРВЫЙ ЧЕЛОВЕК В КОСМОСЕ ЮРИЙ ГАГАРИН / 1961 - FIRST MAN IN SPACE YURI GAGARIN.

⁶¹ JOHN F. KENNEDY MOON SPEECH (1962).

Az Amerikai Egyesült Államok Gagarinhoz hasonló teljesítményt elért első űrpilótája John Glenn volt, aki 1962 februárjában hajtott végre sikeres űrutazást.⁶²

A USS *Enterprise* atommeghajtású repülőgép-anyahajó Föld körüli útja. *Operation Sea Orbit* (1964. július 31. és október 3.)

A Pentagon a nukleáris meghajtás előnyeit felismerve nemcsak a víz alatti dimenziót kívánta meghódítani, hanem a hagyományos horizontális dimenzióban, azaz a víz felszínén is olyan, a Szovjetunióval szembeni hadászati jelentőségű, forradalmian új hadihajók tervezését rendelte el, amelyek a nukleáris energia felhasználásával képesek a Föld akár többszöri körbehajózására is, anélkül, hogy ki kellene kötniük. E koncepció jegyében építették meg – figyelembe véve Einstein híres tömeg-energia ekvivalencia tételét: $E = mc^2$ ⁶³ – a nyolc nukleáris reaktorral felszerelt *Enterprise* atommeghajtású repülőgép-anyahajót, mely 1964-ben körül hajózta a Földet, és melyet később újabbak és még nagyobbak követtek.⁶⁴

Operation Sea Orbit volt a kódneve annak a Föld körbekerülési vállalkozásnak, amelyet az Amerikai Egyesült Államok haditengerészetének, a *US Navy*-nek atommeghajtással működő

⁶² JOHN GLENN.

⁶³ TÖMEG-ENERGIA EKVIVALENCIA.

⁶⁴ A hajó építését 1958 februárjában kezdték el és 1961. november 25-én állították szolgálatba. 1962. április 14-én, miközben a kubai válság a végkifejlete felé haladt, Kennedy elnök számos tanácsadójával és magas rangú tisztekkel látogatást tett a vadonatúj repülőgép-anyahajón, mely egy nagy tengeri hadgyakorlatot hajtott végre, mely részét képezte a Kubával szembeni diplomáciai nyomásnak is. A *USS Enterprise* a US Navy nagy hidegháborús vállalkozásaiban minden alkalommal ott volt, így a Kuba körüli blokád során, a vietnámi háborúban, az első Öböl-háborúban, majd az Afganisztán elleni amerikai légitámadások során is. Több mint fél évszázad után a repülőgép-anyahajót 2012. december 1-én vonták ki az aktív szolgálatból és 2017. februárjában végérvényesen törölték a US Navy állományából.

hadihajói (*atomships*) 1964. július 31. és október 3. között hajtottak végre.⁶⁵ A vállalkozást *Nuclear Task Force One* elnevezéssel is emlegették. Három hadihajó vett ebben részt s mindegyik atommeghajtású volt: a *USS Enterprise (CWN 65)*, a *USS Long Beach* cirkáló és a *USS Brainbridge* fregatt.

A *USS Enterprise (CWN 65)* az első atommeghajtású repülőgép-anyagajó a világon, a maga méreteivel és technikai megoldásaival lenyűgöző volt: a *USS Enterprise* a maga 342 méteres hosszúságával mindmáig a világ leghosszabb hadihajója.⁶⁶ A hajó teljes terheléssel több mint 93 ezer tonna vízkiszorítású és mintegy 11 méter mély volt a merülése. A hajó magassága a hajó aljától a hajó árboccsúcsáig több mint 76 méteres volt. A repülő fedélzetének hosszúsága 340 méter, a szélessége közel 78 méter volt. A repülőgépek indítását 4 nagy teljesítményű gőzkatapult biztosította, amelyek nagyon rövid távon – 76 méteren belül – több mint 250 km/óra sebességre gyorsították fel, katapultálták a repülőgépeket. A hajó fedélzetén, illetve a hangároknak maximálisan 110 különböző típusú harci repülőgépet szállíthattak, de általában 80-90 repülőgéppel rendelkezett a hordozó. A legénység több mint 5.000 fő, ezen belül közvetlenül a repülőkötelekekhez kötődő pilóták, szerelők létszáma 2.500 volt.⁶⁷

⁶⁵ E vállalkozás az 1907-1909. közötti hasonlóra emlékeztetett, amikor a Nagy Fehér Flotta 16 hadihajója körbe kerülte a Földet, jelezve az egész világnak az Amerikai Egyesült Államok növekvő világpolitikai súlyát, ezen belül a haditengerészeti hatalmának gyorsan növekvő erejét.

⁶⁶ Egészen 1975-ig, akkor a *USS Nimitz* már valamivel nagyobb tonnatartalommal rendelkezett. OPERATION SEA ORBIT, A COLD WAR CIRCUMNAVIGATION BY THE WORLD'S FIRST ALL-NUCLEAR SQUADRON. USS ENTERPRISE CVN-65.

⁶⁷ A *USS Enterprise* igen jellemző külső megjelenéssel rendelkezett. Abból adódóan, hogy meghajtását az atomenergia biztosította, nem volt szükség hagyományos kéményekre, így ezt az új lehetőséget kihasználva, egy egészen új, négyzethez hasonló, felépítmény („sziget”) kialakítása történt meg.

A hajó szimbólumában két Földgömböt összekötő nagy *E* betű található és a repülőgépanyahajó sziluettje. A nagy *E* betűvel az atomenergiára kívántak utalni, míg a két Földgömbbel – az egyik a keleti, másik a nyugati féltekét mutatja – jelezni kívánták, hogy a hajó globálisan bárhol s igen gyorsan megjelenhetett a világtengereken.⁶⁸ A hajót nyolc nukleáris reaktor hajtotta, ez lehetővé tette, hogy egyetlen reaktor feltöltéssel 13 évig használhatták a hajót. Abból adódóan, hogy nem volt szükség nagy olajtartályokra a meghajtásához a *USS Enterprise* sokkal több repülőgépezemanyagot és fegyverzetet tudott szállítani.

Nuclear-Powered Task Force One csoportosulást a Földközi-tengeren vonták össze, még pontosabban Gibraltár közelében és innen indult a világ körüli út 1964. július 31-én.⁶⁹ Az afrikai kontinens nyugati partjainál Dél felé haladva Szenegál fővárosa közelében, Dakarnál, majd Sierra Leone fővárosánál Freetown, Libéria fővárosánál, Monroviánál, továbbá az Elefántcsont part előtti vizeken – amit az út során többször is alkalmaztak – több *underway visit-re* került sor. Miközben a hajókötélék folyamatosan haladt, az érintett országok minisztereit, magas rangú tábormokait szállítottak az *USS Enterprise* repülőgép-panyahajó fedélzetére és itt lehetőségük kínálkozott a hajó megismerésére. Ezek a látogatások azt a célt szolgálták, hogy a *US Navy* erejét demonstrálják a fekete-afrikai VIP ven-

⁶⁸ USS ENTERPRISE (CVN-65 AND NEW CVN-80): THE BEST AIRCRAFT CARRIER THE NAVY EVER BUILT?; OPERATION SEA ORBIT 50TH ANNIVERSARY COMMEMORATIVE; OPERATION SEA ORBIT.

⁶⁹ A *USS Enterprise* több alkalommal is a Földközi-tengeren állomásozó 6. amerikai flotta állományába tartozott, így 1964-ben is. 1962 nyarán és ősz elején a *USS Enterprise*-t a Földközi-tengerre vezényelték át, ahol a NATO tagállamok haditengerészetével közös hadgyakorlatot hajtottak végre. A *USS Enterprise* a Földközi-tengeri NATO tagállamok kikötőinek gyakori látogatója volt, így többek között: Pireus, Isztambul, Nápoly, Palermo, Genova, Barcelona, Rhodos. A repülőgépanyahajót visszarendelték a Földközi-tengerről a Kuba körüli vizekre, ahol 1962. október 20-án kezdetét vette a Kennedy által meghirdetett tengeri blokádnak.

dégek előtt. Augusztus 10-én a *Nuclear Task Force One* hajóegységei elérték a Jóreménység-fokát és behajóztak az Indiai-óceánra, ahol találkoztak a Dél-afrikai Köztársaság hadihajó egységeivel. Ezt követően Észak felé vették az irányt az amerikai hadihajók és Kenya partjai közelében ugyancsak sor került az *underway visit*-re. A kenyai látogatás után át az Indiai-óceánon Ázsia irányába fordultak a hadihajók, a cél a pakisztáni kikötő, Karachi volt. Itt többek közt az *USS Enterprise* harci gépei egy látványos légi bemutatót hajtottak végre. A következő állomás Ausztrália volt, ahol a három hajóegység szétvált és a *USS Long Beach* Melbourne látogatott, míg a *USS Enterprise* Sydney kikötőjébe. Sydney-ben becslések szerint több mint százezer ember volt kíváncsi a világ első atommeghajtású repülőgép-anyahajójának látogatására és a kikötőben több mint 200 kisebb-nagyobb hajó kíserte. Lehetőség volt ismét a repülőgép-anyaghajó fedélzetére lépni és több mint tízezer ausztrál polgár élt ezzel a lehetőséggel. Sydney-ben a *USS Enterprise* repülőgépei látványos bemutatót is tartottak, látványosan átrepülve például a világhíres Sydney híd felett. A következő állomás szeptember 8-9-én Wellington, Új-Zéland volt. Itt ugyancsak sor került egy repülőgép bemutatóra, illetve az újjélandiak is a hajó fedélzetére léphettek.⁷⁰

A *Nuclear Task Force One* szeptember 17-én ért a Horn-fok közelébe és áthaladva a Drake-átjárón az Atlanti-óceánra érkezett. Rövid látogatásokra került sor Buenos Aires-ben, Monte-

⁷⁰ A világgörűli hajóútra egy olyan időpontban került sor, amikor a Szovjetunió befolyása növekedett az afrikai kontinensen és Ázsiában is. Az 1961-ben létrejött el nem kötelezettek mozgalmában is komoly befolyással rendelkezett a keleti tömb. A látogatás Ausztráliába és Új-Zélandra az ANZUS-paktum e két csendes-óceáni tagállamának szólt. Az ausztrál partok előtt egy közös gyakorlatra is került sor a Royal Navy hajóegységeivel, melyet a HMS *Victorious* repülőgép-anyahajó vezetett. A világgörűli út lehetőséget teremtett, hogy elmélyítsék a kapcsolatot több ország haditengerészetével, így a dél-afrikával, a pakisztáni, az ausztrál és új-zélandi, illetve a brazil haditengerészettel.

videóban. Szeptember 23-án a hadihajó kötelék Rio de Janeiroba érkezett. A híres cukorsüveg közelében közel háromezer brazil állampolgár lépett a *USS Enterprise* fedélzetére, miközben az anyahajó 37 repülőgépe a világhíres strand, a Copacabana fölött többször átrepült. A világmegkerülő út 1964. október 3-án Norfolokban fejeződött be.

A világmegkerülő út során 56.606 km-t tett meg az atomkötelék, a menetidő 58 nap volt, míg a kikötői napokkal együtt a *Round the World Cruises* 65 napig tartott. Az átlagsebesség 25 csomó volt. A kötelék az Egyenlítőt 4-szer lépte át. A meglátogatott kikötőkben közel 20 ezer látogató lépett a hajók fedélzetére, az *underway visit* keretében pedig 425 magas rangú vendéget fogadtak.

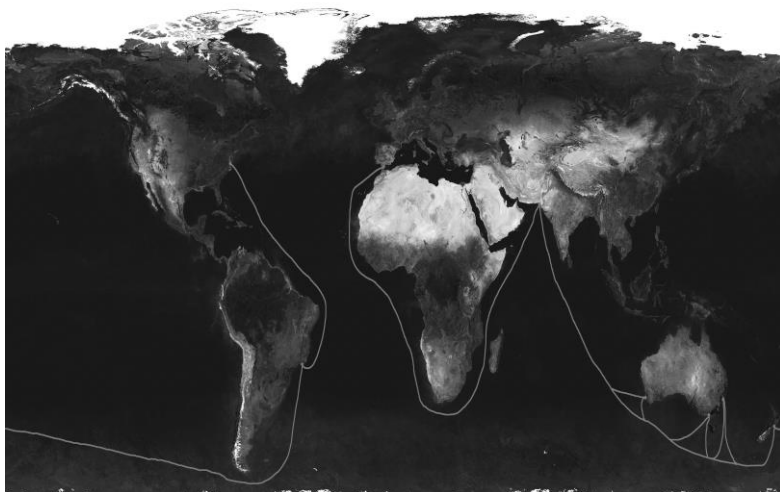
Az *Operation Sea Orbit* bebizonyította a gyakorlati előnyeit egy kizárólag atom meghajtással működő felszíni flottakötelék számára, hiszen ez a hadihajó csoportosulás teljesen autonóm módon, hazai kikötőktől igen távol, üzemanyag utánpótlás nélkül tette meg a világ körüli utat. Mindemelllett az atommeghajtás lehetővé tette, hogy az átlagsebessége a köteléknek mindvégig egyenletesen igen magas volt, hiszen ez több mint 25 csomós átlagsebességet jelentett.

A globális vállalkozás a *US Navy* jelentős stratégiai sikere volt. Bebizonyosodott, hogy egy nagyon erős nukleáris flotta-kötelék minimális logisztikai támogatással a világ legtávolabbi pontjaira is el tud jutni viszonylag rövid idő alatt. Erre a vállalkozásra egy olyan időpontban került sor – az 1960-as évek közepén – amikor a *US Navy* hatalmi demonstrációja több célt is szolgált. Nemrég fejeződött be a kubai rakétakrízis, amely nem utolsósorban az *US Navy* eredményes blokádjának köszönhetően a szovjet középhatótávolságú rakéták kivonását eredményezte Kubából és egyértelműen jelezte az Egyesült Államok hatalmi befolyásának erősségét a Karib-térségben. Az *Operation Sea Orbit* révén bebizonyosodott, hogy az amerikai honi kikötőktől igen nagy távolságra, így többek között az Indiai-óceán, vagy a Csendes-óceán térségében hatásos és gyors amerikai flotta erődemonstrációra kerülhet sor.

Az *Operation Sea Orbit* mögött meghúzódó amerikai katonapolitikai szándékok között kimagasló szerepet játszott az amerikai zászló felmutatása, a *Global Power Projection*. Világkörüli útja során a kötelék négyszer lépte át az Egyenlítőt, – két téli és két nyári időszakban a világ különféle részein – nyílt, egyértelmű üzenetet – *global message* – küldött az egész világnak, de főleg a Szovjetunióknak. Az üzenet lényege az volt, hogy egy nukleáris meghajtású flottakötelék távol a saját kikötőitől, földi kiszolgálás nélkül, logisztikailag autonóm módon képes úgy megkerülni a Földet, hogy bárhol és bármikor folyamatosan, több hónapig manőverezve az óceánon és a világtengereken, a tengeri peremterületek, a *Rimland* közelében nyomást tud gyakorolni a repülőgépanyahajóról indított nukleáris fegyverek szállítására képes repülőgépeivel a szovjet impérium, vörös *Hertland* szárazföldi célpontjai ellen.⁷¹

⁷¹. Az 1964-ben végrehajtott *Operation Sea Orbit* után 22 évvel a *US Navy* egy újabb világ körüli útra küldte a világon talán legismertebb hadihajóját, a *USS Missouri* (BB-63) csatahajót. Amiért a hadihajó igazán ismertté vált, hogy 1945. szeptember 2-án a Tokiói-öbölben Japán feltétel nélküli kapituláció aláírása ennek a csatahajónak a fedélzetén történt. Amiért a nemzetközi figyelem ismét ráirányult, az a Szovjetunió 1979-es afganisztáni intervenciója után kibontakozott kis hidegháború léghőrével volt összefüggésben. A csatahajót többször korszerűsítették, utoljára 1984-ben a kis hidegháború idején. A felújítás után a világszerte nagy ismertségnek örvendő csatahajót Reagan elnök egy világ körüli útra küldte. Az around-the-world cruise 1986. szeptember 10-én vette kezdetét: a *Missouri* Long Beach-ből indult, majd Pearl Harbor következett, ezt követően Ausztrália, majd Diego Garcia s a Szuezi-csatornán át Egyiptom, Törökország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, végül a Panama-csatornán át a hadihajó visszatért Kaliforniába. A *USS Missouri* a *US Navy* Iowa-osztályú hajói közül a legnagyobb volt a II. világháború végére, fő fegyverzete 9 db 406 mm-es ágyú. A hadihajó méretei lenyűgözőek, a több mint 270 méter hosszúságú, 33 méter szélességű hajó éppen hogy átfért még a Panama-csatorna zsilipjein. A csatahajó részt vett 1991-ben Szaddam Huszsein iraki diktátor elleni „Sivatagi vihar” hadműveletben és 1991. január 17-én a Perzsa-öbölből a *Missouri* fedélzetéről lőtték ki az első Tomahawk cirkáló rakétákat. A koreai háborúban 1950-ben, a hatalmas ágyúi adták le az első lövést. A *USS Missouri* csatahajót 1992. március 31-én vonták ki a flotta aktív állományából, majd a hajó végleges elhelyezésre – múzeumhajóként – Pearl

A keleti tömb, a vörös világ globális körülkerítésének egy fontos elemévé váltak az atommeghajtású repülőgépanyahajók, melyek egyúttal látványos *show*-t is jelentettek, amiről a világ-lapok napokig cikkeztek. Ezek közül csak egyre utalunk: a *National Geographic* 1965. februári számában jelent meg⁷² a világgörülű úttal kapcsolatos, számos képpel, látványos fotóval illusztrált írás: *Four-Ocean Navy in the Nuclear Age*. Ugyancsak a *National Geographic* közölt *Round the World Cruise 1964* címmel egy a világot akkoriban leginkább bejárt írást, mely mellékletében megjelent egy igen látványos, kihajtható, nagyméretű színes légi fotó is, amely a három atommeghajtású hadihajót együtt ábrázolja, köztük a *USS Enterprise*-t, melynek óriási fedélzetén több száz matróz fehér egyenruhában az $E = mc^2$ alakzatot formálták meg, Einstein híres képletére utalva.

7. számú térkép. A *USS Enterprise* útja (1964) (forrás: Wikipedia)

Harborba került. A hajó napjainkban is látogatható és a Pearl Harbor-i japán támadás kapcsán az USA egyik legfontosabb nemzeti emlékhelyévé vált. *USS MISSOURI (BB-63), PEARL HARBOR MEMORIAL - USS BATTLESHIP MISSOURI MEMORIAL*.

⁷² MCKNEW 1965.

A szovjet haditengerészet három atomtengeralattjárójának világszertei útja (1966. február 1. – 1966. március 26.)

A Kreml vezetői számára a karibi rakétaválság számos haderő fejlesztési tanulsággal szolgált. A brezsnyevi vezetés az 1962-es kubai válság egyik legfontosabb tanulságaként azt vont le, hogy mindenáron, s gyorsan növelni kell a Szovjetunió katonai potenciálját az 1960-as években. A szovjet „katonai lobby” nyomásának engedve két fő területre koncentráltak: az interkontinentális rakéták mennyiségi-minőségi fejlesztésére, illetve a hadiflotta korszerűsítésére. A Szergej J. Gorskov tengernagy nevéhez fűződő igen dinamikus szovjet flottaépítési-program – ezért őt gyakran Nyugaton a „Szovjetunió Tirpitz”-ének is nevezték – az amerikai-szovjet stratégiai versengés keretébe illeszkedett. Gorskov tengernagy nagy nemzetközi feltűnést keltett, 1979-ben megjelent „Az állam tengeri hatalma” című geopolitikai művével a szovjet hadiflotta építés indokoltságát, mozgatórugóit elméletileg is alátámasztotta.⁷³ Gorskov tengernagy szerint, amennyiben a Szovjetunió valóban az Amerikai Egyesült Államokkal egyenrangú világhatalom akar lenni, akkor a hadászati-lag jelentéktelen tengerparti és beltengeri hadiflottáját nagy, nyílt óceáni térségekben manőverezni tudó, jelentős hadászati értékű flottaerővé kell átalakítania. E tengerészeti doktrína szerint különösen a nagy tengeralattjáró-flotta kiépítése vált központi feladattá: az atomtengeralattjárókat és az atomrakéta-technikát összekapcsolva az 1960-as évek elejétől az USA-t (s persze egyúttal Kínát és Nyugat-Európát is) fenyegető egyik legfélelmetesebb szovjet tengeri erővé ez a fegyverfajta vált.

1959-ben futott ki az első nukleáris töltettel ellátott amerikai *Polaris* ballisztikus rakétát hordozó amerikai atomtengeralattjáró. A nukleáris rakétákkal felszerelt tengeralattjárók bevetésével lehetetlenné vált az ellenfél valamennyi kilövőállomásának megsemmisítése. A legfejlettebb ultrahangos szonárokkal sem

⁷³ GORSKOV 1983.

lehetett észrevenni őket, hiszen hónapokig voltak képesek víz (illetve az Északi-sark jégtömegei) alatt maradni, amely így szinte kizárta megsemmisítésüket. Képtelenség volt tehát védekezni atomrakétaikkal szemben, még ha az adott ország egyéb (légi és rakéta) csapásmérő képességét sikerülne is megsemmisíteni első csapásra. Egyetlen súlyos érv óvatosságra intette a szemben álló feleket: attól lehetett tartani, hogy az ellenfél, amelyre a nukleáris csapást mérik, elég idővel rendelkezik-e ahhoz, hogy atomtengeralattjárója kilője rakétáit, mielőtt azok megsemmisülnének. A kölcsönös visszavágás lehetősége váltotta csak igazán valóra a nukleáris elrettentés értelmét. 1962-ben, a kubai rakétaválság során, a Szovjetunió még korlátozott cselekvőképességű világhatalom volt, s ennek egyik oka éppen tengeri haderőinek gyengeségében gyökeredzett. Azonban alig másfél évtized múltán, az erőltetett flottafejlesztésnek köszönhetően, már magabiztos lehetett Gorskov tengernagy, hiszen minden óceánon és tengeren jelen volt a vörös flotta. Dacolva azzal a Tocqueville megfogalmazta régi európai előítélettel, miszerint „*La mer n' aime pas le Russe*” (a tenger nem kedveli az orosz), a Szovjetunió tekintet nélkül a költségekre egy igen modern nyílt óceáni hadiflottát hozott létre.

Az első látványos, a nyugati világban nagy feltűnést keltett eredmények 1966. február-márciusban jelentkeztek. A szovjet haditengerészet 1966 tavaszán követte az amerikai *USS Triton* Föld körüli útját, ugyanis a szovjet haditengerészet három atom-tengeralattjáróval hajtott végre egy közel teljes világgörmű utat. A három szovjet atomtengeralattjáró nem teljes globális körbehajózást hajtott végre a vállalkozás során, mivel az Északi Flotta – a Kola-félszigetről indult – tengeralattjárói nem ugyanoda érkeztek vissza, hanem a Távols-Keletre, a kamcsatkai szovjet bázisra. Az út során áthaladtak a Barents-tengeren, a Norvég-tengeren, az Atlanti-óceánon, majd a Drake-átjárón át érkeztek a Csendes-óceánra, ahol áthaladva az Egyenlítőn 1966. március 26-án érkeztek meg a távoli-keleti Csendes-óceáni Flotta egyik haditengerészeti bázisára. Az 52 napos út során 39

ezer km-t tett meg a három szovjet atom-tengeralattjáró, mely-lyel a szovjet haditengerészet köszönteni kívánta az SZKP XXIII. pártkongresszusát.⁷⁴

A Szovjetunió e csoportos titkos vállalkozással jelezni kívánta az Amerikai Egyesült Államoknak, hogy a szovjet atom-tengeralattjáró program is nagyon előrehaladott és hasonlóan az *USS Triton* amerikai tengeralattjáróhoz, a szovjet haditengerészet is képes Föld körüli, nagy víz alatti vállalkozásokra, bevetésekre. Jelezve egyértelműen azt, hogy az Egyesült Államokat, mind az Atlanti-, mind a Csendes-óceán, mind az Északi-tenger térségei felől, azaz minden irányból atom-tengeralattjárókról indítható rakétatámadás érheti. Gorskov tengernagy így nyilatkozott: *„Gyökeresen átalakítottuk hadiflottánkat. A legszembe-tűnőbb változás az, hogy hadiflottánk part menti flottából óceánivá vált. A szovjet hadihajók jelen vannak a világ minden pontján, ahol ezt országunk biztonsága és állami érdekei megkövetelik. A szovjet óceáni hadiflotta megteremtése véget vet az amerikai és angol hadiflotta uralmának a világtengereken. Ez a tény kihozza sodrúkból az imperialista tábor politikusait. Mindez gyökeresen megváltoztatta az óceáni térségeken évszázadok óta kialakult helyzetet, ahol mindaddig osztatlanul uralkodtak az imperialista hatalmak flottái. Ezzel behatoltunk az imperializmus féltve őrzött szentélyébe...”*⁷⁵

⁷⁴ SOVIET SUBMARINE GLOBAL CIRCUMNAVIGATION (1966); SOVIET SUBMARINE GLOBAL CIRCUMNAVIGATION, 1966. 13:17; Soviet Nuclear Submarines Circle World; HÖPKER 1971. 1976-an a szovjet haditengerészet újabb két nukleáris meghajtású tengeralattjárójával végrehajtotta a második föld körüli, víz alatti utazását: a Barents-tengerről indultak - hasonlóan az 1966-os úthoz - 1976. január 5-én, s és 70 nap múltán a szovjet távol-keleti flotta bázisára, a kamcsatkai tengeralattjáró bázisra érkeztek vissza.

⁷⁵ GORSKOV 1983, 308. o.

Szovjet-amerikai geostratégiai versengés a világűr meghódításáért. Amerikai űrhajósok a Holdon (1969. július 20.)

John F. Kennedy elnök Jurij Gagarin űrutazása után 1961. május 25-én az USA kongresszusa elé állt és óriási kockázatot vállalva megígérte az amerikai nemzetnek és világnak, hogy Amerika az évtized végére eljut a Holdra: „Azon a véleményen vagyok, hogy Amerika az évtized végére eljut a Holdra: „Azon a véleményen vagyok, hogy Amerika az évtized végére eljut a Holdra és onnan biztonsággal visszatérjen a Földre.”

A Szovjetunió azonban az űrversengésben ismét megelőzte a NASA-t és 1961. október 12-én a Voszhoz-1 űrhajó immáron háromfős legénységgel végre hajtott egy 24 órás repülést föld-körüli pályán. 1962. február 20-án az egész USA-ban emberek tíz milliós tömegei tapadtak a képernyőhöz, hogy végig nézzék „live”, amint John Glenn, a *Mercury-terv* űrhajója egy *Atlas* rakétán az égbe emelkedett, és háromszor megkerülte a Földet. Útja 4 óra 55 percig tartott és több mint 300 km magasan repült.⁷⁶ Aztán pár hónappal később, 1965. március 18-19 között újabb orosz dicsőség következett, amikor Alekszej Leonov elhagyta a *Voszhoz* űrkabint, s a világon elsőként sétált az űrben.

A NASA válaszul egy újabb űrprogramot indított el, az *Apolót*. A Holdra szállás megvalósításához teljesen új űrhajóra volt szükség. Ahhoz, hogy az űrszerkezetet a Föld gravitációs mezője fölé emeljék, s eljussanak a Hold vonzásába, gigantikus méretű rakétára volt szükség. A Wernher von Braun kutatócsoportja által tervezett *Saturn-5* a világ addig alkotott legnagyobb és legerősebb rakétája volt: 111 m magas, 2.730 tonnás, s három

⁷⁶ FISCHER 2014b. AUFBRUCHS INS ALL. WETTTLAUF DER SUPERMACHTE. TEIL 1; AUFBRUCHS INS ALL. WETTTLAUF DER SUPERMACHTE. TEIL 2.; NIEMETZ, DANIEL: WETTTLAUF INS ALL - DER KALTE KRIEG IM ORBIT; WERNHER VON BRAUN - DER RAKETENMANN; WERNHER VON BRAUN: NAZI UND PIONIER DER RAUMFAHRT; LORENZEN, DIRK H.: DIE KARRIERE DES WERNHER VON BRAUN. VON DEN NAZIS ZUR NASA.

lépcsős. Houstonban a NASA felépített egy új űrhajósközpontot, s kiválasztották az Apolló űrhajósokat.

Az amerikai űrprogram egyik legfontosabb előkészülete volt, amikor 1968-ban négy nappal karácsony előtt a *Saturn-5* magasba emelte az *Apolló-8*-at, fedélzetén három űrhajóssal. A földi irányítás utasítást adott, hogy kapcsolják be a legerősebb hajtóműveket is. A hajtómű 5 percen keresztül üzemelt, s az *Apolló-8* a 155 millió lóerős teljesítményének köszönhetően 35 ezer km/órás sebességet ért fel, és így elhagyta a Föld gravitációs terét. 3 nap alatt 381.000 km-t tett meg a Hold felé. Az *Apolló-8*-nak karácsony napján sikerült Hold körüli pályára állnia s tízszer körberöpülték azt, miközben a 3 űrhajós felváltva olvasta a Bibliából a Teremtés könyvét.

1969. július 16-án – 169 nappal a Kennedy által megadott határidő előtt – felbocsátották a floridai félszigetről az *Apolló-11*-et,⁷⁷ fedélzetén Neil Armstrong, Edwin Aldrin, Michael Collins űrhajóssokkal. Az amerikai űrhajó 13 kört tett meg a Hold körül, aztán az *Eagle* Holdra szálló egysége, az *Apollo Lunar Module Eagle* levált a *Columbia* vezérlőegységről. Armstrong és Aldrin voltak a leszálló egységben, Collins pedig a vezérlőegységben maradt.⁷⁸ Az előkészületek még 6 óráig tartottak, míg végül Armstrong a Hold felszínére lépett és a következőket mondta: „Kis lépés egy embernek, óriási lépés az emberiségnek.” Armstrong és Aldrin négy órán keresztül kőzetmintát gyűjtöttek, majd felállítottak egy amerikai zászlót és egy emléktáblát helyeztek el a Holdon a Föld ábráival, az űrhajósok, valamint Nixon elnök aláírásával és egy idézettel: „Békével jöttünk az emberiség nevé-

⁷⁷ Az *Apollo-9* űrutazása során 1969 márciusában kipróbálták a holdkompot, 1969 májusában pedig az *Apollo-10* űrutazása során 15 km-re megközelítették a Hold felszínét.

⁷⁸ APOLLO-11.

ben.” Majd a történelem legnagyobb távolságú és legdrágább telefonbeszélgetésébe kezdtek Nixon elnökkel.⁷⁹ Az Apolló-program 400.000 embert, 20.000 vállalatot, 200 egyetemet, kutatóintézetet foglalkoztatott, s mintegy 25 milliárd dollárt emésztett fel. Az *Apolló-11* Hold-utazását s Armstrong első lépéseit a Holdon mintegy 500 millió ember élte át élő (*live*) a TV-adásoknak köszönhetően.

Amerikai „csillagháborús tervek”. A *Space Shuttle Columbia* első útja (1981. április 12.)

A Szovjetunió 1979. decemberi afganisztáni intervenciója miatt hivatali ciklusa végén Jimmy Carter elnök 1980. január elején levette az amerikai szenátus napirendjéről az 1979 júniusában a bécsi csúcstalálkozó során aláírt SALT-II. ratifikálását. Az új amerikai elnök, Ronald Reagan, – Kennedyhez hasonlóan, aki az 1960-as években a Szovjetunióval versengve az Apolló-program révén kívánt „új határokat” kijelölni és vezető szerepet biztosítani nemzetének – a „New Frontier” szellemében ugyancsak az űrben kijelölt célokkal akarta elérni az USA elsőségét. Egyfelől vissza kívánta szerezni az Amerikai Egyesült Államok vitathatatlan vezető szerepét a nyugati világban, meg akarta állítani az 1970-es évek elejétől egyre markánsabbá váló amerikai hatalmi hanyatlás és befolyáscsökkenés folyamatát, másfelől szavakban s tettekben is megnyilvánuló erőpolitikájával meg akarta állítani a Szovjetunió globális méretű expanzióját a III. világ országaiban. Az új amerikai vezetés minimális célként a Helsinki előtti *világ status quo* visszaállítására törekedett.

⁷⁹ 1972-ben történt meg az utolsó Holdra szállás az Apolló-17 révén. Csálódottságot csak a szovjetek érezték, akik az amerikaiak egyértelmű űrsikere és fölénye miatt leállították a Holdra szállási programjukat.

Reagan már elnöki ciklusa elején óriási katonai költségvetést fogadtatott el a Szovjetunió „hadászati triádjának” erőteljes növekedése miatt, s egyúttal ennek áráként vállalta az USA óriási költségvetési deficitjét is. Az Amerikai Egyesült Államok az űrtechnológia és a hadászati kezdeményezés terén óriási előrelépést tett akkor, amikor az új ipari-tudományos-informatikai forradalom csúcsteljesítményeként 1981. április 12-én – pontosan 20 évvel Gagarin űrutazása után – fellőtték a többször is felhasználható első űrrepülőgépet, a *Columbiát*. Az űrrepülőgép, a *Space Shuttle* indítására, illetve fogadására a Cape Kennedy (Florida), vagy a Vandenberg (Kalifornia) bázisok szolgáltak.

Az űrrepülőgépek, szemben a rakétákkal, visszatérhettek egy földi légi bázisra s újból indíthatóvá váltak egy másik hordozórakétával. Az űrben képesek voltak manőverezni, egy műhold közelébe jutni, azt megjavítani, vagy éppen megrongálni. A szovjeteket éppen ez az utóbbi lehetőség aggasztotta, hiszen az amerikaiak az űrrepülőgépükkel szovjet műholdak közelébe is férkőzhettek, s mintegy „beköthették” volna a szovjetek Amerikát figyelő-kémlelő „égi szeméit”, vagyis műholdjait.

A *Columbia* 1981. április 14-én tért vissza a kaliforniai légibázisra, miután 37-szer körbe kerülte a Földet. A sikeres vállalkozás után még további űrsiklók készültek, így a *Discovery*, az *Atlantis*, a *Challenger*, *Endeavour*. A *Columbia* összesen 28 repülést hajtott végre, több mint 300 napot töltött az űrben, 4.808 befejezett keringése volt, ezzel megtéve 201 millió 497.772 km-t.⁸⁰ Az utolsó *Columbia* űrrepülőgép indításra 2003. januárjában került sor.

Az amerikai űrrepülőgépek rendszeres indítása mintegy előfutára volt a Reagan elnök által 1983. március 23-án nagy

⁸⁰ NICCOLI 2007; HOBBS 1988. A *Challenger* űrrepülőgépet 1986. január 28-án az indítást követő 73. másodpercben tragikus szerencsétlenség érte és megsemmisült.

nemzetközi feltűnést keltett Hadászati Védelmi Kezdeményezés (Strategic Defense Initiative, SDI)⁸¹ bejelentésének, vagy közismertebb nevén a „csillagháborús terveknek.” 1984. június 20-án az USA a Csendes-óceán térségében végrehajtotta az első sikeres rakétaelhárító kísérletét: az „űrvédelmi pajzs”-kísérletek keretében 160 km magasságban megsemmisítették egy interkontinentális rakéta robbanófejét. Az USA – Raegan elnök többszöri nyomatékos ösztönzésére – növekvő (hadi)technológiai fölényét kihasználva óriási költségráfordítással egy olyan „űr-pajzs” kiépítését kezdte meg, mely a szovjet támadó interkontinentális rakéták és atomtengeralattjárókról indítható ballisztikus rakéták ellen hatásos védelmet ígért. A SALT-I. és a későbbi megállapodások előírásai szerint az átfogó nemzeti űrvédelmi rakétaelhárító rendszer kiépítéséről mindkét fél lemondott. Az új katonapolitikai helyzetben az amerikai űrtörekvések a „kard mellé pajzsot” jelszóval olyan új – „csillagháborús” – dimenzióját adták az űrfegyverkezésnek, amelytől azt várták, hogy a Szovjetunió végül is az új informatikai tudományok s iparágak fejlődési ritmusával lépést tartani nem tudva, – vagy csak hihetetlenül nagy erőfeszítésekkel – előbb vagy utóbb „belerokkan” az amerikai-szovjet hadászati versengés kvalitatíve egészen új fordulójába.⁸²

⁸¹ Várható volt a „csillagháborús tervek” elindítása után, hogy a hatalmas ráfordítások által létrehozott óriási szovjet rakétaarzenált elavulttá teszi az amerikaiak által kidolgozott, az ellenséges ballisztikus rakétákat megfigyelni és röptükben elfogni-megsemmisíteni képes kozmikus hadviselési rendszer. A Szovjetunió katonai kiadásai ugyan igyekeztek lépést tartani az amerikai kiadásokkal, de ennek ára a lakosság alacsony életszínvonala volt, miközben a Szovjetunió és a keleti tömb részesedése a világ GDP-ből és a világkereskedelemből messze elmaradt a nyugati világ erőközpontjainak összesített teljesítményétől.

⁸² A Szovjetunió a kis hidegháború légkörében az amerikai űrrepülőgép és a csillagháborús tervek ellensúlyozására maga is kifejlesztett egy űrrepülőgépet a *Burán-t*, melynek első repülésére 1986-ben került sor.

Kína a haditengerészeti világhatalommá válás útján. A XXI. század nyitányaként az első kínai hadihajók világkörüli útja (2002. május 15. – szeptember 23.)

A Kínai Népköztársaság haditengerészete 2002. május 15. és szeptember 23. között egy 123 napos világkörüli utat hajtott végre, mely összesen 59.000 km-t tett meg s ez Kína haditengerészeti világhatalommá válás útjának nyitányát jelentette. A világkörüli utat a *Qingdau*, egy rakétás romboló vezette, melyet a *Taicang* egy ugyancsak rakétás romboló s egy olajszállító tankerhajó kísért. A világkörüli út során a látogató kötelék érintette Szingapúrt, s áthaladva a Szezei-csatornán Egyiptomot (Alexandria), Törökországot (Isztambul), Ukrajnát (Szevasztopol), Görögországot (Pireusz), Portugáliát (Lisszabon), Brazíliát (Forta Lisa) kereste fel. Megkerülve a dél-amerikai kontinenst, immáron a Csendes-óceánon hajózva, Ecuador (Guayaguil), Peru (Callao), francia Polinézia következett, majd visszatértek a Sárga-tengerre. A tengeri út során, közös haditengerészeti gyakorlatot hajtottak végre a perui haditengerészettel.⁸³

Ennek az útnak előzményét képezte a Csendes-óceán körbekerülése 1997. márciusában. A 98 napos út során látogatást tettek a kínai hadihajók Mexikóban, Peruban, Chilében, az Amerikai Egyesült Államokban, beleérte Pearl Harbort és San Diegót is. A flotta köteléket vezető hajó egy rakétás romboló volt, a *Harbin*, melyet egy ugyancsak rakétás romboló, a *Zhuhai*, továbbá egy olajszállító tankerhajó kísért.

Ez a két globális tengeri vállalkozás, az 1997-es és 2002-es világkörüli út jelezte, hogy a Kínai Népköztársaság gyors gazdasági növekedésének köszönhetően világkereskedelmi pozíciójának megerősödéséből adódóan kezdett visszatérni az egykori

⁸³ PEOPLE'S LIBERATION ARMY NAVY. A Kínai Népköztársaság hadihajói feltűntek a 2010-es évek második felétől a Balti-tengeren, a Földközi-tenger keleti medencéjében, közös szovjet-kínai tengerészeti hadgyakorlatok keretében.

Kína tengeri tradícióihoz, hatalmi ambícióihoz, amelyet – a portugál és spanyol felfedezések előtt – a XV. század első felében Cseng Ho admirális nagy tengeri expedíciói jelentettek. A Kínai Népköztársaság kikiáltása 90. évfordulója alkalmából 2019 októberében tartott grandiózus katonai parádé egy katonai szempontból is szuperhatalom képét mutatta mind a belföldnek, mind a külföldnek⁸⁴. 2020 elején már működésbe lépett a kínai globális navigációs rendszer,⁸⁵ a legújabb kínai globális ambíciók⁸⁶, a kínai megaprojektek⁸⁷, összefüggésben a hatalmasra növekedett tengeri kereskedelmével,⁸⁸ szerte a világon újabb s újabb kikötők megszerzésével. Sőt, igaz csak átmenetileg, de ez még az USA-ban is sikerült Long Beach esetében, mely az USA harmadik legnagyobb kikötője.⁸⁹ Hatalmas GDP, import és export potenciáljával a Kínai Népköztársaság elkezdett egy repülőgép-anyahajó építési programot is, melynek első egysége a még szovjet építésű repülőgép-hordozó megvásárlása volt, amit Ukrajnától vásárolt meg a Kínai Népköztársaság. Hosszas átalakítás és modernizálás után a *Liaoning* repülőgép-hordozó 2015-től már a kínai hadiflotta zászlós hajója lett.⁹⁰ Kína elkezdett egy teljesen saját fejlesztésű repülőgép-anyahajó építési programot, melynek első eredménye, a *Liaoning*-ra nagyon hasonlító, de annál nagyobb *Shandong* repülőgép-hordozó lett,

⁸⁴ CHINA'S GRAND MILITARY PARADE MARKS PLA 90TH BIRTHDAY.

⁸⁵ GYURKITY 2021.

⁸⁶ DIE MACHT DES DRACHEN: CHINAS GLOBALE MILITÄRSTRATEGIE - ZDFINFO HD DOKU.

⁸⁷ WIE CHINA SEIN MEGA-PROJEKT "NEUE SEIDENSTRAßE" VORANTREIBT; CHINA DIE SUPERMACHT".

⁸⁸ DOCUMENTAL 12/12/2017 EL MEGAPROYECTO DE CHINA II. PUERTOS DE CHINA"; „DOKU: CHINAS MACHT AUF DEM MEER".

⁸⁹ VORSICHT! DIESE KRISE BEREITET CHINA HEIMLICH VOR ... UND KEINER SPRICHT DARÜBER.

⁹⁰ EXCLUSIVE: AERIAL VIEW OF AIRCRAFT CARRIER LIAONING IN HONG KONG; LIAONING AIRCRAFT CARRIER PROMOTION VIDEO ROCKS CHINESE SOCIAL MEDIA.

mely 2019 óta áll rendszerben.⁹¹ Kína tervezi egy harmadik, negyedik, sőt ötödik repülőgép-anyahajó építését is, mindez összefüggésben az Amerikai Egyesült Államok és Kína között egyre feszülő kereskedelmi, gazdasági érdekellentétekkel, hatalmi rivalizálással és egymást fenyegető haditengerészeti gyakorlatokkal.

A történelem évszázadai során ez a fentebb vázolt horizontális és vertikális dimenzió, az a két fő (tér)kategória, amelybe beilleszthetők a Földünket körbehajózó, körbe repülő, körbe kerülő nagy vállalkozások, expedíciók. Ezek kezdetben a horizontális dimenzió kategóriájában zajlottak, de aztán megjelennek a Földünket vertikálisan körbehajózó dimenzió egyes nagy fejezetei is.

Minden esetben egy-egy Föld körbekerülés kapcsán egyértelműen kimondható, hogy az adott korszak (hadi)technikai csúcsteljesítményét jelenítették meg, legyenek azok legkülönbözőbb hajók, tengeralattjárók, repülőgépek, léghajók, rakéták. Az adott történelmi korszakban az éppen szemben álló fő riválisok, impériumok egymás számára globális jellegű kihívásokat intéztek – éppen a Föld körbekerülések révén –, melyre diplomáciai, technikai válaszok születtek, s a domináns ellentétek legtöbbször éles rivalizálásba, konfliktusokba, háborúkba torkollottak. Ez a hatalmi kihívás-válasz kettősség, – amely évszázadokon keresztül az emberiség történelmére jellemző volt –, sok vonatkozásban igaz a XXI. század első két évtizedének globális hatalmi viszonyaira is.

Irodalomjegyzék

Szakirodalom

BERGIUS 1971 = BERGIUS, C.C. (Hrsg.): Die grossen Entdecker. Gütersloch, 1971.

BERGIUS 2001 = BERGIUS, C. C: Bergius (Hrsgb.): Die grossen Entdecker, Buch und Zeit Verlagsgesellschaft, Gütersloch. 2001.

⁹¹ SHANDONG - 100% DOMESTIC CARRIER FUELED CHINA'S MARITIME POWER AMBITIONS.

- BOTTING 1993 = BOTTING, Douglas: Geschichte der Luftfahrt. Die Luftschiffe. Bechtermünz Verlag, Eltville am Rhein. 1993.
- CROSBY 2010 = CROSBY, Francis: Bonbarderos. Guia competativa ilustrada de la A a la Z. TICAL, Madrid, 2010.
- CROWLEY 2019 = CROWLEY, Roger: Hódítók. Hogyan kovácsolta össze Portugália a történelem első tengeri világbirodalmát. Park Könyvkiadó, Budapest, 2019.
- DE BROSSARD 2005 = DE BROSSARD, Maurice-Raymond: Historia marítima del Mundo. Un apasionante viaje por océanos, descubrimientos y conquistas marítimas. Edimat Libros, S. A. Madrid, 2005.
- DEÁK 2009 = DEÁK, Máté: Hugo Junkers szerepvállalása Európában és az Európán kívüli térségekben. IN: Dévényi Anna, Rab Virág, Schwarczwölder Ádám (szerk.): 6. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai. Grastyán Endre Szakkollégium tanulmánykötetei; 6. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, 2009. 67–73.o.
- FECHT, Ottomar: Südamerikafahrten deutscher Kriegsschiffe. IN: Iberica 1930/4. 118–120. o.
- FERNÁNDEZ-ARRESTO 1991 = FERNÁNDEZ-ARRESTO, Felipe (szerk.): The Times Atlas. Felfedezések. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- FISCHER 2006 = FISCHER Ferenc: Actividad militar de Alemania de Weimar en el espacio aéreo, marítimo y terrestre en los países iberoamericanos, 1919–1933. In: Iberoamericana Quinqueeclesiensis 4. Ferenc Fischer, Gábor Kozma, Domingo Lilón (szerk.). Pécs, 2006. 261–340. o.
- FISCHER 2008a = FISCHER Ferenc: A német geopolitika haditengerészeti változata: a norvégiai fjordoktól a dél-chilei csatornáig terjedő nyílt óceáni offenzív cirkálóháború elmélete és gyakorlata, 1919–1939. IN: V. Magyar politikai földrajzi konferencia. A nagy terek politikai földrajza. IV. Szekció – Tengerek földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet. Szerk.: Reményi Péter-Szebényi Anita. Pécs, 2008. 169–180. o.

FISCHER 2008b = FISCHER Ferenc: A nemzetiszocialista Németország haditengerészeti kiképzőprogramjai az ibero-amerikai országok felségvizein és a Kreuzerriegel doktrína (1933–1939). IN: Az identitás régi és új koordinátái. Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára. Szerk.: Berta Tibor – Csikós Zsuzsa – Fischer Ferenc – Szilágyi Ágnes – Szilágyi István. Budapest, 2008. Palatinus Kiadó, Szeged–Budapest, 122–136. o.

FISCHER 2012 = FISCHER Ferenc: La dimension „vertical” para eludir el tratado de Versalles: el papel de las expediciones meteorológicas marítimas de los alemanes por el Atlántico Sur (1924 – 1927) en el establecimiento de las líneas aéreas según el itinerario Alemania-América del Sur. IN: Öt kontinens. Az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék Tudományos Közleményei, Budapest. 2012. pp. 91–116.

FISCHER 2014a = FISCHER Ferenc: A „háború utáni háború” 1919–1933. A versailles-i szerződés kijátszása. A weimari Németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országaiban. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2014.

FISCHER 2014b = FISCHER Ferenc: A kétpólusú világ, 1945–1989. Studia Historiae. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2014.

FISCHER 2014c = FISCHER Ferenc: A német offenzív haditengerészeti stratégia kialakulása az 1920-as évek elejétől Erich Raeder és Wolfgang Wegener tengernagyok munkásságában és a zsebcsatahajó program. IN: Szerk.: Majoros István – Antal Gábor – Háda Béla – Hevő Péter – Madarász Anita. Hindu istenek, sziámi tigrisek: Balogh András 70 éves. Budapest. Az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék Tudományos Közleményei, 2014. 113–124. o.

FISCHER VON POTURZYN 1993 = FISCHER VON POTURZYN, Friedrich A.: Junkers und die Weltluftfahrt: Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte deutscher Luftgeltung. München, 1933.

- GORSKOV 1983 = GORSKOV, Sz. G.: Az állam tengeri hatalma. Zrínyi K., Budapest, 1983.
- HANBORY-TENISON 2007 = HANBORY-TENISON, Robin: Hetven felfedező utazás földön, vízen, levegőben. Atheneum 2000 Kiadó, Budapest, 2007
- HOBBS 1988 = HOBBS, David: Die Waffen im Weltraum. Pallas Verlag, Friedberg, 1988.
- HOCHHOLZER 1930 = HOCHHOLZER, Hans: Zur Geopolitik des Flugwesens. IN: Zeitschrift für Geopolitik. Jg. 7. Heft. 3. 1930. 243–254. o.
- HORE 2008 = HORE, Peter: Csatahajók enciklopédiája. Atheneum, Budapest, 2008.
- HOWARTH 1984 = HOWARTH, David: Az Armada pusztulása. Kossuth, Budapest, 1984.
- HÖPKER 1971 = HÖPKER, Wolfgang: Weltmacht zur See. Die Sowjetunion auf allen Meeren. Stuttgart, 1971.
- IRELAND 2008 = IRELAND, Bernhard: The illustrated Guide to Aircraft Carriers of the World. Hermes House, London, 2008.
- JOHNSON - NURMINEN 2008 = JOHNSON, Donald S. - NURMINEN, Juha: História das Viagens Marítimas - a Navegação pelos Oceanos do Mundo. Sete Mares, Estoril. Lisboa, 2008.
- LAVERY 2005 = LAVERY, Brian: Hajók. Hajó és a történelem 5000 éves kalandja. Ikar, Prága, 2005.
- MENZIES 2004 = MENZIES, Gavin: 1421. El Año en que China descubrió el Mundo. Debolsillo, Madrid, 2004.
- MILLER - PEACOCK 1994 = MILLER, David - PEACOCK, Lindsay: Anyahajók. Victoria Kiadó, 1994
- NICCOLI 2007 = NICCOLI, Riccardo: A repülés története. Leonardo da Vincitől az új meghódításáig. Alexandra Kiadó, Pécs, 2007.
- ORVOLIUS 1930 = ORLOVIUS, Heinz: Amerika im Luftverkehr. IN: Zeitschrift für Geopolitik. Jg. 7. Heft. 3. 1930. 233–243. o.
- PEACOCK 1993 = PEACOCK, Lindsay: Tengeri tűzerő. Hajja és Fiai Kiadó, Debrecen, 1993.

PENNINGTON 1980 = PENNINGTON, Piers: Die grossen Entdecker. Die Menschen, die die Welt erforschten. Klagenfurt, 1980.

RAEDER 1939 = RAEDER, Erich: Schlussbesprechung des Kriegsspieles des Oberkommandos der Kriegsmarine. Februar-März 1939. Bundesarchiv-Militärarchiv (BAMA) – Freiburg RM 6/57.

RÁKÓCZI 2006 = RÁKÓCZI István: Tengerek tengelye. Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a 15–16. században. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2006.

SPARROV 2009 = SPARROV, Giles: Az űrrepülés teljes története a Szputnyik 1-től az űrrepülőgép utániig. M-Érték Kiadó, Budapest, 2009.

STACHE 1987 = STACHE, Peter: Sowjetische Raketen. Berlin, 1987.

MCKNEW 1965 = MCKNEW, Thomas W. - National Geographic Vol. 127., No. 2.

TROITZSCH - WEBER 1987 = TROITZSCH, Ulrich -WEBER, Wolfhard: Die Technik von den Anfängen bis zur Gegenwart. Stuttgart, 1987.

VOGEL 1937 = VOGEL, J.: Luftmeer und Weltpolitik. Geopolitische Skizzen und Betrachtungen für die Schule. Heft 5. Breslau, 1937.

WOOLFORD - WARNER 2007 = WOOLFORD, Stephen - WARNER, Carl: Historia de la aviación. La evolución del avión desde los primeros vuelos. TIKAL, Madrid, 2007.

Internet

DIE MACHT DES DRACHEN: CHINAS GLOBALE MILITÄRSTRATEGIE - ZDFINFO HD DOKU = <https://www.zdf.de/dokumentation/zdfinfo-doku/die-macht-des-drachen-chinas-globale-militaerstrategie-102.html> (utolsó hozzáférés: 2021. december 14.).

LORENZEN, DIRK H.: DIE KARRIERE DES WERNHER VON BRAUN. VON DEN NAZIS ZUR NASA = https://www.deutschlandfunk.de/die-karriere-des-wernher-von-braun-von-den-nazis-zur-nasa.740.de.html?dram:article_id=453697

(utolsó hozzáférés: 2021. december 14.).

LUCKY LADY II: THE STORY OF THE FIRST NON-STOP, ROUND-THE-WORLD FLIGHT =

<https://www.fai.org/news/lucky-lady-ii-story-first-non-stop-round-world-flight> (utolsó hozzáférés: 2021. december 14.).

MUSEO NAVAL DE MADRID = <https://fundacionmuseonaval.com/museonavalmadrid.html> (utolsó hozzáférés: 2021. december 14.).

MUSEU DE MARINHA = <https://ccm.marinha.pt/pt/museu> (utolsó hozzáférés: 2021. DECEMBER 14.).

NIEMETZ, DANIEL: WETTTLAUF INS ALL - DER KALTE KRIEG IM ORBIT = <https://www.mdr.de/zeitreise/kosmonauten-astronauten-raumfahrt-kalter-krieg-im-all100.html> (utolsó hozzáférés: 2021. december 14.).

PEARL HARBOR MEMORIAL - USS BATTLESHIP MISSOURI MEMORIAL = <https://www.pearlharborhistoricsites.org/pearl-harbor/battleship-missouri> (utolsó hozzáférés: 2021. december 14.).

SOVIET NUCLEAR SUBMARINES CIRCLE WORLD = <https://www.nytimes.com/1966/04/09/archives/soviet-nuclear-submarines-circle-world-in-six-weeks.html> (utolsó hozzáférés: 2021. december 14.).

USS ENTERPRISE CVN-65 = <https://web.archive.org/web/20081224134127/http://www.enterprise.navy.mil:80/> (utolsó hozzáférés: 2021. december 14.).

WERNHER VON BRAUN: NAZI UND PIONIER DER RAUMFAHRT = <https://www.haz.de/Nachrichten/Wissen/Uebersicht/Wernher-von-Braun-Der-Raketenmann-und-die-Mondlandung> (utolsó hozzáférés: 2021. december 14.).

Wikipedia

APOLLO-11 = https://en.wikipedia.org/wiki/Apollo_11
BATTLE OF TRAFALGAR = https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Trafalgar
DRAKE-ÁTJÁRÓ = <https://hu.wikipedia.org/wiki/Drake-%C3%A1tj%C3%A1r%C3%B3>
EXPEDICIÓN DE MAGALLANES-ELCANO = https://es.wikipedia.org/wiki/Expedici%C3%B3n_de_Magallanes-Elcano
FIRST AERIAL CIRCUMNAVIGATION = https://en.wikipedia.org/wiki/First_aerial_circumnavigation
GAGARIN: FIRST IN SPACE = https://en.wikipedia.org/wiki/Gagarin:_First_in_Space
GOLDEN HIND = https://en.wikipedia.org/wiki/Golden_Hind
GREAT WHITE FLEET = https://military.wikia.org/wiki/Great_White_Fleet
GENERAL FLEET ITINERARY = https://en.wikipedia.org/wiki/Great_White_Fleet#General_fleet_itinerary
GUERRA ANGLO-ESPAÑOLA (1585-1604) = [https://es.wikipedia.org/wiki/Guerra_anglo-esp%C3%B1ola_\(1585-1604\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Guerra_anglo-esp%C3%B1ola_(1585-1604))
HORATIO NELSON = https://en.wikipedia.org/wiki/Horatio_Nelson,_1st_Viscount_Nelson
JOHN GLENN = https://en.wikipedia.org/wiki/John_Glenn
JURI ALEXEJEWITSCH GAGARIN = https://de.wikipedia.org/wiki/Juri_Alexejewitsch_Gagarin
LZ 126 = https://de.wikipedia.org/wiki/LZ_126
MAGELLÁN-SZOROS = <https://hu.wikipedia.org/wiki/Magell%C3%A1n-szoros>
NUESTRA SEÑORA DE LA CONCEPCIÓN = https://en.wikipedia.org/wiki/Nuestra_Se%C3%B1ora_de_la_Concepci%C3%B3n
OPERATION SANDBLAST = https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Sandblast

PEOPLE'S LIBERATION ARMY NAVY = https://en.wikipedia.org/wiki/People%27s_Liberation_Army_Navy

SANLÚCAR DE BARRAMEDA 2019-2022 = https://es.wikipedia.org/wiki/Sanl%C3%BAcar_de_Barrameda_2019-2022

SEVILLA 2019-2022 =

SOVIET NUCLEAR SUBMARINES CIRCLE WORLD =

SOVIET SUBMARINE GLOBAL CIRCUMNAVIGATION (1966) = https://en.wikipedia.org/wiki/1966_Soviet_submarine_global_circumnavigation

SPANISH ARMADA = https://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_Armada

TÖMEG-ENERGIA EKVIVALENCIA = https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%B6meg-energia_ekvivalencia

TRATADO DE TORDESILLAS = https://es.wikipedia.org/wiki/Tratado_de_Tordesillas

TRATADO DE ZARAGOZA = https://es.wikipedia.org/wiki/Tratado_de_Zaragoza

USS MISSOURI (BB-63) = [https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Missouri_\(BB-63\)](https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Missouri_(BB-63))

USS NAUTILUS (SSN-571) = [https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Nautilus_\(SSN-571\)](https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Nautilus_(SSN-571))

USS SKATE (SSN-578) = [https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Skate_\(SSN-578\)](https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Skate_(SSN-578))

WELTUMSEGELUNG DES FRANCIS DRAKE = https://de.wikipedia.org/wiki/Weltumsegelung_des_Francis_Drake

YURI GAGARIN = https://en.wikipedia.org/wiki/Yuri_Gagarin

Kecskés D. Gusztáv

A NATO ÉS AZ ÁTALAKULÓ KELET-EURÓPA 1988–1992¹

1988–1991-ben az Egyesült Államok által vezetett nyugati szövetségi rendszer és a Szovjetunió által dominált kelet-európai szocialista blokk viszonya alapvetően megváltozott. A korábbi évtizedek hidegháborúnak nevezett katonai, politikai, kulturális és ideológiai szembenállása – Moszkva meggyengülésével majd birodalmának összeomlásával – hónapok alatt átadta a helyét a korábban vasfüggönnyel elválasztott felek új típusú együttműködésének.²

Harminc évvel ezelőtt a mostani Európa geopolitikai helyzetét is alapvetően meghatározó döntések születtek. A NATO ma

¹ A jelen tanulmány korábbi változata megjelent a Brüsszelből tekintve, 2018 és A View from Brussels, 2019 kötetek bevezető tanulmányának részeként, illetve jelen formájában a következő címmel: A NATO és Kelet-Európa 1988–1992-ben. Az Atlanti Paktum helyzete és tevékenysége: átalakulás és folytonosság, Világtörténet, 2020 (42. évf.) 1. sz. 79–98. o.

A címben alkalmazott „Kelet-Európa” kifejezés használatával a Szovjetunióra és európai szövetségeire, valamint Jugoszláviára és Albániára utalunk. Így felidézzük a NATO korabeli dokumentumainak ezen országokra együttesen vonatkozó szóhasználatát (angol Eastern Europe, francia Europe orientale), anélkül azonban, hogy állást foglalnánk a térség elnevezésével kapcsolatos terminológiai vitákban.

A NATO Levéltár és Könyvtár (Brüsszel) anyagainak helyszíni tanulmányozását és összegyűjtését a belga FRS-FNRS Fonds de la Recherche Scientifique és a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíja tette lehetővé.

² Békés Csaba közelmúltban megjelent könyvében meggyőzően érvel amellett, hogy a keleti és a nyugati tömb viszonyát már 1953-tól a hidegháborús korszak végéig a totális atomháború veszélye által kikényszerített együttműködés alapvetően jellemezte: BÉKÉS 2019, 14–15. A Nyugat és a kelet-közép-európai országok kooperációja azonban az 1989–1990-ben bekövetkezett változások nyomán minőségileg új szintre, az euro-atlanti közeledés perspektívájába került.

is létezik, és továbbra is állomásoznak amerikai csapatok földrészünkön. A tanulmány a nemzetközi és hazai szakirodalom, valamint a NATO Levéltár, a francia Külügyminisztérium Levéltára és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára már hozzáférhető dokumentumai alapján azt mutatja be, hogy az 1989–1991-es kelet-európai rendszerváltás hogyan hatott az Észak-atlanti Szövetségre, s így Európa jelenlegi biztonsági helyzetére.

Mielőtt felidézzük az Atlanti Paktumnak a hidegháború lezárulása nyomán bekövetkező radikális átalakulását, röviden szólnunk kell a nyugati katonai és politikai szövetség hivatalos dokumentumaiban lefektetett feladatairól és működéséről.

A NATO alapítása, elvei, felépítése és működése 1989-ben

A NATO az Észak-atlanti Szerződés (másnéven washingtoni szerződés) 1949. április 4-i aláírásával alakult politikai és katonai szövetség, amely ellensúlyt kívánt képezni a második világháború után Közép- és Kelet-Európában állomásozó szovjet hadseregnek. Alapító tagjai: Belgium, Kanada, Dánia, Franciaország, Izland, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Norvégia, Portugália, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok. 1952-ben csatlakozott Görögország és Törökország, 1955-ben az NSZK és 1982-ben Spanyolország. 1966-ban Franciaország kivonult a NATO integrált katonai szervezetéből, de a szövetség tagja maradt.

Az Észak-atlanti Szerződés 5. cikkelye kimondja: *„A Felek megegyeznek abban, hogy egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek, és ennél fogva megegyeznek abban, hogy ha ilyen támadás bekövetkezik, mindegyikük az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. cikke által elismert jogos egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva, támogatni fogja az ekként megtá-*

madott Felet vagy Feleket azzal, hogy egyénileg és a többi Féllel egyetértésben azonnal megteszi azokat a intézkedéseket – ideértve a fegyveres erő alkalmazását is –, amelyeket a békének és biztonságnak az észak-atlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart...”³ Az 5. cikkely meghatározza a szerződés földrajzi hatályát: „fegyveres támadás” „a Felek egyikének területe ellen Európában vagy Észak-Amerikában”. A szerződés további pontjai szerint a szövetség elvi alapjai közé tartozik a demokrácia erősítése, a közös katonai képességek fejlesztése és az egymással való konzultáció.

A NATO elsődleges célja a hidegháború időszakában az volt, hogy egyesítse és erősítse a nyugati szövetség katonai válaszát, amennyiben Nyugat-Európát támadás fenyegetné a Szovjetunió és szövetségesei részéről.⁴

A NATO-t szuverén országok alkotják, amelyek minden téren megőrzik függetlenségüket, a külpolitikát is beleértve. Minden szövetségesnek, az alapidokumentumok szerint, egyenlő jogai és lehetőségei vannak álláspontjának kifejtésére az intézmény fórumain függetlenül az adott ország lakosságszámától és méretétől, vagy befolyásának nagyságától. A döntések nem többségi szavazással, hanem konszenzussal születnek. Ez azt jelenti, hogy a meghozott döntéseket minden tagállam támogatja, és azok minden szuverén tagállam közös döntését fejezik ki. A szoros politikai együttműködés érdekében a tagállamok igye-

³ NATO 1949.

⁴ HAGLUND. A NATO szervezeti felépítéséről, stratégiájáról és tevékenységéről részletesen lásd: NATO 1989; valamint ENCYCLOPEDIA of NATO Topics, továbbá: DE VELASCO VALLEJO 2002, 505–520. o. A NATO általános történetéről: ZORGBIBE 2002; KAPLAN 2004; RISSO 2014; NATO CHRONOLOGIE 1999. Valamint tanulmánykötetek: DI NOLFO, 1991; SCHIMIDT 2001; HAMILTON-SPOHR 2019. A NATO történetéről magyarul: GAZDAG 1997, 21–55. o.

keznek tájékoztatni egymást külpolitikájuk egészéről és motívációról, valamint álláspontjukról és annak alakulásáról különféle kérdéseket illetően.⁵

A washingtoni szerződés 9. cikkelye értelmében a tagállamok kormányai létrehozták az Észak-atlanti Tanácsot (North Atlantic Council, NAC), amelyben mindnyájan képvisellel rendelkeznek. Ez a szervezet legfőbb politikai döntéshozó fóruma, amelynek feladata a szerződésben megfogalmazott célok megvalósítása. Tényleges politikai felhatalmazással és döntési jogkörrel rendelkezik. Az egyetlen testület, amelyet maga a szerződés hozott létre. A legfőbb hatalom, amely az alárendelt bizottságok és munkacsoportok hálózatát irányítja. A Tanács döntéseit gyakran ezeknek a bizottságoknak a jelentései és ajánlásai készítik elő. Minden tagállamnak egy képviselője van a NATO Tanácsában, amely egyaránt ülésezhet az állandó képviselők, a külügy- és védelmi miniszterek, valamint az állam- és kormányfők szintjén. A különböző szinteken meghozott döntéseknek azonos a hatályuk. Az üléseket a NATO főtitkára elnököli. Általános értelemben a NATO központjában dolgozó Nemzetközi Titkárság egésze, szintén a főtitkár irányításával, a Tanács munkáját segíti.⁶

Ugyancsak az Észak-atlanti Tanács tevékenységét támogatja a NATO Politikai Bizottsága (Political Committee, NATO), amelynek tagjai az egyes tagállami delegációk helyettes állandó képviselői vagy politikai tanácsadói. E Politikai Bizottság a rendszeres információ- és véleménycserén kívül tanulmányokat és jelentéseket készít a Tanács megbízásából. Üléseit a politikai ügyekért felelős főtitkárhelyettes vezeti. További konzultációs fórumot jelentenek a speciális tematikával foglalkozó ad hoc munkacsoportok és az egyes térségek tagállamok által de-

⁵ NATO 1989, 185. A NATO korabeli felépítéséről és működési elveiről magyarul: GAZDAG 1993, 25–37.

⁶ NATO 1989, 321–328. Továbbá a NATO Levéltár honlapja.

legált szakértőinek évente kétszer tartott tanácskozásai. A politikai konzultációkra készített munkadokumentumokhoz és jelentésekhez a tagállami delegációk szállítják az előkészítő anyagokat, míg a Nemzetközi Titkárság Politikai Ügyek Részlege végzi a koordináló és szerkesztő munkát. Az e részlegen belül működő Politikai Igazgatóság biztosítja a NATO egész politikai tevékenységének adminisztratív alapjait. Hatásköre felölelte a kelet-nyugati kapcsolatok politikai vonatkozásait, a tagállami területen kívüli világ fejleményeit, az európai politikai folyamatokat, valamint a fegyverzetkorlátozási tárgyalásokat is.⁷

Átalakulás és folytonosság: az Atlanti Paktum helyzete és tevékenysége 1988–1991-ben

A kihívások

Az 1989-ben megalapításának 40. évfordulóját ünneplő Észak-atlanti Szövetség a vizsgált időszakban jelentős kihívásokkal szembesült. A régóta húzóódó problémák közé tartozott a szovjet blokk fölénye a hagyományos fegyverzetek terén. John Galvin tábornok, a NATO európai erőinek főparancsnoka 1989-ben kijelentette, hogy Mihail Gorbacsov 1985. márciusi hatalomra kerülése óta a szovjetek harckocsi és tüzérségi fegyver gyártása folyamatosan nőtt. Ezen az 1988. decemberi fegyverzetcsökkentési bejelentések csak szerény mértékben módosítottak. A NATO-országok vezető köreiből a szovjet szándékokkal kapcsolatban továbbra is bizonytalanság volt érzékelhető.⁸ Szintén évtizedek óta görgetett nehézségnek számított a védelem terheinek aránytalan megoszlása a nyugati szövetségen belül. Amerikai kormánykörökben már az 1960-as évektől erős feszültséget okozott,

⁷ NATO 1989, 191–192, 330. o.

⁸ KAPLAN 2004, 104. o.

hogy a közös védelem terheinek túlnyomó része az Egyesült Államokra hárult, annak ellenére, hogy az európai szövetségesek a második világháború utáni sokkból kilábalva egyre erősödő gazdasággal rendelkeztek.⁹ Az 1980-as évek végén ehhez társult az az amerikai feltételezés, hogy az erősödő Európai Gazdasági Közösségnek védelmi célokra még ki nem aknázott hatalmas erőforrásai vannak.¹⁰ Ugyancsak hosszú ideje jelen voltak az európai önállósági törekvések az USA-val szemben.

Az 1980-as évek végén a NATO-t érő kihívások közül jelentőségében kiemelkedik Kelet-Európa és általában a kelet-nyugati kapcsolatok viharos gyorsaságú átalakulása. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió által dominált kétpólusú világrend a maga európai érdekszféra rendszerével 1990-re megszűnt: a Szovjetunió politikailag, majd katonailag fokozatosan visszahúzódott, a kelet-közép-európai kommunista rendszerek összeomlottak, és létrejött a német egység. Az Észak-atlanti Szövetség keleti biztonsági környezete tehát radikálisan átalakult. A rivális katonai szövetség, a Varsói Szerződés fokozatosan erodálódott, majd 1991 júliusában megszűnt.¹¹ Az év végére maga a Szovjetunió is felbomlott. A NATO országok vezető köreiből felrémlt az évtizedek óta mozdulatlan kelet-európai térség destabilizálódásának veszélye: a szovjet uralom által eddig lefojtott nacionalizmusok feléledése,¹² a társadalmi megrázkódtatások nyomán kibontakozó tömegmozgalmak és a térség egyes államainak egymás

⁹ Uo. 50–51. o.

¹⁰ Uo. 104. o.

¹¹ Lásd HORVÁTH 2016.

¹² Az 1988. áprilisi Kelet-Európáról szóló NATO-jelentés (C-M(88)14) kidolgozására összegyűlt szakértők teljesen egyetértettek abban, hogy a „nemzeti-ségi kérdés a maga globalitásában” a Gorbacsov számára megoldandó legfontosabb probléma. AMAE: Série Europe 1986–1990, 1935INVA, carton 5882. Note de Bernard Fassier, chef de la Section URSS à la Sous-Direction d’Europe orientale, Réunion du groupe d’experts „URSS et Pays de l’Est” de l’OTAN, à Evère les 23, 24 et 25 mars 1988, 995/EU (1988. március 29.).

közi konfliktusai.¹³ Az átalakulás jellege és időbeli lefolyása meglepetés volt a kortársak számára. Nem látták világosan az egykori szovjet blokk területének további fejlődését sem.¹⁴ Az amerikai NATO-nagykövet eképpen osztotta meg kételyeit kollégáival az Észak-atlanti Tanács ülésén 1989 májusában: „nem tudunk semmi biztosat arról, hogy a reformfolyamat milyen irányt vesz a Szovjetunióban. Moszkva és szövetségesei stabil politikai rendszerek létrehozása irányába tartanak?... A helyzet valójában cseppfolyós és előre kiszámíthatatlan.”¹⁵

Fontos hangsúlyozni, hogy a már kutatható levéltári források, az egykori kormányzati döntéshozókkal készített interjúk és a visszaemlékezések egyértelmű tanúsága szerint az Egyesült Államok és nyugat-európai szövetségesei az 1989-ben Kelt-Európában végbement demokratikus átalakulást, a Szovjetunió térség feletti kontrolljának gyengülését a több évtizedes viszonylagos egyensúlyi helyzet megbomlásától való félelem miatt erőteljes aggodalommal szemlélték. A liberális értékrendjükből fakadóan üdvözlendő változásokat csak fokozatosan, hosszabb folyamat eredményeként, az addig uralkodó kommunista elit reformerőinek hatalmon maradásával, Moszkva biztonsági igényeinek maximális figyelembevételével tartották kívánatosnak. Óvatosságra, lassításra felhívó nagyszámú üze-

¹³ Az utóbbira példaként említhető az erdélyi magyar kisebbség növekvő elnyomása miatt az 1970-es évek végétől kibontakozó Magyarország és Románia közti konfliktus, vagy a Bős-Nagymarosi vízlépcső kapcsán kiélesedő magyar-csehszlovák ellentét. Ezek 1989-es hatásáról lásd: BÉKÉS 2012. 337–341. o.

¹⁴ Michael Alexander, az Egyesült Királyság állandó képviselője a NATO Tanácsában feljegyzése Douglas Richard Hurd külügyminiszterhez, *Revolution of 1989: how should the alliance respond?* (1990. január 4.) Közli: *Britain in the NATO*, 2009. 144–145. o.

¹⁵ AMAE: Série Europe 1986–1990, 1935INVA, carton 5882. Rapport du représentant permanent de la France au Conseil de l’Atlantique Nord au ministre des Affaires étrangères – Affaires Stratégiques et Désarmement, *Rapports des groupes d’experts au Conseil*, 597/STR (1989. május 17.).

netet juttattak el az átformálódó egykori szovjet tömb államainak kormányzati és ellenzéki erőihez egyaránt. Az európai nagyhatalmi politizálás hagyományait követve az európai stabilitás igényét a térség népei emancipációs törekvéseinek támogatása elé helyezték.¹⁶ Hennig Wegener, a NATO főtitkárhelyettese 1989 őszén egy nyilvános felszólalásában arról beszélt, hogy „a Varsói Szerződés az európai stabilitás támasza, és a jövőben is fontos szerepet tölthet be, ha demokratikus alapokra épül.”¹⁷ 1990 februárjában pedig Horn Gyula külügyminiszter felvetésére, mely szerint Magyarország tagja lehet a NATO politikai szervezetének, a szövetség szóvivője kifejtette: „Magyarország bármiféle jövőbeli politikai vagy katonai reorientációjának a kérdése olyan téma, amelyről magukra a magyarokra tartozik a döntés. Mindazonáltal nincs tudomásunk arról, hogy ez ma kérdésként vetődne fel Magyarországon.”¹⁸

Ugyancsak a NATO-t érő újabb kihívások között kell számontartani az európai integráció további megerősödését és mélyülését. Az 1991 decemberében aláírt Maastricht-i szerződéssel létrejött az Európai Unió. Az önálló európai kül- és védelmi politika megfogalmazására irányuló törekvésekben sokak az Egyesült Államokkal, esetleg a NATO-val szembeni önállóosodás igényét is beleértették.¹⁹ A nyugati szövetségnek szintén reagálnia kellett a tagországainak kőolajellátását fenyegető „öbölválságra”, amely 1990. augusztus 2-án iraki csapatok Kuvait elleni támadásával vette kezdetét.

¹⁶ Borhi László monográfiája (BORHI 2015.) alapos körképet nyújt az egyes nyugati hatalmak álláspontjáról és lépéseiről. Lásd főként a X. A rendszerváltás, 1989–1990 című fejezetet, 409–476. Továbbá: Békés, 2012. 330–362. A francia vonatkozásokról: KECSKÉS 2013, 125–145; GARADNAI-SCHREIBER 2008; GARADNAI, 2019.

¹⁷ NATO at Forty: New Visions of East-West Relations, 20 November 1989. MNL OL, Külügyminisztérium, NATO, 1989. XIX-j-1-j, 111. doboz, sz. n. Idézi: BORHI, 2015. 435. o.

¹⁸ NÉPSZABADSÁG 1990b. Idézi PIETSCH 1998, 11, 57. o.

¹⁹ KAPLAN 2004, 113. o.

A kihívások hatásai

A NATO Tanács 1990. júliusi csúcstalálkozója formálisan is megállapította, hogy a Szovjetunióknak a szövetség országai ellen irányuló katonai képességei, és az ebből fakadó fenyegetés jelentős mértékben csökkent.²⁰ Lawrence S. Kaplan szerint az Atlanti Paktumra nehezedő nyomás enyhülésével az észak-amerikai és nyugat-európai közvélemény egy részében és a tagországok belpolitikai élete egyes szereplőinek szemében az USA európai katonai jelenlétének jelentősége megkérdőjeleződött. Egyes amerikai baloldali körök szorgalmazták az amerikai erők kivonását Európából. Egy véleményen voltak a nyugatnémet zöldekkel és a brit munkáspárt radikális szárnyával abban, hogy az USA katonai jelenléte Európában a béke akadály.²¹ Robert P. Grant az USA NATO-val kapcsolatos elkötelezettségéről írott tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a hidegháború lezárulása után a transzatlanti szövetségi kapcsolatok fenntartása iránt az európai kormányok nagyobb érdekeltséget mutattak, mint az amerikai vezető körök.²² Ugyanakkor az is felmerült, hogy a megváltozott körülményekre tekintettel az európai biztonságot a NATO helyett más intézmények jobban biztosíthatnák. Ennek kapcsán felvetődött az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet esetleges szerepvállalása is, hiszen annak a Szovjetunió és az USA egyaránt tagja. Előkerült az ENSZ Alapokmány 47. cikkelyében körülírt, a Biztonsági Tanács mellé rendelt Vezérkari Bizottság (Military Staff Committee) felélesztésének gondolata is.²³ Választ kívánt a kérdés: a szovjet veszély elmúltával mi biztosítja majd a szövetség kohézióját?²⁴

²⁰ Uo. 109–110. Lásd még: DECLARATION 1990.

²¹ KAPLAN 2004, 104. o.

²² GRANT 2001, 43. o.

²³ KAPLAN 2004, 110. o.

²⁴ Uo. 109. o.

Charles Zorgbibe a NATO történetéről írott monográfiájában több korabeli érvet is elemzett, amelyek a NATO továbbélése mellett szóltak. Ezek közé tartozik, hogy Kelet-Európa gyors politikai és ideológiai átalakulása nem változtatta meg azonnal a stratégiai környezetet, és újabb veszélyek jelentek meg a térségben. Ehhez adódott, hogy az új helyzet három főszereplője egyaránt ezt kívánta: az amerikai kormányzat nem akarta katonailag elhagyni Európát egyrészt, hogy megtarthassa politikai befolyását, másrészt mert meg volt győződve arról, hogy az amerikai csapatok távozása az első világháború utáni eseményekhez hasonló veszélyek lehetőségét idézné fel. A nyugat-európai országok kormányainak és közvéleményének többsége is az amerikaiak maradását kívánta. Továbbá Kelet-Európa felszabadult népei egyértelmű rokonszenvvel tekintettek a NATO-ra. Az amerikai vezetés és az atlanti körök kitarítóan hangsúlyozták a szövetség politikai stabilizáló szerepét, szemben az immár kisebb jelentőségű katonai funkcióval. Megemlézték továbbá, hogy a szervezet kezdettől fogva a kollektív biztonság filozófiáján nyugodott, és nem a „zsákmányszerző nemzetek” hagyományos koalícióján: a NATO tehát közös ellenség nélkül is létezhetett. Ahogyan Bush elnök a bostoni egyetememen 1989. május 21-én elmondott beszédében hangsúlyozta: a NATO „nem hasonlít a múlt cinikus hatalmi szövetségeire. A közös kultúra... és értékek kötelékein nyugszik.”²⁵

Szemerkenyi Réka a NATO hidegháború utáni átalakulásának belső vitáit elemző tanulmányában rámutat, hogy mivel a tagállamok részéről az újabb kihívásokra adandó átfogó politikai válasz késett, a „Brüsszelben dolgozó alkalmazottak tömege teljes

²⁵ ZORGBIBE 2002, 184. o. Michael Alexander brit NATO-képviselő az 1989-es évet összegző feljegyzésében szintén óva int attól, hogy Európa államai biztonságukat újra változékony koalícióktól reméljék. Lásd Michael Alexander, az Egyesült Királyság állandó képviselője a NATO Tanácsában feljegyzése Douglas Richard Hurd külügyminiszterhez, *Revolution of 1989: how should the alliance respond?* 1990. január 4. Közli: Britain in the NATO, 2009. 143. o.

lendülettel vetette bele magát a túlélés általuk meghatározott stratégiájának kidolgozásába”.²⁶ Ennek része volt – Linda Rissonak az Atlanti Paktum hidegháború alatti tájékoztatáspolitikáját bemutató könyve szerint – Manfred Wörner NATO-főtitkár intenzív bekapcsolódása a szervezet jövőjével kapcsolatos korabeli diskurzusba. Sajtótájékoztatói során, beszédjeiben és a *NATO Review*-ba írt számos cikkében a szövetség politikai szerepét hangsúlyozta, amely „motorja a békés változásoknak” Kelet-Európában, és támogatja a demokratikus politikai kultúrát és a piacgazdaságot a térségben.²⁷ Wörner vezénylete alatt a NATO tehát aktívan részt vett a sorsáról folytatott vitákban, önálló aktornak tekintve magát. A főtitkár és a szövetség információs részlege erőteljesen hangsúlyozta, hogy – az egyre mélyülő európai integráció mellett is – tartósan szükség van a szervezetre. Azzal érveltek, hogy ennek révén biztosítható az Egyesült Államok és Kanada részvétele is. Továbbá, hogy a versengő biztonsági szervezetek közül „egyedül a NATO tagjai közt van szerződésel megpecsételt kötelezettségvállalás és közös katonai eszköz”.²⁸

Új koncepció születik

Kori Schake a NATO-nak a hidegháború utáni új helyzethez való alkalmazkodásáról szóló tanulmányában hangsúlyozza, hogy az Atlanti Paktumnak tagjai számára mindig több funkciója volt, mint csupán a szovjet fenyegetés elhárítása. Beleszólást biztosított Washingtonnak az európai ügyekbe, kényelmesebbé

²⁶ SZEMERKÉNYI 1997, 93. o. A szerző hivatkozása: CLARKE 1993–1994, 22–40. o.

²⁷ RISSO 2014, 141. o.

²⁸ Uo. 142–143. o. Példaként idézi Wörner egyik cikkét: WÖRNER 1991. Ryan C. Hendrickson könyvében kiemeli a hidegháborús korszakot követő első négy NATO-főtitkár, így Manfred Wörner jelentős politikai befolyását a NATO átalakulására: HENDRICKSON 2006, 4. o.

tette az európaiak számára az egyre erősödő Nyugat-Németországgal való együttélést, és csökkentette az egyes tagországok védelmi költségeit. Ezeket a tényezőket azonban nehéz volt igazolni a széles közvélemény előtt, amikor az érzékelte a szovjet veszély gyors csökkenését. A szövetséges országok kormányai számára ezért is fontossá vált új, jobban kommunikálható célok megfogalmazása.²⁹ Márpedig a tagállamok döntéshozó központjaiban az az álláspont erősödött meg, hogy – a pozitív kelet-európai változások ellenére – továbbra is szükség van a tagországok közötti katonai és biztonsági együttműködésre, vagyis a NATO-ra, de rugalmasabb megközelítéssel³⁰ és megváltozott küldetéssel: a szovjet blokkal szembeni elrettentés helyett a válságmegelőzésre és a válságmenedzselésre helyeződött a hangsúly. Ebben a folyamatban az első öbölháború katalizáló szerepet játszott.

Az 1991. január–februárban Irak ellen vívott háborút ugyan nem a NATO, hanem nemzetközi koalíció élén az USA vezette, a szervezet számos tagjának részvétele a hadműveletekben mégis jelentős hatást gyakorolt a szövetség fejlődésére. A tizenhat tagállamból tizenkettő közreműködött benne. Nagy-Britannia és Franciaország csapatokat is küldött.³¹ A NATO Tanács Koppenhágában tartott ülése 1991. június 7-én a katonai vállalkozás kapcsán megállapította, hogy *„a közös eljárások, a kollektív védelem rendelkezései és a NATO által kifejlesztett infrastruktúra értékes támogatás volt azoknak a szövetségeseknek, amelyek azokhoz folyamodtak.”*³² A Szaddám Husszein feletti közös győzelem jelentősen hozzájárult az Atlanti Paktum egységéhez és jövőben vállalandó hivatásának, a válságkezelésnek a kiformalódásához. A szövetség védelmi minisztereinek 1991. májusi találkozásán pedig már tárgyaltak arról a

²⁹ SCHAKE 2001, 31. o.

³⁰ RISSO 2014, 142. o.

³¹ KAPLAN 2004, 111–112. o.

³² ZORGBIBE 2002, 185. o., Lásd még: FINAL COMMUNIQUÉ, 1991.

tervről, amely katonai válságokat kisebb haderővel kezelne. Felmerült a többnemzetiségű, gyors reagálású hadtest felállításának gondolata is.³³

Az Észak-atlanti Szövetség lendületes átalakításához Zorgbibe szerint kedvező körülményt jelentett, hogy az európaiak nem voltak egységesek az európai integráció keretében megvalósítandó közös védelem kérdésében. Franciaország, mivel még 1966-ban kilépett a szövetség integrált katonai szervezetéből, nem befolyásolhatta a folyamatot. Németország az egyesítéssel volt elfoglalva, és inkább a NATO már ismerős közegében kereste a megoldást. A brit kormányzat viszont ideális együttműködő partnernek bizonyult Washington számára. E két ország tűnt ekkor az átalakuló NATO motorjának. Végül, minden érintett európai ország visszaretent az európai stratégiai önállóság pénzügyi terheitől.³⁴

Az 1991 novemberében Rómában tartott NATO-csúcson elfogadott Új stratégiai koncepció szerint: *„A szövetséget fenyegető veszélyek közül a szövetségesek területe elleni előre eltervezett támadás kevésbé valószínű, mint a stabilitás hiányából fakadó káros következmények, amelyek a súlyos gazdasági, társadalmi és politikai nehézségek, így etnikai viszályok és területi viták nyomán léphetnek fel, amelyekkel számos közép- és kelet-európai ország néz szembe.”*³⁵ A paktum hivatását meghatározó új koncepció és az ebből következő új feladatok e találkozó során még erőteljesebben megfogalmazódtak. A felbomlott szovjet birodalom térségéből kiinduló veszélyekről ugyanis már nem csupán előrejelzések, de konkrét tapasztalatok is rendelkezésre állottak (pl. etnikai villogások a volt Szovjetunió területén). Az 1991. augusztusi Gorbacsov elleni sikertelen puccskíséret különösen aggasztónak tűnt. Megoldásnak a válságmenedzselés kínálkozott tehát a még nem stabilizálódott szomszédos területeken. A NATO

³³ KAPLAN 2004, 112–113. o.

³⁴ ZORGBIBE 2002, 185. o.

³⁵ CONCEPT 1991. Magyarul: GAZDAG 1993, 153–177. o.

rendszeres megfigyeléseit kiterjesztették a Földközi-tenger déli térségére és a Közel-Keletre is. Az új koncepció kiformalódása erősítette a transzatlanti szervezet két pillére – Észak-Amerika és Európa – közti kapcsolatot.³⁶

Frédéric Bozo esszéje a NATO hidegháború utáni „továbbélését” és „új feladatait” történeti perspektívába helyezve megállapítja, hogy a szövetség 1990-es évek elején mutatott alkalmazkodó képességének fontos összetevője volt, hogy a NATO Tanácsa 1967. decemberben elfogadta a Pierre Harmel belga külügyminiszter nevét viselő jelentést. Az 1960-as években kibontakozó enyhülés, ami maga után vonta a szovjet veszély csökkenésének percepcióját, a szövetség egységének gyengülésével fenyegetett. A legitimációs válságból a kiutat az jelentette, hogy a szervezet a katonai elrettetés mellett egyre inkább politikai aktorként jelent meg, amely tevékeny szerepet kapott a kelet-nyugati kapcsolatokban. A NATO-nak az 1989-es kelet-európai rendszerváltások következtében végbement átalakulása az 1967-ben elfogadott új irány folytatását, aktualizálását jelentette, ami egyesek számára a Harmel-jelentést az „önmagát beteljesítő jóslat” rangjára emelte.³⁷

A szövetség átalakulása

Zorgbibe nyomán a NATO átformálódásának három területét különítem el: a katonai doktrína és eszközök változásait, az új feladatvállalásokat és a nyitást Kelet-Európa felé.

A katonai erő alkalmazásának doktrínája és a katonai eszközök radikálisan megváltoztak. A hadművelleti terület mélységének megnövekedésével a szövetségnek elegendő ideje lett a potenciális agresszor figyelmeztetésére, így a nukleáris erő

³⁶ KAPLAN 2004, 114–116. o.

³⁷ BOZO 2001, 70–80. o. A Harmel jelentés hozzáférhető: HARMEL 1967a. Magyarul: A Szövetség jövőbeli feladatai: HARMEL 1967b.

alkalmazása csak végső válaszként merülhetett fel. Továbbá erősíteni igyekeztek a NATO integrált katonai szervezetének többnemzetiségű jellegét és beavatkozási képességeit.³⁸ A parancsnokságok hatáskörét átalakították: Európában egyetlen nagy parancsnokság maradt. Az amerikaiak hadműveleti főlénye az európaiak felett – amit az öbölháború tapasztalatai is igazoltak – továbbra is fennállt. Az európai főparancsnok addig is jelentős hatalma még jobban megerősödött a politikai intézmények rovására.³⁹

A NATO-nak az új koncepció keretében kiformalódó válságmenedzselő funkciója még általánosabb megfogalmazást nyert, amikor a szervezet az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) és az ENSZ fegyveres segítőjének jelentkezett. Az Észak-atlanti Tanács 1992. június 4-én Osloban tartott külügyminiszteri ülésén Hollandia javaslatára kinyilvánították, hogy a szövetség tagjai készek *„eseti alapon és saját eljárásaiknak megfelelően”* támogatni az EBEÉ békefenntartó tevékenységét, a páneurópai szervezet rendelkezésére bocsátva *„a szövetség erőforrásait és szakértelmét”*. A NATO Tanácsának 1992. december 17-én Brüsszelben tartott ülése pedig kiterjesztette az ajánlatot a Biztonsági Tanács alárendeltségében az ENSZ-re is.⁴⁰ Az 1991 júliusában kezdődő jugoszláv háború kiváló alkalmat adott a NATO új válságkezelő funkciójának gyakorlati alkalmazására.⁴¹

Fontos azonban Kori Schake megállapításával egyetértve leszögezni: a hidegháború lezárulásával a nyugati szövetségben lezajlott mélyreható változások ellenére annak leglényegesebb

³⁸ SCHAKE 2001, 33–34. o.

³⁹ ZORGBIBE 2002, 186–187, 189. o. A NATO-nak a kelet-európai rendszerváltásokat követő átalakulásáról magyarul lásd SZEMERKÉNYI 1997, 91–140. o.; VALKI 1999. Főként a Változás és folytonosság című fejezet. 82–107. o. A katonai vonatkozásokról MAGYAR 1997.

⁴⁰ ZORGBIBE 2002, 191–192. o. FINAL COMMUNIQUÉ, 1992a; FINAL COMMUNIQUÉ 1992b. A NATO és az ENSZ hidegháború utáni viszonyáról történelmi távlatban: GARDNER 2001.

⁴¹ KAPLAN 2004, 116. o. Lásd még SPOHR 2021, 53. o.

jellemzői – a konszenzusos döntéshozatal, az integrált katonai vezetés és a közös védelemre való elkötelezettség – változatlanok maradtak.⁴²

Nyitás Kelet-Európa felé

A NATO országok külügyminiszterei már az 1990. június 7–8-án a skóciai Turnberryben tartott találkozásukon barátságot és együttműködést szorgalmazó üzenetet küldtek a Szovjetuniónak és a többi európai országnak.⁴³ Rövidesen intenzív kapcsolatépítés kezdődött Kelet-Európával katonai és politikai vonatkozásban egyaránt.

Ami a katonai kérdéseket illeti, a NATO Tanács 1990. júliusi londoni üléséről kiadott nyilatkozat leszögezi: „*Készek vagyunk a katonai érintkezés intenzitásának növelésére, beleértve a NATO katonai parancsnokainak kapcsolatait Moszkvával és más közép- és kelet-európai fővárossal.*”⁴⁴ A szövetség katonai vezetői közti kontaktus erősítésével építeni kívánták az egymás iránti bizalmat és közösségi érzést. A célok között szerepelt továbbá a civil ellenőrzés elősegítése a Varsói Szerződés haderői felett.⁴⁵ Ennek gyakorlati megvalósításaként közvetlen viszony létesült az illetékes NATO-szervek és a közép- és kelet-európai országok vezérkarai között. A térség politikai és katonai elitjeinek „euroatlanti” szocializálása érdekében 1991 októberétől képzési tanfolyamokat szerveztek a régió tisztjeinek.⁴⁶ Így 1991 őszén speciális kurzusokon vehettek részt a NATO Védelmi Kollégiumában Rómában és a Szövetséges Hatalmak Európai Főparancsnokságának (Supreme Headquarters Allied Powers Europe,

⁴² SCHAKE 2001, 30. o.

⁴³ NATO CHRONOLOGIE 1999, 37. o.

⁴⁴ DECLARATION 1990. A londoni csúcstalálkozó szószerinti jegyzőkönyvét (C-VR(90)36) kiadták: SUMMIT 1990.

⁴⁵ SCHAKE 2001, 31. o.

⁴⁶ ZORGBIBE 2002, 189. o.

SHAPE) Iskolájában Oberammergauban.⁴⁷ Hans-Dietrich Genscher német és James Baker amerikai külügyminiszter javaslatára 1991. december 20-án létrehozták az Észak-atlanti Együttműködési Tanácsot (North Atlantic Coordinating Council, NACC), hogy erősítsék a kooperációt a szovjet blokk korábbi tagállamaival, létrehozva „az érintkezés hálózatait” a védelmi politika minden vonatkozásának megtárgyalására. Oroszországgal is szoros kapcsolatok kialakítására törekedtek, már csak a nukleáris fegyverek esetleges illetéktelen kezekbe kerüléséből fakadó veszély miatt is.⁴⁸ Az intézmény megalapításával a „Vancouvertól Vlagyivosztokig” tartó „euroatlanti közösség” Baker számára kedves koncepcióját kívánták megvalósítani.⁴⁹ Moszkva immár beletörődött, hogy az amerikai haderő Európában marad, Washington pedig elfogadta, hogy biztonsági koncepcióját Oroszországot is bevonva szélesíti ki.⁵⁰ 1992. április elsején zajlott le az Együttműködési Tanácsban résztvevő országok védelmi minisztereinek első tanácskozása, április 10-én pedig vezérkari főnökeik megalapították annak Katonai Bizottságát. A NACC olyan gyakorlati kérdések kezelésében is részt vett, mint az orosz városok élelmiszersegélyezése. 1992. december 18-i ülésén még a tádzsikisztáni polgárháborúval is foglalkozott.⁵¹ A NACC hatékony működését azonban behatárolta, hogy kizárólag konzultatív fórum volt döntési jogkör nélkül, magas volt a résztvevők száma, a szovjet majd orosz részvétel miatt pedig nem lehetett érdemben megvitatni a moszkvai visszarendeződéstől való térségbeli aggodalmakat.⁵²

A NATO keleti irányú politikai kapcsolatépítésének első jelentős eseménye Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter

⁴⁷ RISSO 2014, 151. o. Hivatkozik Wörner már említett cikkére: WÖRNER, 1991.

⁴⁸ KAPLAN 2004, 115–116. o. Lásd még SCHAKE 2001, 35–36. o.

⁴⁹ ZORGBIBE 2002, 190. o.

⁵⁰ SOUTOU 2001, 715. o.

⁵¹ ZORGBIBE 2002, 190. o.

⁵² VALKI 2001, 389. o.

látogatása volt a brüsszeli NATO-központban 1989. december 19-én. Fogadásával a szövetség kifejezte, hogy központi szerepet kíván játszani a Kelet-Európában zajló változások támogatásában.⁵³ Az Észak-atlanti Tanács 1990. július 5–6-án Londonban tartott csúcsertekezletén a Szovjetunió, valamint Közép- és Kelet-Európa vezetői egyértelmű meghívást kaptak, hogy *„jőjenek el a NATO-ba, de nem csak látogatásra, hanem tartsanak fenn rendszeres diplomáciai kapcsolatot a NATO-val. Ez lehetővé teszi, hogy megosszuk velük gondolatainkat és szándékainkat a változás ezen történelmi szakaszában.”*⁵⁴ Maga Wörner 1990. júliusban Moszkvába ment, de az elkövetkező hónapokban járt Prágában, Varsóban és Budapesten is. A NATO-központ pedig számos magas rangú kelet-európai politikust fogadott⁵⁵, előbb általában külügy- és védelmi minisztereket, majd állam és kormányfőket, köztük Vacláv Havelt és Lech Wałęsát. 1990. júniusban Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter, júliusban és 1991. októberben pedig Antall József miniszterelnök, míg 1990. októberben Für Lajos honvédelmi miniszter tett látogatást a NATO főhadiszállásán.⁵⁶ A szövetség információs részlege nagy súlyt helyezett e látogatások médiahatására.⁵⁷ A NATO Politikai Bizottsága a Varsói Szerződés több korábbi tagállamában is megfordult, és tanácsokat adott az éppen zajló politikai változások

⁵³ RISSO 2014, 141. o.

⁵⁴ DECLARATION 1990. A dokumentum egyes részletei, így az idézett 7. pont megjelent magyarul: JOÓ 1999, 148. o.

⁵⁵ RISSO 2014, 141. o.

⁵⁶ A kelet-európai vezetőknek a NATO Központban 1989. december és 1991. december között tett látogatásainak kronológiájáról lásd NATO CHRONOLOGIE 1999, 34–48. o.

⁵⁷ RISSO 2014, 141. o. Így történt ez Jeszenszky Géza 1990. június 29-i NATO-központban tett látogatása idején is, amelynek során a tárgyalások után a magyar külügyminiszter és a NATO főtitkára közös sajtóertekezletet tartott, majd exkluzív interjút adtak magyar és belga újságíróknak. MNL OL: Külügyminisztérium, 001822/3/1990, VI-L//NATO. Jelentés a Minisztertanácsnak Dr. Jeszenszky Géza külügyminiszter és Manfred Wörner NATO-főtitkár és Peter Corterier, az Észak-atlanti Közgyűlés főtitkára közötti megbeszélésekről (1990. július 5.). Forrás: SÁRINGER 2015, 352. o.

kapcsán.⁵⁸ Ugyancsak a kelet-európai térséggel való kapcsolatok bővítését és elmélyítését szolgálta, hogy a szervezet által 1990. júniusban 1990/1991-re meghirdetett 70 ösztöndíjból 55-öt a tagországok jelöltjei mellett a közép- és kelet-európai országok pályázói is megkaphattak a demokratikus intézmények működésének tanulmányozására.⁵⁹ A NATO Információs- és Sajtóhivatala számos szemináriumot szervezett az európai biztonság jövőjéről, amelyre meghívást kaptak a közép- és kelet-európai országok döntéshozói és kormánytisztviselői is.⁶⁰

A felbomló szovjet blokk országai közül az 1990. októberben az NSZK-val egyesülő egykori kelet-német területek a NATO részéről különleges elbánásban részesültek. Az újraegyesült német állam teljes jogú NATO-tagságát a Szovjetunió hosszadalmas tárgyalások után elfogadta, ami a korabeli európai biztonsági rendszer egyik legfontosabb pillére volt. Az erre vonatkozó amerikai követelés teljesítését Bush elnök már az 1989 decemberében Brüsszelben tartott NATO-csúcsértekezleten a német egyesítés egyik alapfeltételének nevezte.⁶¹ A NATO intézményrendszer maga is előmozdította az egyesülési folyamatot, amikor az 1990. júliusi Londonban tartott NATO-csúcstalálkozó zárónyilatkozata javasolta a Varsói Szerződés tagállamainak, hogy küldjék el képviselőiket az atlanti szövetséghez, és tegyenek kölcsönös meg nem támadási nyilatkozatot; meghívta Gorbacsovot a NATO Tanács ülésére; és kifejezte a szövetség készségét, hogy stratégiáját még inkább védelmi jellegűvé alakítja. Ezek a gesztusok elősegítették, hogy Gorbacsov az amerikai feltételek szerint fogadja el a német egyesítést, és elfogadtassa azt belső ellenzékével is.⁶² A hidegháború több mint négy évtizedén át függőben lévő német egyesítés gyakorlati megvalósítása

⁵⁸ RISSO 2014, 141. o.

⁵⁹ NATO CHRONOLOGIE 1999, 37. o.

⁶⁰ RISSO 2014, 151. o.

⁶¹ SOUTOU 2001, 716. o. Az úgynevezett „kettő plusz négy” tárgyalásról lásd még WESTAD 2017, 605–607. o.

⁶² Uo. 723. o.

- a számos felmerülő megoldási variáns közül - végül, Mary Elise Sarotte kifejezésével élve, az „előregyártott modell” szerint ment végbe, vagyis a Nyugaton, illetve az NSZK-ban már létező minták és eszközök átvétele alapján. Az Egyesült Államok és az NSZK által sikerrel támogatott képlet azzal az előnnyel járt, hogy a már meglévő struktúrák (a NATO, az Európai Közösségek, illetve a nyugati német állam intézményeinek) átültetése révén egyszerűbbé tette az átmenetet. Később hasonló jelenségnek lehetünk tanúi Kelet-Közép-Európa többi állama esetében is.⁶³ A nyugati minták átültetését megkönnyítette, hogy a térség népei általában követendő példaként tekintettek a Nyugatra.⁶⁴

A NATO keleti kiterjesztésével kapcsolatban David J. Rösch arra hívta fel a figyelmet, hogy új államok felvételének koncepciója már az Észak-atlanti Szerződés 10. cikkelyében is szerepel⁶⁵: „*A Felek egyhangú megegyezéssel a szerződéshez való csatlakozásra*

⁶³ SAROTTE 2009, 7–8, 201. A szerző az „előre gyártott modellen” kívül rendezési lehetőségként megemlíti még a szovjet „restaurációs modellt” (az 1945-ös négyhatalmi megszállás), a Kohl-féle „újjaélesztési modellt” (a német államok konföderációjának adaptált újrahaznosítása), valamint a Gorbacsov által kigondolt „multinacionális heroikus modellt” (a „közös európai ház” koncepciója). Az utóbbi eredetéről és kibontakozásáról lásd: SAVRANSKAJA 2011, 18–22. o.

⁶⁴ BOTTONI 2014. A térség népeinek, főként a magyaroknak a nyugat-európai modell átvételéhez való korabeli hozzáállásáról lásd: BALÁZS 2014. Magyarország esetében már a reformkommunista vezetés is hajlott a NATO-val való kapcsolatok erősítésére. 1988. novemberben Horn Gyula külügyi államtitkár Hamburgban részt vett az Észak-atlanti Közgyűlés Politikai Bizottságának ülésén. 1990. februárban a Magyar Politikatudományi Társaság által rendezett vitanapon pedig, immár külügyminiszterként felvetette annak lehetőségét, hogy Magyarország a NATO politikai szervezetének tagja lehet. Lásd PIETSCH 1998, 10–11. és 61–64. o. Csizmadia Ervin kimutatta, hogy a Kádár-rendszerben már az 1970-es évektől számos értelmiségi csoport Nyugat-Európát tekintette alapvető viszonyítási pontjának. Lásd CSIZMADIA 2001.

⁶⁵ RÖSCH 2016, 60. o.

hívhatnak meg minden más európai államot, amely képes arra, hogy elősegítse a szerződés elveinek továbbfejlesztését és hozzájáruljon az észak-atlanti térség biztonságához.”⁶⁶

Noha 1989–1991-ben hivatalos fórumokon nem történt említés a NATO további keleti bővítéséről, az újabb kutatások arra utalnak, hogy a kulisszák mögött intenzív egyeztetés folyt a kérdésről.⁶⁷ A viták során a NATO illetékesei arra a meggyőződésre jutottak, hogy a szövetségnek érdekében áll, hogy a szomszédságában béke, biztonság és „jó kormányzás” legyen.⁶⁸ Borhi László Mark Palmer egykori budapesti amerikai nagykövettel készített interjúja szerint William Odom, a National Security Agency elnevezésű amerikai hírszerző szervezet korábbi igazgatója már 1990-ben kampányolt a Kelet-Európai országok NATO-tagsága érdekében.⁶⁹ Brent Scowcroft amerikai nemzetbiztonsági tanácsadó pedig még a Varsói Szerződés 1991. júliusi végleges feloszlása előtt azt javasolta, hogy a NATO inkább külön tárgyaljon a kelet-európai szövetség egyes tagállamaival, amivel – Philip David Zelikow, a Nemzetbiztonsági Tanács egykori tagja állítása szerint – megelőlegezték a NATO későbbi megnyílását Közép- és Kelet-Európa államai előtt.⁷⁰ Ronald D. Asmus, európai ügyekért felelős egykori amerikai államtitkár-helyettes úgy vélte, hogy a szövetség keleti bővítésének gondolata eredetileg a volt szovjet zóna egykori ellenzékieitől származott, akik a kommunizmus bukását követően diplomaták és vezető politikusok lettek. Számukra ez „a kommunizmus elleni küzdelmük logikus folytatása volt, a szabadságért, a demokráciáért és a

⁶⁶ NATO, 1949.

⁶⁷ Lásd SPOHR 2012. Idézi RISSO 2014, 143. o.

⁶⁸ RISSO 2014, 151. o. Lásd DECLARATION 1991. A NATO keleti bővítéséről lásd: ASMUS, 2002. Magyarul: ASMUS, 2003. Valamint: GRAYSON 1999. A magyar vonatkozásokról: PIETSCH 1998.; VALKI 2001.; VALKI 2002.; JESZENSZKY 2016a. Bővebb angol változat: JESZENSZKY 2016b; JESZENSZKY 2019; SZENES-SIPOSNÉ 2019.

⁶⁹ BORHI 2015, 470.o.

⁷⁰ SAROTTE 2009, 174. o.

nemzeti függetlenségért vívott harcuk betetőzése”.⁷¹ Ugyanakkor a térség kormányzó politikusaiban is felmerült az igény, hogy a katonailag még mindig jelenlévő, bár gyengülő Szovjetunióval szemben a nyugati szövetség szükség esetén nyújtson védelmet. Jeszenszky Géza külügyminiszter visszaemlékezése szerint már az 1990 júniusában a NATO-központban tett látogatása idején négyszemközti beszélgetés során tudatta Wörner főttitkárral, hogy Magyarország hosszú távú célja a NATO-tagság.⁷² Antall József miniszterelnök pedig júliusban az Észak-atlanti Tanács ülésén kifejtette: *„Rendkívül fontosnak tartjuk azt, hogy az agresszióval szemben, a külső határok megsértésével szemben a NATO érezze kötelességének a fellépést... Számunkra a NATO Európa stabilitásának záloga... hathatós biztonsági szervezetnek a NATO-t tekintjük.”*⁷³ Az a tény, hogy a térség politikusai és szakértői számára általában indoklásra sem szoruló evidenciának számított országuk NATO-tagságának igénylése, Valki László szerint elsősorban Közép- és Kelet-Európa elitjeinek *„bizonytalan közérzetével”* magyarázható, ami főként a 20. században átélt történelmi traumákból táplálkozik.⁷⁴

A hidegháborús európai status quo jelentős megváltozására, és a nyugati katonai szövetségnek az egykori szovjet blokk területére vonatkozó növekvő szerepvállalására utal, hogy a szövetség illetékes fórumai több alkalommal erőteljes nyilatkozatokat tettek szovjet belpolitikát érintő, de nemzetközi következményekkel is járó kérdésekről. Így 1991. január 11-én a NATO nyomatékosan felszólította a szovjet kormányt, hogy ne alkalmazzon erőszakot és megfélemlítést a balti államokban.⁷⁵ Augusztus 21-én pedig, a Gorbacsov elleni sikertelen puccskísérlet

⁷¹ ASMUS, 2002. xxvi.

⁷² A szerző interjúja Jeszenszky Gézával: Budapest, 2018. augusztus 27.

⁷³ VALKI 2001, 387–388. o. A szerző idézi: NÉPSZABADSÁG, 1990a. Lásd még VALKI 2002, 464, 483. o.

⁷⁴ VALKI 1997, 159. o.

⁷⁵ NATO CHRONOLOGIE 1999, 42. o.

idején a NATO Tanács külügyminiszteri ülése Brüsszelben világosan értésre adta, hogy saját tagjainak biztonsága „*elválaszthatatlan Európa többi államának biztonságától, különös tekintettel a születő demokráciákra. Elvárjuk, hogy a Szovjetunió tartsa tiszteletben Európa összes államának integritását és biztonságát.*”⁷⁶

Irodalomjegyzék

Kiadatlan források

Archives du Ministère des Affaires étrangères (La Courneuve), AMAE

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), MNL OL

NATO Archives (Brüsszel)

A szerző interjúja Jeszenszky Gézával: Budapest, 2018. augusztus 27.

Újságcikkek

NÉPSZABADSÁG 1990a = Különleges elbánást a „Visegrádiaknak”. Antall József a NATO-nál, Népszabadság, 1990. október 29. 3.

NÉPSZABADSÁG 1990b = Nem ez a kérdés van ma napirenden. Óvatos NATO-reagálás a Horn-nyilatkozatra, Népszabadság, 1990. február 22. 1, 3.

Kiadott források és szakirodalom

ASMUS 20002 = ASMUS, Ronald D.: Opening NATO's Door: How the Alliance Remade Itself for a New Era. New York, Columbia University Press, 2002.

ASMUS 2003 = ASMUS, Ronald D.: A NATO kapunyitása. Az új korszak és a szervezet átalakítása. Budapest, Zrínyi, 2003.

⁷⁶ STATEMENT 1991. Idézi: RISSO 2014, 143. o. A moszkvai puccs idején Wörner főtitkár telefonon biztosította a NATO támogatásáról Jeszenszky Géza magyar külügyminisztert. Lásd JESZENSZKY 2002, 172. o.

BALÁZS 2014 = BALÁZS, Péter: Közeledés vagy távolodás? Közgazdasági Szemle, (LXI. évf.) 2014. április, 350–362.

BÉKÉS 2012 = BÉKÉS, Csaba: Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012.

BÉKÉS 2019 = BÉKÉS, Csaba: Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991. Budapest, Osiris–MTA TK, 2019.

BORHI 2015 = BORHI, László: Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig. Budapest, Osiris–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015.

BOTTONI 2014 = BOTTONI, Stefano: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2014.

BOZO 2003 = BOZO, Frédéric: Defense versus Security? Reflections on the Past and Present of the „Future Tasks” of the Alliance (1949–1999). In: A History of NATO. The First Fifty Years. Edited by Gustav Schmidt. Volume 2. New York, Palgrave, 2001. 65–80.

Britain in the NATO 2009 = Britain in the NATO. The first six decades. Foreign and Commonwealth Office Historians, History Note, Issue 18. [2009]

CLARKE 1993–1994 = CLARKE, Jonathan: Replacing NATO, Foreign Policy, n° 93, Winter 1993–1994. 22–40.

CONCEPT 1991 = The Alliance's New Strategic Concept, agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council, 7 November 1991 - 8 November 1991, https://www.nato.int/cps/em/natohq/official_texts_23847.htm (utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.).

CSIZMADIA 2001 = CSIZMADIA, Ervin: Diskurzus és diktatúra - A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról. Budapest, Századvég, 2001.

DE VELASCO VALLEJO 2002 = DE VELASCO VALLEJO, Manuel Diez: Les organisations internationales. Paris, Economica, 2002.

DECLARATION 1990 = Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council („The London Declaration”), London, 1990. július 6. ([https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23693.htm?](https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23693.htm), utolsó letöltés: 2018. július 28.)

DECLARATION 1991 = The Situation in the Soviet Union, 1991. Declaration of the NATO Council (foreign ministers), August 21, 1991: https://www.nato.int/cps/en/SID-6B3C72DA-5190D130/natolive/official_texts_23855.htm (Utolsó letöltés: 2020. január 15.).

DI NOLFO 1991 = The Atlantic Pact Forty Years Later. A Historical Reappraisal. Edited by Ennio Di Nolfo. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1991.

ENCYCLOPEDIA of NATO Topics = Encyclopedia of NATO Topics. Background information on the Alliance, its policies, activities and structures:

<https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics.htm> (utolsó letöltés: 2018. július 31.)

FINAL COMMUNIQUÉ 1991 = Final Communiqué, Chairman: Manfred Wörner, North Atlantic Council, Copenhagen, Denmark, 6–7 June 1991: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c910607a.htm> (utolsó letöltés: 2019. április 8.).

FINAL COMMUNIQUÉ 1992a = Final Communiqué, North Atlantic Council (Foreign Ministers), Oslo, Norway, June 4, 1992: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c920604a.htm> (utolsó letöltés: 2019. augusztus 4.).

FINAL COMMUNIQUÉ 1992b = Final Communiqué, North Atlantic Council (Foreign Ministers), Brussels, Belgium, 17 December 1992: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23972.htm (utolsó letöltés: 2019. április 8.).

GARADNAI 2019 = GARADNAI, Zoltán: François Mitterrand elnök kelet-közép-európai útjai (1988–1991), *Múltunk*, 2019 (LXIV. évf.) 3. sz. 64–96.

GARADNAI–SCHREIBER 2008 = GARADNAI, Zoltán – SCHREIBER, Thomas: A magyarországi rendszerváltozás a Quai d’Orsay szemével, *Külügyi Szemle*, (7. évf.) 2008 nyár. 129–149.

GARDNER 2001 = GARDNER, Hall: NATO and the UN: The Contemporary Relevance of the 1949 North Atlantic Treaty. In: *A History of NATO. The First Fifty Years*. Edited by Gustav Schmidt. Volume 1. New York, Palgrave, 2001. 39–55.

GAZDAG 1991 = GAZDAG, Ferenc: Az első negyven év. A NATO 1949–1989 között. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerkesztette Dunay Pál és Tálás Péter. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1997. 21–55.

GAZDAG 1993 = NATO Kézikönyv. Kiadó Gazdag Ferenc. Budapest–Brussels, Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet–NATO Office of Information and Press, 1993.

GRANT, 2001 = GRANT, Robert P.: Sustaining the US Commitment to NATO. In: *A History of NATO. The First Fifty Years*. Edited by Gustav Schmidt. Volume 2. New York, Palgrave, 2001. 43–61.

GRAYSON, 1999 = GRAYSON, George Wallace: *Strange Bedfellows. NATO Marches East*. Lanham, University Press of America, 1999.

HAGLUND = HAGLUND, David G.: *North Atlantic Treaty Organization*, <https://www.britannica.com/topic/North-Atlantic-Treaty-Organization> (utolsó letöltés: 2018. július 31.).

HAMILTON-SPOHR 2019 = *Open Door. NATO and Euro-Atlantic Security After the Cold War*. Edited by Daniel S.

HAMILTON and Kristina SPOHR. Washington, Foreign Policy Institute/Henry A. Kissinger Center for Global Affairs–Johns Hopkins University SAIS, 2019.

HARMEL 1967a = The Future Tasks of the Alliance, Report of the Council - „The Harmel Report”, 13–14 December 1967, https://www.nato.int/cps/ra/natohq/official_texts_26700.htm (utolsó letöltés: 2018. augusztus 26.).

HARMEL 1967b = A Szövetség jövőbeli feladatai (Harmel-jelentés), 1967. december 14. In: Az Észak-atlanti Szerződés Szerkezete. Tanulmányok és dokumentumok. Szerkesztette Dunay Pál és Tálás Péter. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1997. 363–366.

HENDRICKSON, 2006 = HENDRICKSON, Ryan C.: Diplomacy and War at NATO. The Secretary General and Military Action after the Cold War. Columbia and London, University of Missouri Press, 2006.

HORVÁTH 2016 = HORVÁTH, Miklós: The Restoration of Hungary's Sovereignty. The withdrawal of soviet troops and the contribution of Hungary to the dissolution of the Warsaw Pact. In: Once again Sovereignty. Studies from the History of Hungary after 1945, ed. by Miklós Horváth. Budapest, Argumentum, 2016. 189–223.

JESZENSZKY 2002 = JESZENSZKY, Géza: A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében. In: Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok. Szerkesztette – Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével – Pritz Pál. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2002. 169–183.

JESZENSZKY 2016a = JESZENSZKY, Géza: Utunk a NATO-ba. In: 25 éve szabadon Közép-Európában. Gazdaság, politika, jog. Szerkesztette Simon János. Budapest, CEPOLITI, 2016. 322–340.

JESZENSZKY 2016b = JESZENSZKY, Géza: Hungary's Road to NATO (1989–1999). Central European Political Science Review, Vol. 17, No 63, Spring 2016. 97–126.

JESZENSZKY 2019 = JESZENSZKY, Géza: NATO Enlargement: Anchor in a Safe Harbor (Chapter 5). In: Open Door. NATO and Euro-Atlantic Security After the Cold War. Edited by Daniel S.

Hamilton and Kristina Spohr. Washington, Foreign Policy Institute/Henry A. Kissinger Center for Global Affairs–Johns Hopkins University SAIS, 2019. 117–149.

JOÓ 1999 = JOÓ, Rudolf (szerk.): A NATO-tag Magyarország. Budapest, Magyar köztársaság Külügyminisztériuma, 1999.

KAPLAN 2004 = KAPLAN, Lawrence S.: NATO Devided, NATO United. The Evolution of an Alliance. Westport (Connecticut, USA) – London, Praeger, 2004.

KECSKÉS 2013 = Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források. Szerkesztette KECSKÉS D. Gusztáv. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2013.

KECSKÉS 2018 = Brüsszelből tekintve. Titkos NATO-jelentések az átalakuló Kelet-Európáról, 1988–1991. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat francia és angol nyelvről fordította és közli KECSKÉS D. Gusztáv. Budapest, MTA BTK–RETÖRKI, 2018.

KECSKÉS 2019 = A View from Brussels. Secret NATO Reports about the East European Transition, 1988–1991. Edited, compiled, and introductory study by Gusztáv D. Kecskés. Budapest, Cold War History Research Center–Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Institute of History, 2019.

MAGYAR, 1997 = MAGYAR, István: A NATO katonai struktúrája. In: Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok. Szerkesztette Dunay Pál és Tálás Péter. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1997. 57–90.

NATO 1949 = Az Észak-atlanti Szerződés, 1949. április 4.: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm?blnSublanguage=true&selectedLocale=hu&submit.x=15&submit.y=3 (utolsó letöltés: 2018. július 31.).

NATO 1989 = The North Atlantic Treaty Organisation. Facts and Figures. Published by the NATO Information Service, NATO 1110 Brussels, 1989.

NATO CHRONOLOGIE 1999 = Manuel de l'OTAN. Chronologie. Volume accompagnant l'édition du 50e anniversaire du Manuel de l'OTAN. Bruxelles, Bureau de l'information et de la presse, OTAN - 1110 Bruxelles, 1999.

PIETSCH, 1998 = PIETSCH, Lajos: Magyarország és a NATO. Esszé, dokumentumok, kronológia. Budapest, Magyar Atlanti Tanács, 1998. (Euroatlanti Könyvtár I.)

RISSO, 2014 = RISSO, Linda: Propaganda and Intelligence in the Cold War. The NATO Information Service. London and New York, 2014. (Studies in Intelligence)

RÖSCH 2016 = ROSCH, David J.: The Kids Are Alright: Neorealism and U.S. NATO Policy after the Cold War. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Fakultät für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg vorgelegt, 2016, Erstgutachter: Prof. Dr. Sebastian Harnisch, Zweitgutachter: Prof. Dr. John R. Deni.

SÁRINGER 2015 = Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1990. május–1990. december). Szerkesztette: SÁRINGER János. I. kötet. Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2015.

SAROTTE 2009 = SAROTTE, Mary Elise: 1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe. Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2009.

SAVRANSKAYA 2011 = SAVRANSKAYA, Svetlana: The Logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe. In: Masterpieces of History. The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989. Edited by Svetlana Savranskaya, Thomas Blanton, and Vladislav Zubok. Editorial Assistant Anna Melyakova. Budapest–New York, Central European University Press, 2011. 1–47.

SCHAKE 2001 = SCHAKE, Kori: Adapting NATO After the Cold War. In: A History of NATO. The First Fifty Years. Edited by Gustav Schmidt. Volume 2. New York, Palgrave, 2001. 29–42.

SCMIHDT 2001 = A History of NATO. The First Fifty Years. Gustav Schmidt (ed). 3 volumes. New York, Palgrave, 2001.

SOUTOU 2001 = SOUTOU, Georges-Henri: La guerre de Cinquante Ans. Le conflit Est-Ouest, 1943–1990. Paris, Fayard, 2001.

SPOHR 2012 = SPOHR, Kristina: Precluded or Precedent-Setting? The „NATO Enlargement Question” in the Triangular Bonn-Washington-Moscow Diplomacy of 1990–1991, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 14, Issue 4, Fall 2012. 4–54.

STATEMENT 1991 = The situation in the Soviet Union

STATEMENT 1991 = The situation in the Soviet Union, statement issued by the North Atlantic Council Meeting in ministerial session at NATO Headquarters, Brussels, 21 August 1991.

Elérhető: www.nato.int/docu/comm/49-95/c910821a.htm#FN1 (utolsó letöltés: 2018. július 30.).

SUMMIT 1990 = Summit: a turning point in ‚East-West’ relations. Verbatim Record of the NATO London Summit, 1990: https://www.nato.int/cps/en/nato-live/news_116133.htm?selectedLocale=en (utolsó letöltés: 2019. április 16.).

SZEMERKÉNYI 1997 = SZEMERKÉNYI, Réka: Az átalakuló NATO. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerkesztette Dunay Pál és Tóth Péter. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1997. 91–140.

SZENES-SIPOSNÉ 2019 = SZENES, Zoltán - SIPOSNÉ Kecskeméthy Klára: NATO 4.0 és Magyarország. 20 év tagság. 30 év együttműködés. NATO 4.0 and Hungary. 20 years of membership. 30 years of cooperation. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019.

The Alliance's New Strategic Concept
The Situation in the Soviet Union

VALKI 1997 = VALKI, László: Érvek és ellenérvek. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerkesztette Dunay Pál és Tóth Péter. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1997. 159–192.

VALKI 1999 = Bancroft-Cooke, Nicholas – Coene, Frederic – de Ramon - Laca, Jesus – Arveds Trapans, Jan – Valki László: A

NATO – történet, szervezet, stratégia, bővítés. Szerkesztette Valki László. Budapest, Corvina, 1999.

VALKI 2001 = VALKI, László: A NATO-tagság. In: A magyar forradalom eszméi. Eltírásuk és győzelmük. Szerkesztette Király Béla és Lee W. Congdon. Budapest, Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, 2001. 385–404.

VALKI 2002 = VALKI, László: Hungary's Membership of NATO. In: The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious 1956–1999. Edited by Lee W. Congdon and Béla K. Király. Social Science Monographs, Boulder, Colorado – Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey, 2002. 461–484.

WESTAD 2017 = WESTAD, Odd Arne: The Cold War. A World History. New York, Basic Books, 2017.

WÖRNER 1991 = WÖRNER, Manfred: NATO transformed: the significance of the Rome summit, NATO Review, Vol. 39, No. 6, December 1991. 3–8. NATO On-line library, <https://www.nato.int/docu/review/1991/9106-1.htm> (utolsó letöltés: 2018. augusztus 29.).

ZORGBIBE 2002 = ZORGBIBE, Charles: Histoire de l'OTAN. [Bruxelles], Complexe, 2002.

Bene Krisztián

**A SZABAD FRANCIA ERŐK
MAGYAR IDEGENLÉGIÓSAI
KÜLÖNLEGES ÉLETUTAK TÜKRÉBEN¹**

Franciaország második világháborús szerepvállalásának egyik meghatározó része kötődik a Charles de Gaulle tábornok által létrehozott és vezetett Szabad Francia Erőkhöz, amelynek soraiban – kevesek által ismert módon – egy maréknyi magyar önkéntes is szolgált. Annak ellenére, hogy a szabad francia mozgalom létszámánál fogva nem tudott érdemi hatást gyakorolni a háború menetére, létezése és tevékenysége érdemben járult hozzá ahhoz, hogy Franciaország végül – az 1940-ben elszenvedett katonai vereség és a Philippe Pétain által irányított Francia Állam működése ellenére – a győztesek oldalán fejezze be a háborút.

A Szabad Francia Erők kötelékében szolgálatot teljesítő férfiak és nők történetét számos francia nyelvű szakmunka mutatta be az elmúlt évtizedek során, azonban a magyar származású önkéntesekkel ezidáig viszonylag kevés kutató foglalkozott.² Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a korábban ebben a témakörben publikált tanulmányaimat³ kiegészítve néhány olyan magyar idegenlégiós életútját adjam közre, akik szolgálatuk során mind alakulatuk, mind pedig a magyarság hírnevét öregbítették tevékenységükkel.

¹ A kutatás a Pécsi Tudományegyetem Szentágothai János Kutatóközpont Történeti- és Politikai Földrajzi Kutatási Centrumban készült a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány támogatásával.

² A kevés kivétel egyike Bajomi Lázár Endre. Lásd BAJOMI LÁZÁR 1984.

³ BENE 2016; BENE 2017; BENE 2018a; BENE 2018b.

A Szabad Francia Erők magyar tagjai

Mértékadó becslések szerint a szabad francia mozgalom tagjainak összlétszáma 1940 és 1943 között nagyjából 70 000 főre tehető.⁴ Ennek a létszámnak valamivel több mint a fele (körülbelül 40 000 fő) volt francia állampolgár, a fennmaradó részt alkotó személyek elsősorban a gyarmati csapatok tagjai és külföldi önkéntesek voltak. Utóbbiak a Szabad Francia Erők tagjainak közel 5 százalékát adták (azaz hozzávetőlegesen 3 000 főt)⁵ és mintegy 50 különböző országból származtak. Mivel ezek az önkéntesek egyénileg csatlakoztak a Szabad Francia-országhoz, nem pedig nemzeti csoportokban, ezért hivatalos listák sincsenek a nemzetiségi megoszlásukról, ugyanakkor mégis ki lehet szűrni őket az összesítő táblázatokból.⁶ A magyarok számára vonatkozóan korábban a külföldi kutatók nem végeztek hasonló feltáró tevékenységet, így a történettudomány eddig csupán megközelítő becslésekkel rendelkezett a magyar önkéntesek létszámával kapcsolatban.⁷

A rendelkezésre álló adatbázisokban végzett kutatásokkal összesen 149 olyan személyt sikerült beazonosítanom a szabad franciák soraiban, akik valamilyen formában Magyarországhoz kötődnek, ugyanis több különböző alkategóriát lehet felállítani ezen a viszonylag kislétszámú csoporton belül is. Az elsőbe a Magyarországon született és a jelentkezésük során magukat magyar állampolgárnak vallók tartoznak. A másodikba a más állampolgársággal rendelkező, de születési helyüket Magyarországhoz tartozónak vallók tartoznak (akik már francia állampolgárságot szereztek vagy egy hazánkkal szomszédos ország állampolgárai voltak). A harmadikba azok tartoznak, akiknek sem születési helye, sem állampolgársága

⁴ MURACCIOLE 2009, 36-37. o.

⁵ CRÉMIEUX-BRILHAC 2013, 708. o.

⁶ BROCHE - MURACCIOLE 2010, 554-555. o.

⁷ BAJOMI LÁZÁR 1984, 171-187. o.

nem kötődik Magyarországhoz, de egyértelműen magyar család- vagy keresztnévvel rendelkeznek, pl. Daruvar, Olasz, Szabadi, Szabó, illetve Béla, Tibor stb.

A rendelkezésre álló adatokból az derül ki, hogy az önkéntesek döntő többsége (108 fő) a szárazföldi haderő kötelékében teljesített szolgálatot, míg a légiernél 5 fő, a haditengerészetnél pedig mindössze 2 fő tevékenykedett. Mellettük 16 fő vett részt valamelyik ellenálló csoport tevékenységében, 11 fő az adminisztráció működését segítette elő munkájával, valamint 7 személy esetében nem rendelkezünk a haderőnemi hovatartozásra vonatkozó pontos információval. A szárazföldi haderőnemben szolgáló 108 személy az adatok alapján különböző egységek kötelékében harcolt, amelyeket a könnyebb áttekinthetőség érdekében a következő kategóriákba soroltam: Idegenlégió, 2. páncélosadosztály, 1. gyalogshadosztály, vezérkar, kisegítő egységek.

77 fő – vagyis az önkéntesek több mint fele – a Francia Idegenlégió, egészen pontosan a 13. légiós könnyűdandár kötelékében teljesített szolgálatot. 15 fő volt a 2. páncélosadosztály valamely (előd)egységében, 5 fő az 1. gyalogshadosztályban, 4 fő a vezérkarnál és 5 fő a kisegítő egységeknél, miközben 4 személy alakulata jelenleg még ismeretlen. Tekintettel arra, hogy a harcoló alakulatok kötelékében szolgáló magyarok elsősorú többsége a légiós alakulat soraiban harcolt, érdemes röviden kitérni ennek az egységnek a háború alatti tevékenységére.

A Szabad Francia Erők 13. idegenlégiós könnyűdandára

1940. február 23-án rendelték el a 13. légiós hegyi könnyűdandár létrehozását Észak-Afrikában⁸ Raoul Magrin-Vernerey alezredes vezetésével. Az egység tagjai nagyobb

⁸ SHD GR 12 P 81. Bref historique de la 13ème demi-brigade de Légion Etrangère, 1.

részt aktív légiósok, illetve a tervezett létszám elérése érdekében – a dandár hivatalos összlétszáma 63 tiszt, 255 altiszt és 1.987 légiós volt⁹ – kisebb részben frissen jelentkezett újoncok voltak.¹⁰ A légiós alakulatot az Antoine Béthourt tábornok parancsnoksága alatt álló francia expedíciós hadtest (azon belül pedig az 1. könnyűhadosztály) kötelékébe sorolták, majd brit és lengyel csapatokkal közösen április 30-án hajózták be Norvégia felé.¹¹ A május 13-án meginduló szárazföldi hadműveletben a légiósok sikerrel vettek részt és hozzájárultak Narvik városának bevételéhez. A győzelmet ugyanakkor nem adták ingyen: a könnyűdandár 8 tisztet, 6 altisztet és 55 légióst vesztett 95 sebesült, 2 hadifogoly és 6 eltűnt mellett.¹²

A szövetséges hadvezetés döntésének megfelelően az általános hadihelyzet miatt a csapatokat június elején kivonták Norvégiából, ezt követően a hadjáratból – rövid franciaországi kitérő után – Angliába érkező egység katonáira pedig nehéz választás várt: vagy visszatérnek a fegyverszünetet aláíró új francia kormány utasításainak megfelelően marokkói állomáshelyükre, vagy pedig De Gaulle tábornok mellé felsorakozva folytatják a harcot a németek ellen. A norvégiai harcokat és a franciaországi zűrzavart túlélő 1.619 főből 900 ember szavazott bizalmat a tábornoknak, így ez a megfogytakozott létszámú, de jelentős harci tapasztalatokkal rendelkező és elszánt embereket tömörítő alakulat adta a szabad francia csapatok gerincét.¹³

⁹ SHD GR 34 N 318. Dossier 5d. Tableau d'effectif de guerre de la 13e demi-brigade de marche de Légion étrangère du 11 avril 1940.

¹⁰ SHD GR 12 P 81. 13e D.B.L.E. Résumé du Journal des Marches et Opérations, 3.

¹¹ SHD GR 12 P 81. 13e D.B.L.E. Résumé du Journal des Marches et Opérations, 4-5.

¹² SHD GR 34 N 318. 13e Demi-Drigade de Légion Etrangère. Etat nominatif des pertes mai-juin 1940.

¹³ COMOR 1988, 92. o.

Ebből kifolyólag a légiós egység az összes fontosabb szabad francia hadműveletben részt vett a következő évek folyamán. 1940 őszén a dakari szövetséges partraszállási kísérletben,¹⁴ majd a közép-afrikai francia területek elfoglalásában (saját honfitársaiktól),¹⁵ 1941 elején Eritreában (az olasz hadsereg ellen),¹⁶ az év közepén Levantéban (újból korábbi bajtársaik ellen),¹⁷ ezt követően pedig 1943 közepéig Észak-Afrikában a német-olasz erők ellen. Ez utóbbi szerepvállalást az 1942-es Bir-Hakeim-i¹⁸ és a második El-Alemain-i csata,¹⁹ valamint az 1943 májusi tunéziai harcok fémjelezték.²⁰ 1943 nyarán létrejött a Francia Felszabadító Hadsereg, amelyhez a korábban a Vichy kormány oldalán álló gyarmati erők is csatlakoztak, a légiós alakulat pedig az ennek keretében létrejött 1. gépesített gyalogoshadosztály soraiban folytatta tevékenységét.²¹

Ezt az egységet az Olaszországi Francia Expedíciós Hadtest kötelékében 1943 novemberétől 1944 júliusáig Olaszországban vetették be a német hadsereg ellen,²² majd augusztusban az 1. Francia Hadsereg soraiban partra szállt Dél-Franciaországban és veszteségteljes harcok során közreműködött az anyaország felszabadításában.²³ A légiós egység tehát 1940-es létrehozásától kezdve a háború utolsó napjáig harcolt és kivette részét a (szabad) francia háborús erőfeszítésekből.

¹⁴ AN 72 AJ 220. Chronology of the Free French activities, 4. o.

¹⁵ COMOR 1988, 114-118. o.

¹⁶ GRAS 1983, 56-57. o.

¹⁷ PORCH 1994, 548-550. o.

¹⁸ BERGOT 1989, 291. o.

¹⁹ PORCH 1994, 556-558. o.

²⁰ SHAT 1983, 6-10. o.

²¹ COMOR 1988, 242-251. o.

²² GRAS 1983, 268-314. o.

²³ SHD 12 P 81. Bref historique de la 13ème demi-brigade de Légion Etrangère, 10-12. o.

A különítmény magyar tagjai

A katonai kartotékok alapján a 13. könnyűdandár soraiban 77 olyan katonát találunk, aki magyarországi születésű, illetve magyar állampolgárságú volt, ami viszonylag jelentős szám a légiós egység 1940. júliusi 900 fős létszámához képest. Ez a különítmény eredeti létszámának 8,5 százalékát jelenti, ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy a magyar légiósok nem mindannyian voltak tagjai az egységnek már 1940-ben, így egy-egy adott időszakban a számarányuk alacsonyabb volt ennél a mutatónál.

Annak ellenére, hogy nem alkottak önálló alegységet, személyi adataik alapján mégis le lehet vonni néhány általános következtetést a magyar önkéntesekre vonatkozóan. A Szabad Francia Erők tagjainak csatlakozási időpontjával kapcsolatban hagyományosan két nagy időszakot szoktak elkülöníteni: 1940 nyarát és 1943 első felét. Előbbi a De Gaulle felhívását követő periódus volt, amikor megalakult a szabad francia politikai és katonai mozgalom, és ekkor került sor az egyéni csatlakozások egyharmadára. 1943 során a háborús helyzet alakulásával párhuzamosan újból növekedni kezdett a jelentkezések száma, így havonta akár 2.500 fő is jelentkezett a mozgalom soraiba.²⁴ A légiós különítmény esetében azonban meg kell említeni egy harmadik időszakot is, 1941 nyarát, a szíriai hadjárat utáni időszakot, amikor a Levantei Hadsereg kötelékéből a szabad franciák oldalára egyszerre több ezer katona állt át. Utóbbiak között jelentős számban voltak korábban az Idegenlégió 6. gyalogezredében szolgálatot teljesítő külföldiek is, akiket értelemszerűen a 13. könnyűdandárhoz osztottak be.²⁵ Az alakulat magyar kötődésű tagjainak esetében némiképp eltérő tendenciák figyelhetők meg: 40 fő 1940 nyarán Londonban írta alá

²⁴ CRÉMIEUX-BRILHAC 2013, 699-700. o.

²⁵ MURACCIOLE 2009, 51. o.

belépési nyilatkozatát a Szabad Francia Erőkhöz, 32 fő pedig 1941 folyamán a közel-keleti térségben cselekedett ugyanígy, tehát az 1942-es és 1943-as év nem játszott komolyabb szerepet a magyarok csatlakozása szempontjából.²⁶

Az önkéntesek életkora jelentős eltéréseket mutat, mivel a legidősebb jelentkező 1886-ban született, tehát már bőven az ötvenes éveiben járt csatlakozásakor, a legfiatalabb pedig 1922-ben, vagyis még csupán 18 éves volt 1940-ben. A rendelkezésre álló születési adatok alapján a belépők átlagéletkora 29,87 év volt, vagyis alapvetően meglelt férfiak döntöttek úgy, hogy a Szabad Francia Erők soraiban fognak harcolni. Többségükben már hosszabb katonai szolgálati idővel rendelkeztek a Légión belül, ezért általánosságban jelentős harctéri tapasztalattal bírtak, ami jelentősen növelte harcértéküket.

A rendfokozatok elemzéséből kiderül, hogy döntő többségük (50 fő) a legénységi állományhoz tartozott (közlegény, tizedes), 21 fő szolgált altiszti, 6 fő pedig tiszti (3 hadnagy, 2 főhadnagy, 1 ezredes) rangban, miközben csupán 1 fő rangja maradt ismeretlen. Ez is alátámasztani látszik, hogy többségükben harcedzett és jelentős tapasztalattal bíró katonákról volt szó, akik érdemben tudtak hozzájárulni egységük teljesítményéhez.²⁷

Magyar légiós életutak

A jelen tanulmány terjedelmi korlátai csupán egy-egy jellegzetes, vagy éppen kiemelkedő életút bemutatását teszik lehetővé, ezért az alábbiakban három olyan magyar légiós pályafutása kerül közreadásra, akiknek változatos és eseményekben bővelkedő karrierje minden bizonnyal

²⁶ FCG. MFFL. Liste-FFL.

²⁷ Uo.

közelebb hozza az olvasókhöz ennek a különleges csoportnak a tagjait. Ennek megfelelően egy legénységi állományú, valamint egy altiszti és egy tiszti rendfokozatban szolgáló magyar származású önkéntes katonai életútját rekonstruálom a rendelkezésre álló levéltári források alapján.

Ladislaw Teglas (Téglás László) az Esztergom közelében fekvő Nagysáp községben született 1913. november 24-én Téglás Lajos és Kajos Eszter gyermekeként. 1,64 méter magas, barna hajú és szemű, magas homlokú, szögletes orrú és állú, ovális arcú, erős testalkatú volt. Alapfokú tanulmányai után cipész végzettséget szerzett, jogosítvánnyal is rendelkezett, emellett pedig németül és olaszul is beszélt. Adatai 1940-es rögzítésekor, amikor a Szabad Francia Erők kötelékébe jelentkezett, egyedülálló volt és személyazonossága védelmében kanadai államporként Lewis Taylor néven kérte felvételét.²⁸ Katonai kartonja tanúsága szerint evangélikus vallású volt, a német és olasz mellett beszélt egy kicsit angolul is (ez minden bizonnyal már egy későbbi időpontban rögzített adat).²⁹

Téglás 1936. július 29-én Lille-ben jelentkezett az Idegenlégióba, amely ötéves szerződéssel felvette soraiba. Augusztus 10-én érkezett meg Algériába az 1. légiós gyalogezredhez kiképzésre, majd 1937. február 22-én áthelyezték a Marokkóban állomásozó 4. légiós gyalogezred kötelékébe, ahonnan 1940. február 26-án irányították át a frissen megalakított 13. légiós hegyi könnyűdandárhoz.³⁰ Ennek soraiban vett részt a norvégiai hadjáratban, amelynek során május 27-én egy gránátszilánk megsebesítette a jobb térdén.³¹ Minden bizonnyal a hadművelet során tanúsított helytállásának köszönhetően május 28-án örvezetőnek nevezték ki, illetve kitüntették a Hadikeresztrel. Alakulatával

²⁸ SHD GR 16 P 564132. Fiche N° 50146.

²⁹ SHD GR 16 P 564132. Fiche matriculaire N° 19204, 1. o.

³⁰ SHD GR 16 P 564132. Fiche de renseignements, 1. o.

³¹ SHD GR 16 P 564132. Fiche matriculaire N° 19204, 3. o.

együtt Nagy-Britanniába evakuálták, ahol július 1-én csatlakozott a Szabad Francia Erőkhöz, ezt követően egységével együtt részt vett a közép-afrikai francia területek elfoglalásában. Eredeti ötéves légiós szerződésének lejártá után a háború végéig szóló új szerződést írt alá 1941. szeptember 16-án, majd november 9-én átirányították a Közel-Keletre, december 20-án pedig elfoglalta új állomáshelyét Bejrútban.³²

A hadvezetőség Téglás tapasztalataira ezt követően az egyik frissen – 1941 októberében – létrehozott gyarmati egység, a 11. menetzászlóalj kötelékében tartott igényt. A francia hadsereg kötelékében bevett gyakorlat volt az első ötéves szolgálatukat sikeresen teljesítő légiósok felhasználása a kisebb harcértékű katonákból álló gyarmati alakulatok kötelékében, hogy tudásukkal és tapasztalatukkal elősegítsék azok teljesítményének javítását. Minden bizonnyal ilyen megfontolásból vezényelték át a magyar közlegényt is a 11. menetzászlóaljba 1942. január 6-án, ahol szeptember 1-én szakaszvezetői kinevezést is kapott.³³ Új egységének soraiban vett részt az egyiptomi, líbiai és tunéziai harcokban, melyek során a szövetséges haderő felülkerekedett a német-olasz csapatokon (többek között Rommel tábornok híres Afrikakorps-án). Teljesítményét Líbia felirattal kiegészített Gyarmati Érdeméremmel ismerték el 1943. március 20-án. A tunéziai harcok lezárulta után június 30-án hosszabb eltávozásra ment, október 4-én pedig már újból a zászlóalj 6. századának kötelékében találjuk, december 24-én tartalékos őrmesteri rangot kapott (tehát nem tényleges kinevezést az altiszti beosztásra).³⁴ 1944-ben alakulatával együtt részt vett az olaszországi hadjáratban, amelynek során 1944. május 21-én

³² SHD GR 16 P 564132. Fiche de renseignements, 1-2. o.

³³ SHD GR 16 P 564132. Fiche matriculaire N° 19204, 1-2. o.

³⁴ SHD GR 16 P 564132. Fiche de renseignements, 1-3. o.

San Giorgio térségében harc közben elesett, így mozgalmas és felívelő katonai pályafutása idő előtt szomorú véget ért.³⁵

A második bemutatott légiós Laszlo Hosszu (Hosszú László), aki 1915. május 7-én született Tatabányán Hosszú János és Bon Terézia gyermekeként. Külsőre 1,68 méter (másik feljegyzés szerint 1,70 méter)³⁶ magas, barna hajú, zöld szemű, egyenes homlokú, szögletes orrú, ovális állú és arcú, erős testfelépítésű fiatalember volt, akinek különös ismertetőjele volt egy sebhely a koponyáján. Tudott írni és olvasni, valamint autót vezetni, korábban pedig betanított munkásként dolgozott.³⁷ Katolikus vallású volt és a magyar mellett francia nyelven beszélt. Legközelebbi hozzátartozóként fivérét, Hosszú Simont jelölte meg, aki egy Lille melletti kis észak-franciaországi településen élt,³⁸ tehát feltételezhető, hogy mindketten az ottani bánya- és iparvidéken dolgoztak, miután elhagyták Magyarországot.

Hosszú 1937. december 14-én szintén Lille városában jelentkezett az Idegenlégióba. Hagyományosnak tekinthető módon kiképzésre az 1. légiós gyalogezredhez irányították december 24-én, amelynek Algériában állomásozó 3. zászlóaljában folytatta szolgálatát 1937. június 6-tól. 1939. július 14-én elsőosztályú közlegénnyé léptették elő, 1940. február 20-án pedig a 13. légiós könnyűdandár 2. zászlóaljához helyezték át, amelynek soraiban részt vett a norvégiai hadjáratban, majd 1940. július 1-én csatlakozott a Szabad Francia Erökhöz. 1940–41-ben részt vett közép- és kelet-afrikai, valamint a levantei harcokban, majd 1941. július 1-én őrzetűnek nevezték ki. Szeptember 16-tól a 2. zászlóalj 5. századának kötelékében szolgált és szerepet vállalt a líbiai és egyiptomi összecsapásokban, amelyek következtében szeptember 20-án szakaszvezetőnek, majd 1942. november 11-

³⁵ SHD AC 21 P 158887.

³⁶ SHD GR 16 P 296167. Fiche matriculaire N° 30899, 1. o.

³⁷ SHD GR 16 P 564132. Fiche N° 50327.

³⁸ SHD GR 16 P 296167. Fiche matriculaire N° 30899, 1. o.

én őrmesternek nevezték ki. Harctéri teljesítménye minden bizonnyal emlékezetes volt, mert a kinevezések mellett Gyarmati Érdeméremmel (Eritrea, Líbia és Bir-Hakeim feliratokkal kiegészítve) és Levantei Érdeméremmel ismerték el.³⁹ Személyi aktája nem tartalmaz pontos részleteket a tunéziai és olaszországi harcokban való részvételéről, ellenben a veszteségi adatokból kiderül, hogy 1944. december 4-én Franciaországban vesztette életét az Elzász felszabadításáért vívott harcok során.⁴⁰ Ennek alapján feltételezhető, hogy egységének összes küzdelmében részt vett és a háború utolsó szakaszában áldozta életét, amikor a győzelem már karnyújtásnyira volt a szövetséges csapatoktól.

Emile Szabo (vagyis Szabó Emil) azon kevés magyarok egyike volt, akik tiszti rangot értek el az Idegenlégió soraiban. 1915. május 31-én született Budapesten Szabó István és Paula (az ő vezetékneme nem szerepel az iratokban) gyermekeként. 1,68 méter magas, barna hajú és szemű, átlagos homlokú és állú, horgas orrú, ovális arcú és erős testalkatú volt, jobb kisujja pedig amputáció miatt hiányzott. Alapfokú iskolai végzettsége után villanyszerelői képesítést szerzett, magyarul és franciául beszélt. A Szabad Francia Erőkbe történő 1940-es jelentkezésekor kanadai állampolgárságot kért megjelölni adatainál Emile Stinsley néven. Legközelebbi hozzátartozóként a Pestszentlőrincen lakó Szabó Lászlóné volt megjelölve,⁴¹ így kijelenthető, hogy Szabó tartotta a kapcsolatot hazai rokonaival (ami egyébként nem volt általános ebben a korszakban, hiszen sokan a politikai rendszer miatt hagyták el örökre Magyarországot, egyesek pedig hontalanként jellemezték magukat közülük adataik felvétele során).

³⁹ SHD GR 16 P 296167. Fiche Matriculaire de Sous-Officier ou Homme de Troupe N° 30899, 2-3. o.

⁴⁰ SHD AC 21 P 53912.

⁴¹ SHD GR 16 P 559589. Fiche N° 50484.

Szabó Emil 1937. július 29-én jelentkezett az Idegenlégióba Belfort városában, ahonnan őt is az 1. légiós gyalogezredhez irányították kiképzésre. 1938 februárjában az ezred 2. zászlóaljához helyezték át Marokkóba, 1939 elején őrzetői, az év végén pedig őrmesteri kinevezést kapott, valamint francia állampolgárságot,⁴² tehát viszonylag gyorsan lépett előre a ranglétrán, amit minden bizonnyal az átlagosnál jobb képességei és a szolgálat során nyújtott meggyőző teljesítménye magyarázhat. 1940 elején áthelyezték a 13. légiós könnyűdandár kötelékébe, amelynek soraiban részt vett a norvégiai hadjáratban, az itteni helytállásáért pedig bronzcsillaggal ékesített Hadikereszttel tüntették ki.⁴³ A kitüntetés adományozását a következőképpen indokolták: *„Energikus altiszt, aki egységét kiemelkedően irányította a harc során és egy őrzőjárat során elsőként hatolt be Narvik városába.”*⁴⁴ Alakulatával együtt Nagy-Britanniába került, ahol július 1-én csatlakozott a Szabad Francia Erőkhöz. Ezt követően harcolt a közép- és kelet-afrikai hadjáratokban, amelyek után 1941. június 1-én törzsőrmesterré nevezték ki, majd részt vett az 1941-es levantei és az 1942-es líbiai hadjáratokban.⁴⁵ Ezt követően 1942. július 1-én önként jelentkezett a már korábban létrehozott 1. légiszállítási tengerészgyalogos ezred kötelékébe, amely ekkor Kairó közelében gyakorlatozott a Brit Különleges Légiszolgálat (*Special Air Service*) katonáival együtt, amely együttműködés olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy a francia alakulat operatív szempontból a brit különítmény egyik alegységévé vált.⁴⁶ Az itt kapott ejtőernyős, kommandós és felderítő kiképzés után Szabó minden

⁴² SHD GR 16 P 559589. Fiche de renseignements.

⁴³ SHD GR 16 P 559589. État des services.

⁴⁴ SHD GR 16 P 559589. Ordre N° 17. Le général Béthouart, Commandant le Corps Expéditionnaire Franco-Polonais en Norvège.

⁴⁵ SHD GR 16 P 559589. Fiche de renseignements.

⁴⁶ AN 72 AJ 239. Documentation relative à l'histoire des parachutistes de la France libre, 10. o.

bizonyal jól megállta a helyét új alakulatának líbiai bevetései során,⁴⁷ mivel 1943. január 1-én tisztjelölti, majd március 1-én ideiglenes alhadnagyi rangot kapott. Ugyanezen hónap 27-én egy, az ellenséges vonalak mögött végrehajtott tunéziai ejtőernyős bevetés során hadifogságba esett.⁴⁸ Az akció során nyújtott teljesítményéért pálmával ékesített Hadikereszttel tüntették ki, majd a háború után Hadiéremmel, a legmagasabb, altiszteknek és közlegényeknek adható katonai kitüntetéssel jutalmazták érte.⁴⁹ Fogságba esését követően Németországba szállították, ahol a szászországi Oflag IV C jelzésű hadifogolytáborban tartották fogva 1945. április 16-ig, amikor az amerikai csapatok felszabadították a tábort.⁵⁰

Kiszabadulását követően áprilisban Nagy-Britannia érintésével tért vissza Franciaországba, ahol július 1-ig eltávozáson volt, majd önként jelentkezett távol-keleti katonai szolgálatra. Október folyamán Toulon-ban hajózott be Indokína felé, ahová december 27-én érkezett meg. A Conus elnevezésű kommandóba osztották be, amelynek kötelékében 1946 első hat hónapjában Kokinkínában és Laoszban vett részt számos bevetésen, melyek közül kettő ejtőernyős művelet volt. 1946. július 1-től leszerelési szabadságon volt, majd október 15-én véglegesen leszerelt a hadsereg kötelékéből és kartotékja tanúsága szerint Saigonba vonult vissza.⁵¹ 1946-ban kiállított papírjai alapján ekkor már házas volt és egy gyermeke is született, tényleges rendfokozata tisztjelölt, tartalékos rendfokozata pedig alhadnagy volt,⁵² és számos kitüntetéssel rendelkezett.⁵³ 1954-ben a hadsereg személyzeti

⁴⁷ VINCENT 1978, 154–156. o.

⁴⁸ SHD GR 16 P 559589. État des services.

⁴⁹ SHD GR 16 P 559589. Extrait du décret en date du 19 juillet 1947 : Concession de la Médaille militaire.

⁵⁰ SHD GR 16 P 559589. Fiche N° 31.735.

⁵¹ SHD GR 16 P 559589. État des services.

⁵² SHD GR 16 P 559589. Fiche du 20 mars 1946 à Saigon.

⁵³ SHD GR 16 P 559589. Fiche de renseignements.

osztálya felterjesztette Szabót a Becsületrendre, de az e tárgyban folytatott levelezés alapján az előterjesztést végül nem hagyták jóvá, így ebben az elismerésben nem részesült.⁵⁴ A felterjesztés kapcsán folytatott levelezésből viszont kiderül, hogy a veterán katona ekkor már Genfben élt, tehát maga mögött hagyta Indokínát, amely időközben már kikerült a francia fennhatóság alól.⁵⁵ Egy, a Szabad Francia Erők soraiban harcoló személyeknek szentelt internetes adatbázis tanúsága szerint élete hátralévő részét Svájcban töltötte, ahol Versoixban hunyt el 1996. augusztus 21-én.⁵⁶

Összegzés

A Szabad Francia Erők kötelékében szolgálatot vállaló magyarok több mint fele a 13. légiós könnyűdandár soraiban harcolt a háború egy része vagy egésze alatt. Ebből kifolyólag ezeknek az önkénteseknek a jobb megismerését a magyar légiósok alaposabb vizsgálata jelentősen előre tudja mozdítani. Ebből kifolyólag a jelen tanulmány célja néhány olyan életút közreadása volt, amelyek segítségével az egyébként szintén ismertetett általános statisztikai adatok mellett az ezek mögött álló személyek is közelebb kerülnek a ma emberéhez. Egyéni jellemzőik, hátterük, tevékenységük, elismeréseik és a katonai szolgálatuk során a győzelem érdekében hozott áldozataik bemutatása remélhetőleg hozzájárult ennek a célkitűzésnek a megvalósításához.

⁵⁴ SHD GR 16 P 559589. Lettre du 6 décembre 1954.

⁵⁵ SHD GR 16 P 559589. Lettre du 23 novembre 1954.

⁵⁶ <http://www.francaislibres.net/liste/fiche.php?index=110135> (Letöltés ideje: 2019. január 8.)

Irodalomjegyzék

Levéltári források

Archives nationales, Paris (AN):

72 AJ Comité d'histoire de la Seconde Guerre mondiale.

220. Chronologies de la France libre et de la France combattante.

239. Forces aériennes françaises libres (FAFL).

Fondation Charles de Gaulle:

Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 - 31 juillet 1943). Liste-FFL.

Service historique de la Défense, Caen (AC):

21 P 53912. Hosszu, Laszlo.

21 P 158887. Teglas, Ladislav.

Service Historique de la Défense, Vincennes (SHD):

GR 12 P 81. 13e Demi-Brigade de la Légion étrangère.

GR 16 P Dossiers individuels du bureau Résistance.

296167. Hosszu, Laszlo.

559589. Szabo, Emile.

564132. Teglas, Ladislav.

GR 34 N 318. 13e Demi-Brigade de la Légion étrangère.

Szakirodalom

BAJOMI LÁZÁR 1984 = BAJOMI LÁZÁR Endre: Tramontana.

Magyar önkéntesek Franciaországban. Zrínyi, Budapest, 1984.

BENE 2016 = BENE Krisztián: A Szabad Francia Erők 13. idegenlégiós könnyűdandárjában szolgáló magyar önkéntesek.

In: Koller Boglárka - Marsai Viktor (szerk.): Magyarország Európában, Európa a világban. Tanulmánykötet Gazdag Ferenc 70. születésnapjára. Dialóg Campus, Budapest, 2016. 79-88. o.

BENE 2017 = BENE Krisztián: A francia ellenállás magyar tagjai. In: Lymbus - Magyarságtudományi forrásközlemények, 2017/1. 499-522. o.

BENE 2018a = BENE Krisztián: Une introduction aux relations militaires franco-hongroises pendant la Seconde Guerre mondiale. In: Krisztián Bene - Ferenc Dávid (szerk.): Aux tournants de l'histoire. Rupture et reconfigurations des relations entre la France et l'Europe médiane à l'époque contemporain. Editions Codex - Université de Pécs, Talmont-Saint-Hilaire, 2018. 73-85. o.

BENE 2018b = BENE Krisztián: Migráció és integráció. A franciaországi magyar közösség részvétele a Szabad Franciaország és az Ellenállás harcaiban. In: Миграции на хора и идеи в България и Унгария (XIX - XXI век) - Emberek és eszmék migrációi Bulgáriában és Magyarországon (19-21. század) - Migrations of People and Ideas in Bulgaria and Hungary, 19th-21st Centuries. Издателство „Парадигма“, София, 2018. 398-413. o.

BERGOT 1989 = BERGOT, Erwan: Bir Hakeim février-juin 1942. Presses de la Cité, Paris, 1989.

BROCHE - MURACCIOLE 2010 = BROCHE, François - MURACCIOLE, Jean-François (szerk.): Dictionnaire de la France libre. Robert Laffont, Paris, 2010.

COMOR 1988 = COMOR, André-Paul: L'Épopée de la 13ème Demi-brigade de Légion Étrangère 1940-1945. Nouvelles Editions Latines, Paris, 1988.

CRÉMIEUX-BRILHAC 2013 = CRÉMIEUX-BRILHAC, Jean-Louis: La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération. Gallimard, Paris, 2013.

GRAS 1983 = GRAS, Yves: La 1ère D.F.L. Les Français libres au combat. Presses de la Cité, Paris, 1983.

MURACCIOLE 2009 = MURACCIOLE, Jean-François: Les Français libres. L'autre Résistance. Tallandier, Paris, 2009.

PORCH 1994 = PORCH, Douglas: La Légion étrangère 1831-1962. Librairie Arthème Fayard, Paris, 1994.

SHAT 1983 = Service historique de l'Armée de Terre (SHAT): Campagne de Tunisie: Cinq mois d'affrontements, de Medjez-el-Bab au Zaghouan. In: Revue historique des armées 1983/1. 4–11. o.

VINCENT 1978 = Vincent, Jean-Noël: Les Forces françaises dans la lutte contre l'Axe en Afrique. Les Forces françaises libres en Afrique 1940-1943. Ministère de la Défense. Paris, 1983.

Internet

FRANCAISLIBRES = <http://www.francaislibres.net/liste/fiche.php?index=110135> (Letöltés ideje: 2019. január 8.)

Borbás Benjamin

A HADIZSÁKMÁNY ELOSZTÁSÁNAK JELENTŐSÉGE A NÉMET LOVAGREND 13. SZÁZADI SZENTFÖLDI HARCAIBAN

Bevezetés

„Én, János, Isten kegyelméből a jeruzsálemi latinok tizedik királya, tudtul adom mindenkinek, úgy a jelenlegieknek, mint a jövődőknek, hogy midőn Hermann, a jeruzsálemi németek Szent Mária kórháza rendjének mestere, illetve testvérei, átadták nekem mindazon szerzeményeknek fele részét, melyeket Damietta városának elfoglalásából nyertek és szereztek, megígértem és megengedtem az előbb mondott mesternek és testvéreknek, hogy azok átadása sem számukra, sem pedig számomra nem teremthet bármiféle precedenst. (...)”¹ (1219)

Brienne-i János, Jeruzsálemi király (1210–1225) fenti tanúsítványa azon egyezséget kívánta írásba foglalni, melyet ő a Német

¹ A szerző fordítása. (Amennyiben másként nem jelölöm, a dolgozatban előforduló források fordítása a szerzőtől származik): „*Ego Iohannes, Dei gratia Latinorum Ierusalem rex decimus, notum facio universis tam presentibus quam futuris, quod, cum frater Harmandus, magister, et fratres domus hospitalis Sancte Marie Teutonicorum Ierusalem, michi reddidissent medietatem ex lucro quod ex acquisitione civitatis Damiete receperant et habuerant, promisi et concessi predictis magistro et fratribus quod redditio illa nec ipsis nec michi aliquod preiudicium posset generare.*” Leroux 1884. II. Documents, 166. o. A keltezés szerint jelen okiratot 1219 márciusában állították ki, tehát nyolc hónappal Damiettának 1219 novemberében sorra kerülő végső elfoglalását megelőzően. Valószínűsíthető tehát, hogy jelen oklevél inkább az elővárosokban, illetve a város külső erődítményein belül rablott zsákmány feletti egyezséget volt hivatott rögzíteni. A Damiettában felkelhető kincsek nagysága feltehetően meg is követelte valami előzetes meg egyezés megkötését azok elosztását illetően, hiszen egy gazdag kereskedő városról volt szó, amelynek megszerzésével a keresztetek szándékosan a szultán háterszágát kívánták megtámadni. KAGAY – VILLALON 2003, 114. o.

Lovagrend nagymesterével kötött a Damietta 1219-es ostroma során szerzett zsákmány elosztására vonatkozóan. Jelen forrásrészlet volt az, mely az alább következő szempontok miatt felkeltette érdeklődésemet, s figyelmemet a hadizsákmány elosztásának eddig elhanyagolt történeti kérdésére irányította.

A zsákmányelosztás mint történeti jelenség vizsgálatának szempontjából az idézett tanúsítvány négy fontos elemet tartalmaz: 1) a kisebb katonai erővel rendelkező résztvevők jussa a hadművelet során szerzett harácsból; 2) a fővezér kiemelkedő szerepe, akinek joga van ahhoz, hogy részesüljön a közvetlenül nem alá tartozó katonák által zsákmányolt prédából is; 3) a Német Lovagrend kötelessége, hogy a sereg fővezérének átadja a zsákmány fele részét; és végül 4) annak hangsúlyozása, hogy ezen egyenlő osztozkodást követően egyik fél sem vitathatja ennek jogosságát, s követelhet magának nagyobb arányt; feltételezhetően azért, mert ez a felosztási arány nem felelt meg a szokásjognak.

Jelen dolgozat a keresztes hadjáratok egy izgalmas aspektusára irányuló új kutatás első eredményeit kívánja összegezni. Ennek célja, hogy kiderítsem: vajon létezett-e a korszakban valamilyenféle szokásjog, mely a szentföldi harcok során szerzett zsákmány résztvevők közti elosztását volt hivatott szabályozni. Maga a jelenség, mely a győztes katonai akciók és fosztogatások következménye volt, mind a magyar, mind az egyetemes hadtörténelem egy kevésbé feltárt részének számít, melynek alapos és átfogó kutatása mindmáig várat magára.² A történeti érdeklődésnek ez a fajta hiánya hamar érthetővé válik, ha számba vesszük azt a két fő nehézséget, mellyel a kutatónak szembesülnie kell a történelem ezen sajátos területének vizsgálata közben. Egyrészt, mivel zsákmány elosztása a korszakban általánosan bevett gyakorlat, s a háborút viselt emberek számára mindennapos esemény

² Néhány példa azon munkákból, melyek részletesen foglalkoztak a hadizsákmány kérdéskörével: AYTON 1994, 127-137. o.; HAY 1954, 91-109. o.; O'CALLAGHAN 2003, 146-147. o.; REUTER 1985, 78-94. o., ZAJAC 1997, 153-180. o.

volt, a „normálisnak” számító esetek kevésbé tarthattak igényt érdeklődésre. Így a jelenségre közvetve, vagy közvetlenül utaló források köre igencsak szűk. Másrészt, a kutatónak mindig számolnia kell azon eshetőséggel és feltételezéssel, hogy a korabeli krónikások inkább a különleges, a megszokottól eltérő eseteket rögzítették, midőn a harcban szerzett préda szétosztása a bevett gyakorlat és a szokásjog ellenében történt.

A szentföldi zsákmányelosztási szabályozás vizsgálatának első lépésként, összegyűjtöttem mindazon utalásokat, melyek a Német Lovagrend 13. századi katonai hadjáratai kapcsán jelen kutatás szempontjából hasznosíthatók. Mindezek segítségével két különböző kérdés egyidejű megválaszolására teszek kísérletet: 1) a keresztes hadjáratokon történő zsákmányelosztás működése, illetve 2) a zsákmányból való részesedésnek a Német Lovagrend katonai teljesítőképességére gyakorolt hatása.³

Kiinduló kutatási hipotézisem szerint a Német Lovagrend fejlődése – különösen annak katonai ereje, valamint a hadjáratok során és a politikában egyaránt hasznosítható érdekérvényesítő képessége tekintetében – remekül vizsgálható a szentföldi katonai hadműveletek során megjelenő zsákmányelosztás tanulmányozásán és elemzésén keresztül. Bizonyos, hogy egy gazdag város feldúlása vagy a legyőzött ellenséges tábor kifosztása óriási haszonnal és a gyors meggazdagodás reményével kecsegtetett még a gazdagabb uralkodók és a nagyobb lovagrendek számára is. Ennek ismeretében könnyen belátható, hogy egy újonnan alapított s kevesebb anyagi erőforrással rendelkező lovagrend és annak tagjai számára óriási jelentőséggel bírt, hogy a lehető legnagyobb részt biztosítsák maguknak a zsákmányolt javakból.

³ A dolgozat terjedelmi korlátjai miatt nem lehetséges részletezni a váltságdíj kérdését, minthogy az a zsákmánynak egy nagyon különleges és egyedi formája. A keresztes hadjáratok során ejtett hadifoglyok váltságdíjának fontossága, valamint az erre vonatkozó rendelkezések és szabályozások egy külön kutatás anyagát kell, hogy képezze, melyet a közeljövőben tervezek elvégezni.

A következőkben elsődleges célom annak megállapítása, hogy vajon I. (Brienne-i) János király elismervénye a Német Lovagrend által Damietta városában szerzett zsákmányok átadásáról egy a közte és a lovagrend között kötött rendhagyó egyezséget örökít-e meg vagy pedig megfelel a már addigra kialakult szokásoknak és érvényben lévő rendeleteknek? Léteztek-e egyáltalán ilyen szabályozások?

Zsákmányelosztás kérdése a jogi szabályozásokban: a *Jeruzsálemi Assizák*

Némiképp meglepő módon, valóban rendelkezünk ezen egyedi témában kelt szabályozásokkal, melyeknek pusztá léte is igazolja a megszerzett javak elosztásának fontosságát a katonai hadműveletekben résztvevő érintettek számára.⁴

A *Jeruzsálemi Assizák* egy olyan törvénygyűjtemény volt, mely a Jeruzsálemi Királyság és Ciprusi Királyság kormányzását és bíróságainak jogi ügyeit szabályozta. A gyűjtemény fő témáit illetően két fő csoportra osztható fel: a Legfelsőbb Bíróság (*Haut Cour*) joghatósága alá tartozó hűbéri joggal kapcsolatos ügyekre, illetve a Polgári Bíróság (*Cour des Bourgeois*) által tárgyalta szokásjog és kereskedelem kérdéseire. Az *Assizákat* a 13. században gyakorló jogászok állították össze egymástól függetlenül, s akik saját munkáikat mind francia nyelven írták. A jogászok közül kettő jól ismert: Ibelini János, Jaffa és Askalon grófja (1215–1266),⁵ illetve

⁴ Terjedelmi korlátokból fakadóan azokat a narratív forrásokban fellelhető utalásokat, melyek zsákmányelosztás általános szentföldi gyakorlatára vonatkoznak, jelen dolgozatban mellőzni kényszerülünk, hiszen mindezek tárgyalása nem lenne lehetséges azon kérdés részletekbe menő megválaszolása nélkül, hogy vajon létezett-e szokásjog a Szentföldön a hadizsákmány elosztására vonatkozóan. Jelen dolgozatban a fenti kérdést csak annyiban érintjük, amennyire a harcokban szerzett zsákmánynak Német Lovagrendre gyakorolt jelentősége ezt megköveteli. A szentföldi zsákmányelosztás gyakorlatával és szokásának kérdésével egy későbbi tanulmányban bővebben kívánok foglalkozni.

⁵ SMITH 1999, 511. o.

Navarrai Fülöp (c. 1200–c. 1270),⁶ ciprusi lovag és krónikaíró. Ibelini János művét, a *Livre des Assises de la Cour des Barons*-t az 1260-as években fejezte be.⁷ Ennek célja az volt, hogy írásba foglalja az igazságszolgáltatás működését, valamint a Jeruzsálemi Királyság hűbéresei feletti pallosjogot. János személyesen részt is vett a hetedik keresztes hadjáratban, s jelen volt Damietta 1249-es elfoglalásakor is.

Ibelini János munkája a zsákmányelosztás kérdésével három egymást követő cikkelyben foglalkozik. Ezeknek tárgyalására művének egy olyan részében kerül sor, ahol a fő témát egyrészt a király koronázása körüli ceremóniák, valamint általában és interregnum idején a hadizsákmány kezelését illetően a *senechaltra*, a *marsallra*, illetve a *constable*-re háruló szerepek s számukra előírt kötelességek szolgáltatják.

„[221] A *senechal* tisztségéről és azon dolgokról, melyeket neki a király koronázásának napján s azt követően kell elvégeznie (...)”⁸

A *senechal*nak a háborúban vagy portya során szerzett zsákmányból a királyt illető részt vissza kell tartania és őriznie kell.

[222] A *constable* tisztségéről és azon dolgokról, melyeket neki a király koronázásának napján s azt követően kell elvégeznie (...)

A (*constable*-nek) fel kell szólítania a *marsallt*, hogy ossza szét a zsákmányt, ha a király, vagy az, aki királyként cselekszik, utasítaná őt, hogy ezt tegye meg, s (a *constable*) segédkezhet mellette az elosztásnál, ha úgy kívánja (...)

[223] A *marsall* tisztségéről és azon dolgokról, melyeket neki a király koronázásának napján s azt követően kell elvégeznie (...)

A *marsall*nak szét kell osztani a háborúban vagy portya során szerzett zsákmányt a király parancsára, s a királyt illető részt a *senechal*nak

⁶ EDBURY 1999, 2079. o.

⁷ EDBURY 1999, 1124–1125. o.

⁸ Az eredeti francia szöveg lefordításához Adrien Quéret-Podesta (PhD) angolra fordítását használtam fel, mely segítségért ezúton is hálás köszönetet szeretnék neki mondani.

kell adnia. És a zsákmányból a marsallnak a kétszínű nagytestű állatokat kell megkapnia, valamint mindazon lovakat, melyeket vissza kell szolgáltatni a király rendelkezésére kártérítés (restor) céljára, kivéve a saját kíséretének lovait.”⁹

A hivatalból fakadó köteleességeket tekintve a két legfontosabb katonai tisztséget a *constable* és a *marsall* töltötte be; a *senechal* ezzel szemben főként a királyi jövedelmek kezelésének és a koronázási szertartások felügyeletének a megbízottja. A *constable* szármított a sereg főparancsnokának, ő felelt a zsoldosok toborzásáért és kifizetéséért, valamint hadügyi kérdésekben is ítélkezett. A *marsall* a *constable* alárendeltjeként a zsoldosok parancsoka, ő felelt továbbá a lovakért s a zsákmányt is ő osztotta fel meghatározott szabályok szerint.¹⁰

Első pillantásra látható, hogy mindhárom tisztségviselőnek döntő szerepe volt a zsákmány elosztásában. Érdekeség, hogy noha a fenti forrás közvetlenül nem ejt szót a király szerepéről, mégis kiviláglik, hogy a király tekintélye e tisztségviselők kötelelességein keresztül van jelen az osztozkodás folyamatában. Továbbá, annak ellenére, hogy mindhárom méltóságviselőnek a feladatai különbözőek, megfigyelhetünk egyfajta törekvést a kölcsönös ellenőrzésre. A *senechal* a zsákmány király részére elkülönített részének tárolásáért és őrzéséért felelt. A *constable* a király és a *marsall* közti közvetítő személynek tűnik, aki előbbi parancsait továbbítja az utóbbinak. Emellett, a *marsall* feletteseként a *constable*-nek jogában állott, hogy szükség esetén jelen legyen a fosztogatás során szerzett javak elosztásakor is, feltételezhetően azért, hogy képviselje a király érdekeit, s felügyelje a folyamatot.

Másfelől azonban, úgy tűnik, hogy a zsákmány tényleges elosztásában a döntő szerep a *marsallnak* jutott. Noha engedelmesskednie kellett azon királyi parancsnak, hogy az uralkodó részére

⁹ EDBURY 2003, 580., 583., 587. o.

¹⁰ CSERNUS 2015, 366. o.

félretegyen egy bizonyos részt, mégis az ő feladata és joga a zsákmány hátra maradt részének kiosztása a sereg tagjai között. Minthogy, sajnálatos módon, éppen ezen utóbbi gyakorlati kérdés kapcsán tapasztalható a legnagyobb forráshiány, csak találgatni tudunk, hogy hogyan zajlott ez a folyamat valójában és a katonák miképpen nyerték el az őket illető részt. Analógiák alapján feltételezhető, hogy a *marsall* minden egyes katonai kontingens vezetőjének kijelölt egy bizonyos porciót a harcban tanúsított érdemek és a sikerhez való hozzájárulás alapján, s ezt követően ezek a vezetők maguk osztották tovább a javakat közvetlen alárendeltjeik között.¹¹

A *marsall* teendőire vonatkozó passzus második fele egy érdekes részletet rejt. Ezen méltóság viselője köteles volt átadni a legjobb, s egyszínű lovakat, melyeket a *restor* részére tartottak fent.¹² E csatalovakat kárpótlásképpen szánták azon katonák részére, akik hadiménjeiket a király ügyéért harcolva veszítették el a csatában.¹³ Valószínűleg a király dönthetett arról, hogy ki érdemesítette magát arra, hogy veszteségéért kárpótlást kapjon ezen legkiválóbb csatamének közül. A *marsall* szintén megtartott néhányat ezek közül saját kísérete részére, míg a többszínű (s kevesebbet érő) példányokat a sereg tagjai közt osztották szét. Bizonyos, hogy ezen megkülönböztetés mögött az a tapasztalaton nyugvó szilárd elképzelés állt, mely szerint az egyszínű lovak számítanak a legjobb tenyésztésű példányoknak, míg a többszínű vagy foltos egyedeket kevesebbre tartották.¹⁴

¹¹ FORSTER 1883, 111-112., 176. o.

¹² A *restor* mint gyakorlat első említése Usamah ibn Munqidh (1095-1188), egy muszlim író és költő művében tűnik fel először, aki a frank lovagjait bátorító Tankrédot idézi. HITTI 1929, 26. o.

¹³ HEATH 1978, 108-109. o.

¹⁴ PASTOUREAU 2008, 110. o.; Ez a megkülönböztetés Mongóliában még jelenleg is létezik. BRAAE 2017, 362. o.

A Német Lovagrend zsákmányból való részesedésének szabályozása - Az 1219-es tanúsítvány és az 1221-es kiváltságlevél összevetése

Az előzőekben láttuk, hogy a harács elosztása körüli kérdéseket a Jeruzsálemi Királyságban igyekeztek jogilag is szabályozni és a legfontosabb vezető tisztségviselők feladatköréhez kötni. Mindezek után érdemes megvizsgálni, hogy maga a jeruzsálemi király és a Német Lovagrend hogyan próbálta rendezni a hadizsákmány elosztásának kérdését és ez hogyan viszonyul a dolgozat elején idézett 1219-es tanúsítványhoz, valamint a *Jeruzsálemi Assizák* rendelkezéseihez.

Az 1219-es tanúsítvány viszonyulása a szokásjoghoz

Egy újabb forrás bemutatását megelőzően, emlékeztetőül vissza szeretnék térni kezdeti kérdésünkhöz, melyet Brienne-i János király által a Német Lovagrendnek adott és jelen dolgozat elején idézett tanúsítvány kapcsán tettem fel: Vajon ez egy a szokásoktól eltérő egyezséget kívánt rögzíteni közte és a lovagrend között (a hadizsákmányt fele-fele arányban osztva el a két fél közt), vagy pedig megfelel a már létező és használatban lévő szokásoknak és rendelkezéseknek? Léteztek-e ilyen rendelkezések egyáltalán? Amennyire a források lehetővé teszik ezen kérdések megválaszolását, a Szentföldön igenis léteztek a zsákmányelosztást szabályozó rendelkezések. Számos közvetlen és közvetett utalást találhatunk ezekre az elbeszélő forrásokban.¹⁵

Korabeli más szabályozásokkal összevetve, úgy tűnik, a Brienne-i János és a Német Lovagrend közötti egyezés tényleg valami szokatlan dolognak az írás általi rögzítését szolgálta: a lovagrendnek a Damietta ostroma során szerzett zsákmányuk fele részét kellett átadnia, noha a harács szokásos elosztási aránya –

¹⁵ CSERNUS 2015, 84. o.; ALBERTI AQUENSIS 1879, 645. o.; COUREAS 2002, 207-208. o. GILES 1853, 354-356. o.; LUARD 1880, 132-133. o.

amint azt Joinville munkájából megtudjuk – már Brienne-i János király idejében egyharmad (a királynak) illetve kétharmad (a keresztetek egészének) volt.¹⁶ Ugyanakkor, a szokást alapul véve, az esetek többségében a zsákmány két harmad részét a keresztetek *egész serege* között osztották volna ki újra, nem pedig egyedül a Német Lovagrend részesült volna azokból. Így tehát azáltal, hogy a lovagrend a királlyal kötött külön egyezségnek köszönhetően az általa zsákmányolt javak fele részét tarthatta meg, lényegében az átlagosnál nagyobb mértékben részesült a kincsekben. Egyértelmű tehát, hogy az uralkodó részéről a lovagrenddel kötött külön egyezség utóbbi ösztönzését szolgálta, hogy harci érdemeikért méltó elismerést, veszteségeikért pedig illő kárpótást nyerjenek.¹⁷ A Brienne-i János tanúsítványa kapcsán egy másik fontos részlet, hogy az irat Damietta elhúzódó ostroma során keletkezett és nem tesz említést a város végső elfoglalása során szerzett kincsek sorsáról.

Brienne-i János 1221. évi kiváltságlevele a Német Lovagrendnek

Utóbbi kérdéssel kapcsolatban azonban segítségünkre lehet egy 1221 márciusában (tehát Damietta elfoglalása után, de a keresztetes hadjárat sorsát megpecsételő al-manszúra-i vereség előtt) kelt kiváltságlevél, melyben az érdekelt felek történetesen ugyanazok: Brienne-i János és a teuton lovagok. Beszédes, hogy ebben a zsákmány egyenlő arányú felosztásának elképzelése szintén

¹⁶ CSERNUS 2015, 84. o.

¹⁷ Hasonló példát láthatunk a Jakab, aragón király (1213-1276) által a szaracénok ellen vezetett expedíció esetében is. Már jóval Mallorca ostromát (1229) megelőzően, a hadjárat legelején, a király egy előzetes írásbeli egyezséget kötött seregének legerősebb vezetőivel. Ez az írás azt kívánta szabályozni, hogy az ellenségtől elvett földeket és a tőlük rablott zsákmányt milyen arányban osszák majd szét a felek egymás között. FORSTER 1883, 111-112. o.

megjelenik. Az alábbi kiváltságlevél a jövőre vonatkozó hadizsákmány elosztás kapcsán írásba foglalt, egyfajta előzetesen megkötött egyezségnek tekinthető:

„Legyen köztudott mindenki számára, úgy a jelenlegieknek, mint a jövővendőknek, hogy én, János, Isten kegyelméből a jeruzsálemi latinok tizedik királya, Izabella lányom helyeslésével és hozzájárulásával, Herman-nak, a jeruzsálemi németek Szent Mária kórháza rend mesterének, illetve testvéreinek adtam, juttattam és adományoztam alamizsnaként örök időkre, úgy a jelenben, mint a jövőben, azoknak jámborsága és jó híre okán, azt, amit azon kincsekből birtokolnék, melyeket az említett testvérek harcban szereznének, midőn embereim velük tartanak a királyi zászló alatt, az én távollétemben. Azonban a magam részére s a Jeruzsálemi Királyságban uralkodó utódaim részére visszatartom azt a részt, amit a kincsekből birtokolnék, tudniillik, mindazon kincseknek fele részét, melyeket az említett testvérek harcban szereznének falvakban, várakban, csatatereken, hadjáratokban, vagy bármely más helyeken, az én jelenlétemben (...)”¹⁸

Mint látható, Brienne-i János – hasonlóan az 1219-es egyezséghez – abban a kiváltságban részesítette a Német Lovagrendet, hogy a teuton lovagok az általuk szerzett hadizsákmány *fele részét* megtarthatják maguknak, amennyiben maga a király *személyesen vesz részt* a hadjáraton. (Brienne-i János személyesen volt jelen Damietta ostrománál, s így az 1219-es tanúsítvány kiállításánál, amely

¹⁸ STREHLKE 1869, 45. o. Figyelemreméltó, hogy mind az 1219-es tanúsítványnak, mind az 1221-es kiváltságlevélnek a tanúnévsorban ott találjuk Montebéliard Odo constable-t, illetve az 1219-esen még tanúként szerepel, Saint Omer-i Raoul senechal is, aki azonban 1220-as halála miatt értelemszerűen nem lehetett jelen a két évvel későbbi kiváltságlevél kiállításánál. E tisztségviselők jelenléte a dokumentumok megszövegezésénél azért fontos, mert jól egybevág azokon feladatköörökkel, melyeket a Jeruzsálemi Assizák a zsákmány kezelését illetően előírnak ezeknek a magas rangú beosztottaknak. (Senechal a királyt illető rész kezeléséért és őrzéséért felel, míg a constable dolga segédkezni az elosztásnál és ellenőriznie a tényleges elosztást végző marsallt). EDBURY 2003, 580., 583. o.

szintén fele-fele arányban osztotta szét a kincseket közte és a lovagrend között.) Ugyanakkor, megengedte nekik, hogy a jövőben az általuk szerzett zsákmány *egészét* megtarthassák, ha olyan harci cselekményre kerülne sor, melyben maga a király *személyesen nincs jelen*. Mindkét esetben, a Rend a zsákmányelosztás szempontjából az átlagnál jobb helyzetbe került.

Tehát nem sokkal a Rend megalapítását követően, a teuton lovagok a jeruzsálemi királlyal kötött kedvező egyezség előnyeit élvezhették a harcokban szerzett zsákmány elosztásánál. Ez részben a hadjárat szervezésében és az diplomáciában (a pápa és a német-római császár közti közvetítés) betöltött fontos szerepükre vezethető vissza,¹⁹ de ugyanilyen fontos lehetett katonai szerepvállalásuk az ötödik keresztes hadjárat során. Utóbbiak szemléltetésére érdemes kiemelni, hogy a Német Lovagrend nagymestere, Hermann von Salza (1209–1239) részt vett az Akkóban sorra kerülő első haditanácson,²⁰ de a teuton lovagok a templomosoknak is segítő kezet nyújtottak Atlit várának, az úgynevezett *Castrum Peregrinorum*-nak az építésekor (1218).²¹ Továbbá a Német Lovagrend aktívan szerepet játszott a keresztes hadjárat más egyéb katonai hadműveleteiben is, megvédte a rá támadó ellenségtől a templomosoknak és a keresztéseknek Damietta körül fekvő táborát,²² valamint részt vett a város körüli muszlim tábor elleni portyában.²³

Mivel a hadjárat során a Német Lovagrend tagjai bizonyították hasznosságukat és hűségüket, Brienne-i János király bizonyosan egy lehetséges és igen értékes szövetéségesként tekintett a nem régen alapított lovagrendre. A királyi kiváltságlevél, illetve más, pápai kiváltságlevelek elnyerése mögött tehát

¹⁹ MORTON 2009, 32., 35. o.

²⁰ ERACLES 1859. vol. 2. 322-323. o.

²¹ ANNALES SALISBURGENSES 1851, 780. o.

²² OLIVER SCHOLASTICUS 1894, 210. o.

²³ ALBERTI MILIOLI 1903, 490. o. Egy muszlim forrás szerint a keresztések igencsak tetemes nagyságú hadizsákmányt szereztek ebben a portyában. GABRIELI 2009, 153. o.

a lovagrendnek az ötödik keresztes hadjáraton való, az európai fejedelmek elismerését kiérdemlő szerepvállalása állt. Érdekes megjegyezni, hogy a damietta-i kincsek egyenlő elosztása igenis „precedenst teremtett” a későbbiekben, annak ellenére, hogy Brienni Jánosnak a teuton lovagok számára adott 1219-es tanúsítványában az ez elleni szándék egyértelműen kinyilvánításra került.²⁴

Peter von Koblenz marsall panaszlevele IX. Lajossal szemben – A zsákmány fontossága a Német Lovagrend számára

A zsákmányok jelentőségét személtető példák közül az egyik legbeszédesebbet éppen a Német Lovagrend *marsalljának*, Peter von Koblenz levelében találjuk, aki Kasztília és Leon királyának²⁵ küldött üzenetében IX. Lajos, francia királynak a Rend irányában tanúsított igazságtalan viselkedéséről panaszkodott. (1254. májusa). Von Koblenz *marsall* kimondottan élénk levelezést folytatott a nyugati fejedelmekkel s később a Német Lovagrend szentföldi főhadiszállásának, Montfort várnagyává, majd pedig a nagymester helyettesévé nevezték ki.²⁶

„Tudja meg magasságod, hogy miután Franciaország jeles királya először szállt partra Cipruson útja során, hogy segítséget hozzon a Szentföldre, összehívott minket színe elé, hogy véleményünket és támogatásunkat kérje.”²⁷ Ezért helyesen feltételeztük, hogy nem csak az ellenségtől, de tőle is illő kárpótlást fogunk nyerni.”²⁸ Valamennyi erőnket ren-

²⁴ Ld. 1. lábjegyzet.

²⁵ X. Alfonz, Kasztília és León királya (1252-1284) és német ellenkirály (1257-1275).

²⁶ MORTON 2009, 106. o.

²⁷ Figyeljük meg a Német Lovagrend bevonását a döntéshozatalba.

²⁸ Figyeljük meg azt az elvárást a sereg fővezére irányába, hogy pénzzel és az ellenségtől szerzett hadizsákmányból kárpótolja a résztvevőket.

*delkezésére bocsátottuk és – nehogy egynéhány pusmogó és rosszhírterjesztő azt mondhassa, hogy jobban szolgálnánk őt, ha beszélénk nyelvét vagy ha fennhatósága alatt birtokokat és konventeket bírnánk –, erőforrásaink oly nagy részét használtuk fel, hogy nem maradt elég arra, hogy illő szolgálatot teljesíthessünk az Úr számára és neki (...)*²⁹

Már rögtön levele kezdetén, Peter von Koblenz *marsall* szándékosan hangsúlyozza a Német Lovagrend tagjainak a hadjárat során betöltött jelentős szerepét. Kiemeli, hogy a rendre a vállalkozás kezdetétől fogva fontos szereplőként tekintettek, melyet jól mutat, hogy – valószínűsíthetően a templomosok és az ispotályosok mellett – ők is részt vettek a IX. Lajos elnöklete alatt üléselő haditanácsban. Von Koblenz érveléséből világosan kiderül, hogy ő maga a rendet a hadjárat egyik fő vesztesének kívánja beállítani, mivel a lovagrend emberi és anyagi erőforrásokat tekintve hatalmas áldozatok hozott a vállalkozás sikeréért. A Német Lovagrend *marsallja* nem tudja leplezni csalódottságát Lajos királlyal szemben, akitől illő kárpótlást vártak a rend veszteségeinek enyhítésére. Jelenlegi vizsgálatunk szempontjából minket most az a levélben rejlő felfogás érdekel, mely szerint a hadjárat résztvevői számítottak arra, hogy kiadásaik egy részét a hadizsákmányból fedezzék. Ezeket a tárgyakat vagy maguk szerezték a harc során vagy pedig a harács újraelosztása során kerültek kezükbe, mely utóbbi a sereg fővezérének felügyelete alatt történhetett.

A következőkben, Peter von Koblenz hosszasan panaszolja a hadjáratok azon negatív következményeit, melyek magát a Német Lovagrendet is sújtották.

[Az egyiptomi Damietta gazdag városának elfoglalását követően,] „(...) a király úr megtagadta, hogy bármit is adjon nekünk vagy bárki másnak a keresztények közül, annak ellenére, hogy mi voltunk a korábbi birtokosok abban az időben, midőn a város keresztény

²⁹ BARBER – KEITH 2016. no. 70.

kézen volt.³⁰ Mindent magának követelt, azt állította, hogy mindaz az övé, hiszen ő a sereg vezére. Sokan úgy gondolják és nyíltan ki is mondják, hogy a város később Isten igazságos ítélete folytán veszett el, ahogyan azt ők korábban előre meg is jövendölték.³¹

Ebben az ügyben becsületünk érdekében többet költöttünk, mint amennyi rendelkezésünkre állt, így hát tekintélyünk megőrzése miatt nagy költségen újra fel kellett szerelkeznünk lovakkal, fegyverekkel és más a harchoz szükséges dolgokkal, remélve mindeközben, hogy az ügy hamarosan befejeződik (...)

Ennek eredményeként olyan súlyos adósságba vertük magunkat a pénzkölcsönzők kapzsisága okán, hogy, hacsaknem Te és más keresztények minket hűen meg nem segítenek, birtokainkból igen sok mindent eladni és hátra hagyni kényszerülünk... S nem mi vagyunk az egyedüliek, akik hasonlóan szorult helyzetbe kényszerültek; a templomosok és a johanniták, bár mindketten gazdagok és hatalmasok, még a harmadát, sőt még a negyedét sem tudják felszerelni azon haderőnek, amelyet korábban kiállítottak, és ha nem volnának hatalmas bevételeik a világ különböző részein, aligha lennének képesek kivergődni adósságaik csapdájából. Ugyanakkor nekünk a világ más tájain semmink nincs, hogy segítségünkre legyen a Szentföldön, és az egyház és a birodalom közti viszálykodás kezdete óta semmit nem kaptunk a teuton földekről. Sőt, ha teuton testeireinket az ottani harcokban valahogy meg lehetne segíteni, azt leginkább Poroszországban és Livóniában tennék meg, ahol már alig bírják elviselni a nehéz terheket (...)"³²

³⁰ Homályos az utalás. Lehetséges, hogy Peter von Koblenz azon szokásra utal, mely szerint az (elfoglalt) városok bizonyos körzeteit – védelmi okokból – a lovagrendeknek juttatták. BOAS 2006, 89. o.

³¹ Figyeljük meg az isteni igazságszolgáltatás hangsúlyozását. A levélíró összeköti a keresztéseket sújtó balszerencsét Lajos igazságtalan viselkedésével, aki a zsákmányelosztás jó szokásával szembement. A hadizsákmány jelentőségét és a hozzá kapcsolódó szokások erejét mutatja, hogy az isteni közbeavatkozásnak a zsákmányelosztás igazságtalanságával történő összekapcsolása megállta a helyét a korabeli érvelésben.

³² Utalás az első porosz felkelésre (1242-1249).

Érdemes megjegyezni, hogy alig néhány évtizeddel 1230-as évekbeli baltikumai megtelepedésüket követően milyen élesen jelenik meg a forrásban a Német Lovagrendnek az az erőfelesztése, hogy poroszországi és szentföldi pozíciót egyidejűleg megőrizze. A levél tartalma rávilágít, hogy az erőforrások megosztása, mind katonai, mind pedig pénzügyi értelemben, majdhogynem lehetetlennek bizonyult olyan krízishelyzetekben, amikor mindkét terület rendkívüli nehézségekkel nézett szembe. A Német Lovagrend vezetőinek rövid úton döntést kellett hozni arról, hogy vajon poroszországi vagy pedig a szentföldi érdekeltségeiknek kell elsőbbséget élvezniük. Mivel a Német Lovagrend – ellentétben a templomosokkal és a johannitákkal – egyedül csak azon korlátozott erőforrásaikra támaszkodhatott, melyek főként a németnyelvű területeken helyezkedtek el, így túlságosan is függővé váltak a Szentföldön uralkodó, vagy hadjáratot vezető világi uralkodók jószándékától.³³ Mivel a németországi és szicíliai lovagrendi rendházakból Palesztinába küldött ellátmányok gyakorta akadtak fenn logisztikai vagy diplomáciai akadályokon,³⁴ ezért közvetlenül a helyszínen, az az a Szentföldön szerzett bárminemű bevétel létfontosságú volt.³⁵ E problémák fényében világosabbá válik, hogy egy olyan fiatal és újonnan alapított lovagrend esetében, mint a Német Lovagrend, miért volt olyan fontos a hadizsákmány. A harács, legyen az akár pénz, akár fegyver, ténylegesen komoly tényezőnek számított és az ebből való megfelelő részesedés a jövőbeni sikeres háborúskodás egyik szükséges eszközét jelentette. Számításba véve Peter von Koblenz aggodalmait a lovak, a fegyverek és páncélzat elvesztése kapcsán, elképzelhetjük, mekkora csapást jelenthetett számukra, hogy a Damietta falain belül remélt és talált kincsektől megfosztották őket. Ez a zsákmány, legalábbis

³³ MORTON 2013, 80-88. o.

³⁴ MORTON 2009, 103-104., 181-183. o.

³⁵ BRONSTEIN 2005, 1., 7., 46. o.

résben, fedezhette volna súlyos kiadásait és lehetőséget adott volna szétzúzott haderejük újjáépítésére. De, ahogyan azt a *marsall* állítja, IX. Lajosnak, a sereg fővezérének igazságtalan cselekedete, a zsákmány méltatlan elosztása, nem is szólva a kudarcba fulladt keresztes hadjárat szörnyű következményeiről, a csőd szélére sodorták a lovagrendet. Ezáltal kölcsönök felvételére kényszerültek és jelentős adósságot halmoztak fel.

Összefoglalás

Peter von Koblenz *marsall* levele rávilágít a zsákmány fontosságára, s igazságtalan elosztásának pénzügyi következményeire. Nyilvánvaló, hogy a katonai hadjáratok résztvevői számítottak arra, hogy a hadizsákmány egy bizonyos meghatározott részét megtarthatják maguknak vagy részesülhetnek azokból, s így – minimum a költségeik és veszteségeik fedezésére elegendő mértékben – kárpótlást nyerhetnek. Ez, a zsákmány minél nagyobb részének megszerzésére való törekvés érhető tetten az 1219-es tanúsítványban, illetve az 1221-es kiváltáslevélben is. Mindezek fényében úgy tűnik, hogy a Német Lovagrend katonai teljesítőképessége bizonyos helyzetekben erősen függhetett a zsákmányból való részesedéstől, ezért utóbbi kiszámíthatósága és biztosítása a lovagrendnek elemi érdeke volt.

Noha a fenti forrásokkal némi betekintést nyerhettünk a Szentföldön lévő zsákmányelosztási szokásokba, mindezen szokások eredete azonban még mindig elég homályos. A kérdés tisztázáshoz szükséges lenne megvizsgálni azokat a hadizsákmány kezelési stratégiákat, melyek a korábbi keresztes hadjáratok és az ezeket megelőző Európában zajló katonai vállalkozás forrásanyagait kínálnak számunkra. Ezáltal lehe-

tővé válna, hogy a középkori katonai logisztika számos érdekes, de eddig még megválaszolatlan problémájának megfejtéséhez közelebb kerülhessünk.

Irodalomjegyzék

Források

ALBERTI AQUENSIS 1879 = Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana. In *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*. vol. 4. Paris, 1879, 265–713. o.

ALBERTI MILIOLI 1903 = Alberti Milioli notarii Regini Liber de temporibus et aetatibus et Cronica Imperatorum. edited by Holder-Egger, Oswaldus. In *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*. vol. 31. Hannover, 1903.

ANNALES SALISBURGENSES 1851 = Annales Sancti Rudberti Salisburgenses. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum I-XXXIX*. Hannover, 1826–2009. IX. 758–810. o.

EDBURY 2003 = EDBURY, Peter W. (ed.): *John of Ibelin: Le Livre Des Assises*. Leiden–Boston, 2003.

ERACLES 1859 = *L'Estoire de Eracles Empereur et la Conqueste de la Terre d'Outremer*. In: *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux, I-V*. Paris, 1844–1895, II. 1–481. o.

FORSTER, 1883 = FORSTER, John (transl.): *The Chronicle of James I. King Of Aragon, Surnamed The Conqueror*. vol 1. London, 1883.

GABRIELI 2009 = GABRIELI, Francesco (ed. and trans.): *Arab Historians of the Crusades*. Translated by E. J. Costello. London, 2009.

GILES 1853 = GILES, John Allen (transl.): *Matthew Paris's English History: From the Year 1235 to 1273*. vol. 2. London, 1853.

LEROUX 1884 = LEROUX, Ernest (ed.): *Archives de l'Orient Latin*. vol. 2. Paris: Société de l'Orient latin, 1884.

LUARD 1876 = LUARD, Henry Richards (ed.): *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora*. A.D. 1248 to A.D. 1259. vol. 5. London, 1876.

OLIVER SCHOLASTICUS 1894 = Oliveri scholastici historia Damiatina. 1894. In *Die Schriften des Kölner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinalbischofs von S. Sabina Oliverus*, ed. Hermann Hoogeweg. Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart.

STREHLKE 1869 = STREHLKE, Ernest (ed.): *Tabulae Ordinis Theutonici*. Berlin: Weidmann, 1869.

Szakirodalom

AYTON 1994 = AYTON, Andrew: *Knights and Warhorses: Military Service and the English Aristocracy under Edward III*. Woodbridge, 1994. 127–37. o.

BARBER – KEITH 2016 = BARBER, Malcolm – KEITH, Bate: *Letters from the East: crusaders, pilgrims and settlers in the 12th-13th centuries*. London – New York, 2016.

BOAS, 2006 = BOAS, Adrien J.: *Archaeology of the Military Orders: A Survey of the Urban Centres, Rural Settlements and Castles of the Military Orders in the Latin East (c.1120–1291)* London – New York, 2006.

BRAAE 2017 = BRAAE, Christel: *Among herders of Inner Mongolia: The Haslund-Christensen Collection at the National Museum of Denmark*. Aarhus, 2017.

BRONTEIN 2005 = BRONSTEIN, Judith: *The Hospitallers and the Holy Land. Financing the Latin East, 1187–1274*. Woodbridge, 2005.

COUREAS 2002 = COUREAS, Nicholas (transl.): *The Assizes of the Lusignan Kingdom of Cyprus*. Nicosia, 2002.

CSERNUS 2015 = CSERNUS, Sándor: *Jean de Joinville: Szent Lajos élete és bölcs mondásai*. Budapest, 2015.

EDBURY 1997 = EDBURY, Peter W: *John of Ibelin and the Kingdom of Jerusalem*. Woodbridge, 1997.

HAY 1954 = HAY, Denys: *The Division of the Spoils of War in fourteenth-century England*, *Transactions of the Royal Historical Society* 4. (1954) 91–109. o.

HEATH 1978 = HEATH, Ian: *Armies and Enemies of the Crusades, 1096–1291*. Wargames Research Group, 1978.

HITTI 1929 = HITTI, Philip K.: *An Arab-Syrian Gentleman And Warrior in The Period of The Crusades: Memoirs of Usama Ibn-Munqidh*. New York, 1929.

KAGAY - VILLALON 2003 = KAGAY, Donald J - VILLALON, Andrew L. J.: (eds.): *Crusaders, Condottieri, and Cannon. Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean*. Leiden - Boston, 2003.

MORTON 2009 = MORTON, Nicholas Edward: *The Teutonic Knights in the Holy Land, 1190–1291*. Woodbridge, 2009.

MORTON 2013 = MORTON, Nicholas Edward: *The Medieval Military Orders. 1120–1314*. Routledge, 2013.

O'CALLAGHAN 2003 = O'CALLAGHAN, Joseph F.: *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*. Philadelphia, 2003. 146–47. o.

PASTOUREAU 2008 = PASTOUREAU, Michel: *Black: The history of a color*. Princeton, 2008.

REUTER 1985 = REUTER, Timothy: *Plunder and Tribute in the Carolingian Empire*. *Transactions of the Royal Historical Society (Fifth Series)*. vol. 35. (1985 December) 78–94. o.

ZAJAC 1997 = ZAJAC, William G.: *Captured property on the First Crusade*. In: Jonathan Phillips (ed.): *The First Crusade: Origins and Impact*. Manchester, 1997, 153–180. o.

Csiky Gergely

AZ AVAR–BIZÁNCI HÁBORÚK
PANNONIA SECUNDA ÉS FELSŐ MOESIA
TARTOMÁNYOKBAN

Földrajzi és történeti keretek

A jelen tanulmány földrajzi kereteit a Duna Szerémségtől a Vaskapuig terjedő szakasza jelenti, amely területen a késő római korban (beleértve a kora bizánci időszakot) Pannonia Secunda, Moesia Prima és Dacia Ripensis tartomány osztozott. E tartományok Praevalitania, Dardania, Dacia Mediterranea, a két Macedonia, két Epirus, Thessalia és Achaea provinciákkal Illyricumot (Praefectura Praetorio per Illyricum) alkották,¹ amelynek központja Thesszaloniké, majd Justiniana Prima (Caričin Grad) volt.²

A terület vízrajzának fő meghatározója a Duna folyó és főbb mellékfolyói: a Száva, a Morava és a Timok. A terület domborzata tagolt: a Szerémség a Fruška Gora vonulatát eltekintve síkságot képez, addig Singidunum-tól a Duna déli partvonalát már hegyek tagolják, végül a Vaskapunál két nagy hegység a Kárpátok és a Szerb-érchegység találkozott, ami erősen hatott a terület úthálózatára is, amelyek elsősorban folyóvölgyekben haladtak.³ A főbb városok nagy folyók és szállítási útvonalak

¹ POPOVIĆ 1975a, 445-448. o.; SARANTIS 2019, 332, Fig. 2.

² A székhely áthelyezéséről Justinianus 11. novellája alapján SARANTIS 2016, 149-155. o.

³ Főbb korabeli leírások: Tabula Peutingeriana (Talbert 2010, kiegészítve online térképekkel és adatbázissal: <http://www.cambridge.org/us/talbert/index.html> (2020. 02. 26.)), Itinerarium Antonini (Cuntz 1929, online: <http://digiliblt.lett.unipmn.it/xtf/view?query=&brand=default;docId=dlt000296/dlt-000296.xml> (2020. 02. 26.)); Ravennai kozmográfia (<https://archive.org/details/ravennatisanony02ravegoog/page/n9/mode/2up> (2020. 02. 26.)) és Itinerarium Hierosolymitanum (más néven Itinerarium Burgidalense)

mentén feküdtek: Sirmium a Száva partján, Singidunum a Száva és a Duna összefolyásánál, Viminacium a Mlava és a Duna összefolyásánál, míg Aquis a Timok torkolata közelében helyezkedett el.⁴

Az események történeti háttere jól ismert: a tárgyalt időszak kezdetét Sirmium ostroma (568, 580-582), a végét pedig a Viminaciumból kiinduló bizánci ellentámadás és az azt követő lázadás jelenti (599-600 tele). A korszak a társadalom militarizálódása és a barbarizálódása párhuzamosan zajlott. Különböző barbár (elsősorban germán) eredetű népcsoportok (*gentes*) költöztek a birodalom területére és egy részük saját uralkodói (*rex*) vezetése alatt a császár szolgálatába állt, szövetséges haderő: *foederatus* lett. Jó példa erre a herulok 512. évi észak-balkáni betelepítése.⁵

A 6. században a városok mérete és a városi lakosság létszáma is jelentősen csökkent, amit a városi építészet hanyatlása, a könnyűszerkezetes vagy földbe ásott épületek növekvő száma, vagy az agyagba rakott kövekből hevenyészetten összerakott kőházak megjelenése is mutat.⁶ Justinianus császár udvari történétírója, Procopius *Épületekről (De Aedificiis)* című művében az 5. században elpusztult és Justinianus által újjáépített észak-balkáni erődökről írt listát.⁷ A Balkán már korábban is meglévő demográfiai gondjait csak fokozhatta az 541-542-ben kitört pestisjárvány, ami Naissusban bizonyíthatóan jelen volt.⁸

(<https://archive.org/details/cu31924028534158/page/n3/mode/2up>) (2020. 02. 26.), fontosabb utak feldolgozásai: RADKE 1971; KOLB 2019; JIREČEK 1877; BALLIF 1893; MAKARONAS 1951; FASOLO ET AL. 2005.

⁴ Moesia Superior útrendszeréről: MIRKOVIĆ 2019, 236-251. o.

⁵ A terület foederati kérdéséről: BUGARSKI – IVANIŠEVIĆ 2018, 291-332. o.

⁶ CURTA 2001, 124-142; IVANIŠEVIĆ 2017, 91-94. o.

⁷ CURTA 2001, 151-155; IVANIŠEVIĆ 2017, 89-99. o.

⁸ IVANIŠEVIĆ – STAMENKOVIĆ 2014, 225. o.

Az avarok a 6. század végén egy kifejezetten hanyatló és periférikussá váló Balkánra támadtak. Az írott forrásokban rögzített eseményeket pontosabb rekonstruálásuk érdekében városonként mutatom be azok fizikai környezetével, épített örökségével együtt.

Az első összecsapás: Sirmium

Az avar – bizánci konfliktus kiindulópontja Sirmium városának hovatartozása volt, amit egy majd két évig tartó ostrom döntött el. Cunimund gepida király 567-ben elszenvedett veresége után Sirmium katonai parancsnoka, Usdibad a világi hatalmat képviselő Reptilával (Cunimund unokaöccse) és gepida ariánus egyházat vezető Thrasaric püspökkel együtt a menedékkért cserébe felajánlotta a gepida királyi kincstárat és a várost is II. Justinus bizánci császárnak: a várost Bonus bizánci hadvezér foglalta el.⁹ Az Avar Kaganátus területileg az egykori Gepida Királyság örökösének tekintette magát, így joggal merült fel az igénye az egykori királyi székhelyre is, amihez a város jelentősége és stratégiai fekvése egyaránt hozzájárulhatott.¹⁰

Sirmium a mai Sremska Mitrovica városka alatt a Száva partján, minden oldalról lápoktól övezve fekszik,¹¹ emiatt a várost és tágabb háttérjét Pannonia Secundát vagy Sirmiensist, illetve a Szerémséget is szigetnek tekintették.¹² A város topográ-

⁹ Menander Protector 12.2. ang. ford. BLOCKLEY 1985, 131; magyar ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 33; Kiss 2015, 194; POHL 2018, 69. o.

¹⁰ Sirmium, mint püspöki székhely: POPOVIĆ 1975b, 91-110. o. és a gepida éremverés központja: DEMO 2017; DEMO 2018.

¹¹ Nyugatra a Balatin nevű mocsár, északnyugatra a Majurska bara, északkeletre a Ciganska bara, míg kelet-északkeletre a Singidunum felé vezető út mentén a Zalabara nevű láp terült el. A terület topográfiájának és vízrajzának részletes ismertetése: JEREMIĆ 2016, 83-124. o.

¹² „Maga ugyanakkor az avarok teljes gyalogságával áthaladt a sirmiumi szigeten (folyóközön) s megérkezett a Száva folyóhoz.” Menander Protector 25.1 magyar ford.

fiája a 19. század vége óta folyamatosan tartó régészeti feltárásoknak hála jól ismert:¹³ a városon belüli lelőhelyek számozása a '70-es évek óta nem változott,¹⁴ az újabb kutatások is frissen közzétettek.¹⁵ A tetrarchátus idején fővárosi, császárvárosi rangra¹⁶ emelt település déli részét a 4. században egy császári palotává alakították, amelyhez lóversenypálya (*hippodrom*), fürdők, villák és magtárak (*horrea*) is tartozott.¹⁷ A városban a helyi szentek és vértanúk (Szent Iréneusz, Szent Anasztázia és a sirmiumi mártírok, valamint Szent Demeter)¹⁸ kultusza miatt zarándokközpont alakult ki, Sirmium területén nyolc kora keresztény templomot tártak fel.¹⁹

A városok és erődök fallal körbevett (*intra muros*) területe legtöbb esetben jól ismert, könnyen és egyértelműen meghatározható és összehasonlítható adat (1 kép.). A nagyjából téglalap alakú falakkal körbekerített város területe a 4. század elején elérte a 74 hektárt,²⁰ kiterjedését csak rendkívül mocsaras, sík te-

SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 47. angol ford. BLOCKLEY 1985, 219; JEREMIĆ 2007, 234-235; JEREMIĆ 2016, 17. o.

¹³ 1957 után rendszeres, nemzetközi, előbb 1968-1972 között amerikai, majd 1973-tól francia együttműködésben Vladislav Popović vezetésével jelentős ásatások zajlottak, majd Popović halála után az ásatások vezetését felesége, Ivana Popović és Miroslav Jeremić vette át: JEREMIĆ 2016, 24-39; POPOVIĆ 2017, 1-2. o.

¹⁴ POPOVIĆ 1971, 119-148. o.

¹⁵ JEREMIĆ 2016.

¹⁶ MIRKOVIĆ 1971.

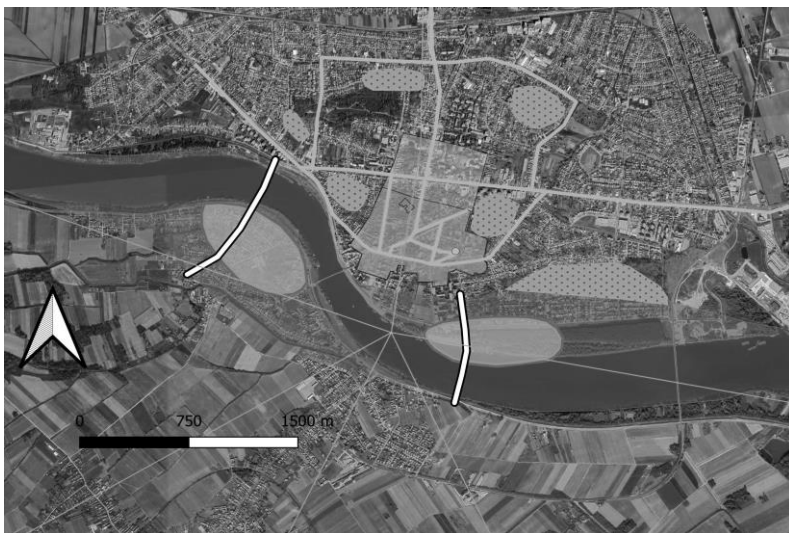
¹⁷ JEREMIĆ 2009, 471-499; POPOVIĆ 2017a, 3-4. o.

¹⁸ Egy elmélet szerint Szent Demeter kultuszát és ereklyéjét Sirmiumból vitték Thessalonikiba, a szent későbbi kultuszhelyére. Wood 2000, 221-234. o. Szent Demeter kultuszát 424-425-ben Leontius, Illyricum prefektusa vezette be a városban, és egy bazilikát emeltetett a szent nevére, ami a 441-es hun betöréskor elpusztult, későbbi használatára nincs adat. JEREMIĆ 2002, 44-51; POPOVIĆ 2017b, 8-9. o.

¹⁹ Pl. Szent Iréneusz, Szent Demeter és Szent Szinerot templomai: POPOVIĆ 2016a, 84-88; POPOVIĆ 2016b, 179-193. o.

²⁰ JEREMIĆ 2016, 38. o.

rület korlátozta. Az alapterület ilyen mértékű növekedése közvetve a városi lakosság gyarapodására is utal, a város *intra muros* népessége Sirmium fénykorában 11-15.000 fő közöttire becsülhető.²¹

Ez a virágzó császárváros a 4. század végére elvesztette jelentőségét: a császári palota és a középületek használatát felhagyták, és a város területe a korábbinak a felére csökkent: a városi főrumtól délre új városfalat emeltek,²² amivel Sirmium alapterülete 44 hektárra zsugorodott, és a városi lakosság jelentős csökkenésével járt együtt: a fenti módszerekkel végzett becslések

²¹ Általában 200 fő/hektár aránnyal szokás számolni a római korban (CHANDLER - FOX 1974, 5.), bár de LIGT 2008, 147-154. o. 150 fő/hektár aránnyal számolt, míg a különösen sűrűn betelepült és emeletes házakkal is rendelkező Róma és Ostia esetében ez a szám elérhette a 300-600 fő/hektárt is. Számításomban a két alacsonyabb számmal (150-200 fő/ha) dolgoztam. Hasonló módszerekre Sinope esetében lásd: CSIKY 2015, 321, 84. lj.

²² POPOVIĆ 2017b, 7-10. o.; JEREMIĆ 2002.

6.600 és 8.800 fő körüli lakosságra utalnak.²³ Ezzel párhuzamosan az 5-6. századi Sirmium építészetét könnyűszerkezetes épületek, földbe ásott kunyhók és a romok fölé épített kisméretű agyaggal összefogott kőfalú házak jellemzik,²⁴ amelyek mind kisebb lakosságra és alacsonyabb népsűrűségekre utalnak. Kivételt csak egy az egykori lóversenypálya (*hippodrom*) északi nézőterébe épített padlófűtéssel (*hypocaustum*) ellátott agyaghabarcsos kőfalú ház képezett, ami egy helyi előkelő rezidenciájaként szolgált.²⁵

A várost még 567-ben ostrom alá vette a Baján kagán által vezetett avar sereg,²⁶ az első, Bonus városparancsnok sebesülését eredményező avar támadás²⁷ után a kagán követeket küldött a városba, akiket a lakók a közfürdő (*balneion*) tetejéről figyeltek meg.²⁸ Ez az épület minden valószínűség szerint a Licinius fürdőjeként, vagy 29. lelőhelyként ismert római fürdővel azonosítható, az 5. században épített új északi városfal és az észak-déli irányú főút (*cardo maximus*) metszéspontjánál létesült későantik főkapunál helyezkedett el.²⁹ A középület 6. századi használatáról nincsenek ugyan régészeti adataink, de Menander Protector minden bizonnyal ennek a fürdőnek a tetejéről írt az 567. év eseményeivel kapcsolatban.³⁰ Amennyiben erről a pontról az avar

²³ Az intra muros városi terület mérése a korábbi alaprajzok digitalizálása, georeferálása és poligonok rajzolása alapján történt QGIS programban.

²⁴ POPOVIĆ 2017b, 7-10.; JEREMIĆ 2002, 47-53. o.

²⁵ JEREMIĆ 2002, 51-52. o.

²⁶ A támadást az avar sereg elrettentést célzó harci kiáltása és dobverése előzte meg, amire Bonus előre felhívta katonái figyelmét, így az nem váltotta ki a kívánt hatást, sőt a bizánciak a pajzsuk és vizes kulacsait verésével válaszoltak rá. Menander Protector 12.3. ford. BLOCKLEY 1985, 131, 133. o.

²⁷ A harcról nem szólnak a források, sokkal inkább a tárgyalásokat emelik ki, kérdéses ugyanakkor, hogy az elrettentésen kívül történtek-e valós harci cselekmények, bár Bonus sebesülése emellett szól. POHL 2018, 72. o.

²⁸ Menander Protector 12.5. ford. BLOCKLEY 1985, 133. o.

²⁹ POPOVIĆ 1971, 135-137. o.

³⁰ Menander Protector 12.5. ford. BLOCKLEY 1985, 133. o.

sereg látható volt, az a várostól északra helyezkedett el, és a Bononia felől jövő úton³¹ közelítette meg a várost, sőt a megfigyelés pillanatában az avar sereg valószínűleg az egykori városi fórum területén tartózkodott.

E támadást tárgyalások és hosszú béke követték,³² amit a Száván Sirmium és Singidunum között 579-ben megépített híd és az általa képzett ostromzár szüntetett meg, amit a kagán Singidunum érdeklődő katonai parancsnokának, Sethusnak egy lázadó szlávok elleni büntetőhadjárattal indokolt.³³ Baján valódi célja Sirmium zárlata és kiéheztetése volt, a város elfoglalásának okaként annak stratégiai helyzete szolgált: a bizánciak az avarok elleni hídfőállásként használhatnák.³⁴ A kiéheztetésen alapuló ostrom két évig tartott, az éhező lakosok az igavonó állatok után még a macskákat is megették.³⁵

A Sirmium és Singidunum közötti szárazföldi utat és ezzel együtt Sirmium mezőgazdasági hátországát ekkor már az avar sereg ellenőrizte,³⁶ valószínűleg az 512-ben Anastasius császár által idetelepített kelet-germán herulok legyőzése után.³⁷ Ilyen feltételek mellett az utánpótlás biztosítására

³¹ POPOVIĆ 1967, 172–180; POPOVIĆ – VASILJEVIĆ 1970, 261–262; POPOVIĆ 1980, 101–108; POPOVIĆ – OCHSENSCHLAGER 1969, 186–190; MILOŠEVIĆ 1988, 117–123; GRAČANIN 2010, 28. o.

³² POHL 2018, 74–82. o.

³³ Menander Protector 25. 1. ford. BLOCKLEY 1985, 219, 221. o.

³⁴ Menander Protector 25. 2. ford. BLOCKLEY 1985, 225, 227. o.

³⁵ Epheszosi János VI 30–32. ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 50.) Az éhínséget a szír szerző a Királyok II. könyvének 6. fejezetében leírt Szamáriai éhínséghez hasonlította (2Kír), ami kannibalizmusra utal.

³⁶ A főút Kelet-Szerémségen Fossae-n (Šašinci), Bassianae-n (Donji Petrovci), Idimium-on (Vojka) és Taurunum-on (Zimony/Zemun) keresztül, vagyis nagyjából a mai E70-es út nyomvonalán haladt, majd közvetlenül Singidunum (Belgrád) előtt kelt át a Száván. LUČIĆ 2016, 37–44; ZANNI – DE ROSA 2019, 1–18. o.

³⁷ IVANIŠEVIĆ – KAZANSKI 2010, 147–157; BUGARSKI – IVANIŠEVIĆ 2018, 291–332. o.

csak vízi úton, a Száva folyón volt lehetőség, amit az amforaleletek is megerősítenek.³⁸

Hajóhidat az avarok csak a Száva átkelőhelyeinél létesíthettek, amelyek helyéről középkori források állnak rendelkezésünkre. Sirmium közelében mindössze három lehetséges átkelőhely volt a középkorban. Az első Racsa váránál található a Boszutorkolatának a közelében, ami a Drina völgyében haladó út egyik kiindulópontja volt. A második a Szabács (Šabac) vára melletti Grabowch (Grabovci) vagy Gyurgyowch (Durdevacka njiva) néven ismert gázló, és végül a harmadik a Száva nagy kanyarulatánál az Árki (Jarak) mellett fekvő révhely.³⁹ Ezek közül nyugati fekvése miatt a racsait kizárhatjuk, a Grabovci és Árki (Jarak) átkelőhely egyaránt szóba jöhet az avar ostromzár valószínű helyszínéeként, Grabovci Sirmiumtól 35 km-re található, míg az Árki rév közelebb volt, mindössze 14 km-re helyezkedett el.

³⁸ BJELAJAC 1996; KARAGIORGOU 2001, 129-166. o.

³⁹ Zsigmond király 1407-re keltezett oklevele említette, lásd: GERE 2000, 337-382. A révhelyek részletes leírása: ROKAI 1983, 58, 154, 164. o.

A zárlat hatékonysága attól függött, hogy külső források nélkül meddig tarthatott ki a város lakossága. A 4. századi városban jelentős magtárak álltak, amelyek 5-6. századi használatáról nincsenek ugyan közvetlen adataink, de hasonló létesítmények több 6. századi limes-menti városban álltak, és használatban is voltak vagy éppen újonnan létesültek.⁴⁰ Sirmiumban az egyik legjelentősebb horreum éppen a már említett Licinius fürdői mellett állt a 30. lelőhelyen, hossza 44 m, míg szélessége 22 m volt, és öt helyiségét oszlopok választották el egymástól.⁴¹ Az előzőnél jóval nagyobb (94 x 33 m-es alapterületű) magtár helyezkedett el közvetlenül a déli falak mentén császári palota részeként a 31. lelőhelyen. Ez utóbbi esetében amforaleletek alapján feltételezhető, hogy a 6. században újra felhasználták az eredetileg 4. században épült horreumot.⁴² Az említett méretek alapján a 30. lelőhely magtárának alapterülete 968 m², míg a 31. lelőhely horreuma 3.102 m² alapterületű volt. A modern magtárakban általában 90 cm magasan áll a gabona, de frissen aratott nedves gabona esetén ez nem lehet nagyobb, mint 30–60 cm,⁴³ ezért e magtárak úrtartalmát 290-871 m³-esre, illetve 930-2791 m³-esre becsülhetjük. 1 m³ 13,5 %-os nedvességtartalmú búza súlya 773 kg,⁴⁴ vagyis a 30. magtár 224-673 tonna, míg a 31. horreum 719-2.157 tonna búza tárolására volt alkalmas. Számítások szerint egy fő átlagos havi gabonafogyasztása 3,5 modius volt. 1 modius az idősebb Plinius adatai alapján 6,5-7 kg-nak felel meg,⁴⁵ vagyis egy fő havonta 22,75-24,5 kg gabonát fogyaszthatott, ami nagyjából megfelel az átlagos 19. századi magyar parasztcsalád fogyasztásának

⁴⁰ Összefoglalóan: RIZOS 2013, 659-696. Pl. Singidunum. BIKIĆ – IVANIŠEVIĆ 1996, 254, 261. o.

⁴¹ BOSKOVIĆ – DUVAL ET AL. 1974, 608-610; JEREMIĆ 1993, 113. o.

⁴² DUVAL – POPOVIĆ 1977, 29. o.

⁴³ BLÖCK 2019, 13-22. o.

⁴⁴ http://www.aber.hu/Gabonatarolas/Gazdasagos_gabonatarolas/Hasznos_termenytarolasi_tablazaratok.html (2019. 09.16).

⁴⁵ RICKMAN 1980, 262-263. o.

(évente átlagosan 250-350 kg kicsépelte búza).⁴⁶ A leírtak figyelembe vételével nagyobbik magtár teljes, maximális befogadóképességen alkalmas lehetett a teljes lakosság tartósabb élelmezésére is, bár a 31. számú lelőhely horreumának legkisebb befogadóképességével (30 cm-es tárolási magassággal) számolva már csak épp 26 hónapig elegendő a gabona.⁴⁷ Természetesen e számítások spekulatív jellegűek és annak demonstrálására szolgálnak, hogy a városnak megvolt a kellő mennyiségű gabona tárolására szolgáló infrastruktúrája.

A város felmentésére Theognis bizánci hadvezér küldték.⁴⁸ Mivel az avar hadsereg és hajóhíd Singidunumot a szárazföldi és vízi utakat felé egyaránt blokádnak alá vette, a felmentő seregnek más utat kellett választania. A balkáni római útviszonyok ismeretében ez nem lehetett más, mint a Drina menti római út, ami a Száván a már említett racsai révnél álló hídon⁴⁹ vezetett keresztül, és amelynek kiindulási pontja a dalmáciai Naronánál volt, és amely egy 455 km hosszú, és valószínűleg nagyjából két hétig tartó utat jelentett a Dinári-hegységen át a Neretva, majd a Drina folyók völgyében. Egy ilyen felvonulási út két körülményt magyarázna: 1) miért kellett az Apsikh vezetnie, avar blokádot őrző seregnek elhagynia állomáshelyét, hogy a Baján vezette főseregnek segítsen, 2) hogyan kerülhettek sirmiumi lakosok a dalmáciai Salona-ba a város avar elfoglalása után. Valószínűleg ez a Dalmácia felé vezető út csak Sirmium elfoglalását követően került avar ellenőrzés alá.

Theognis a Száva Casia és Carbonaria nevű szigetein⁵⁰ folytatott sikertelen tárgyalásokat az avarokkal, majd három napig

⁴⁶ FÉL – HOFER 1997, 57. o.

⁴⁷ 5000 fős lakosság egy havi gabonafogyasztása 35 tonna lenne.

⁴⁸ Theognis valószínűleg a „Magister utriusque militiae per Illyricum” vagyis az Illyricumi főparancsnok címét viselte, vö.: MARTINDALE 1992, 1303. o.

⁴⁹ Apszikh egy avar seregrésszel a Dalmácia felé menő hidat ellenőrizte, majd csatlakozott a Baján vezette fősereghez. (Menander Protector 27.3. ford. BLOCKLEY 1985, 241. o.).

⁵⁰ Menander Protector 27. 2-3, ford. BLOCKLEY 1985, 239–243. o.

harcolt, de az avar erősítés megérkezése és a sirmiumi védők gyenge szereplése miatt vereséget szenvedett.⁵¹ A Száva említett szigetei mára a partvonal délebbre tolódásával eltűntek. Sirmium egyik szigete a várostól délnyugatra a Száva déli, azaz jobb partján található Mačvanska Mitrovica területén volt. A másik sziget helye pedig a Jaliya mocsár területén egy kavicsos zátony alapján rekonstruálható.⁵²

Végül Tiberius császár utasítására a bizánci hadvezér a lakosság szabad elvonulása, három év elmaradt évpénzének kifizetése és avar menekültek kiadatása fejében átadta a várost.⁵³ A város lakosainak egy része feliratok tanúsága szerint a dalmáciai Salonaban (Solin) telepedett le.⁵⁴ Az ostrom egyetlen feliratos emléke⁵⁵ nem köthető meghatározott helyszínhez vagy eseményhez. A város további használatáról nincsenek adataink, Szerém-ség területén a kora avar kori leletek száma rendkívül csekély.

⁵¹ Menander szerint a várost védő Salamon parancsnok nem tüntette ki magát hadvezérként. (Menander Protector 27.3. ford. BLOCKLEY 1985, 241.).

⁵² JEREMIĆ 2007, 229–230, 235–236. és JEREMIĆ 2016, 95–97. Vö.: MILOŠEVIĆ 1985, 165–173. o.

⁵³ Menander Protector 27. 2-3. ford. BLOCKLEY 1985, 239–243; Sirmium lakosait olyannyira legyengítette a hosszú éhínség, hogy amikor az avarok a város elfoglalása után kenyeret és bort adtak nekik, sokan meghaltak (Epheszoszi János VI 30–32. ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 50.).

⁵⁴ Johanna apátnő szarkofága Salona – Manastirine lelőhelyen: vö. CIL III. 9551, 1596. o.; MIRKOVIĆ 1971, 57; eredeti datálása 612 körül, más értelmezéssel és korábbi (551-es) datálással: GABRIČEVIĆ 1975, 96–101. o.

⁵⁵ Égetés előtt bekarcolt görög feliratos téglá. A felirat fordítása: "Krisztus urunk, segítsd meg a várost és távolítsd el az Avar(oka)t és óvd meg a Római (birodalmat/földet) és azt, aki ezt írta! Ámen". A téglá lelőhelye ismeretlen, azt Ante Bogić mitrovicai káplán ajándékozta az 1870-es években a Zágrábi Múzeumnak (akkor Agramer Landesmuseum). vö. BRUNŠMID 1893, 331–333; NOLL 1989, 139–154; KOVÁCS 2001, cat. 138; KOVÁCS 2008, 495–501. o.

Felső-Moesia városainak sorsa (Singidunum és Viminacium)

Az avar-bizánci háborúk eskalálódásának helyszíne és a bizánci ellentámadás utolsó lehetséges támaszpontjai Felső-Moesia-ban voltak. A terület két legfontosabb városa Singidunum (Belgrád) és Viminacium (Kostolac) a bizánci hadsereg jelentős állomáshelyei és egyben stratégiai pontjai eltérően fejlődtek.

Mindkét város fontos, a Balkán belsejébe vezető utakat őrzött, így birtoklásuk elsődleges fontosságú lehetett az avarok számára is. A Singidunum magját alkotó erőd egy olyan kiemelkedésen feküdt, ahonnan a Szerémség és a Bánát síksága egyaránt belátható, míg Viminacium a Mlava folyó dunai torkolata mellett feküdt.

Sirmium elfoglalása (582) után a harcok már 584-ben kiújultak, a fő célpont Singidunum lett. A település az 1. században eredetileg a Legio VIII Augusta táboraként létesült, de igazi jelentőségét a Legio IV Flavia Felix ide vezénylésével Kr. u. 86-ban érte el, amikor a nándorfehérvári vár és részben a Kalemegdan park területén létrejött egy téglalap alakú 20 hektár alapterületű légió tábor. A település Hadrianus császártól municipium rangot kapott, majd a 3. század közepére colonia lett, és kiegészült egy nagyjából 30 hektár kiterjedésű polgárvárossal. A polgárváros a 4. század végi gót betörés után megszűnt létezni, egy kisebb település maradt ugyan még az 5. században

a mai Kralja Petara utcán közvetlenül a legiotábor falain kívül, de a 441. évi nagy hun betörés teljes pusztulást okozott.⁵⁶

Procopius tudósítása szerint a korábban barbárok által megszállt várost Justinianus császár újjáépítette és erősítette, és kiegészítette egy, a várostól 8 mérföldre található erőddel, Octavussal.⁵⁷ A belgrádi vár külső falain csak egy 4,5 méter hosszú és 1,4 méter széles északnyugati falszakaszon figyelhetők meg 6. századi javítások, ami másodlagosan felhasznált kváderkövekkel jelentkezik.⁵⁸ A vár óratornya (*Sahat kapija*) mellett a 6. században egy horreum (magtár) épült,⁵⁹ a Justinianus kori védőfal valószínűleg ettől dél-délkeleti irányban helyezkedett el, de azt a későbbi, középkori és oszmán kori erősítések elpusztították.⁶⁰ A 6. századra az egykori 20 hektáros legiotábor területe mindössze 6 hektárra zsugorodott, ami 900-1.200 fős lakosságot tett lehetővé, de az erőd körül több kisebb erősítés nélküli 6. századi település⁶¹ és temető is megtalálható,⁶² ami nagyobb barbár, a helyi régészek által herul etnikumúként azonosított népeiségre utal.⁶³

Az avar hadsereg 584-ben aratás idején támadta meg a védősereg nélküli és fegyvertelen várost. A meglepetésszerű támadás ellenére az avarok a városkapunál komoly ellenállásba ütköztek, emiatt nagy veszteségeket szenvedtek.⁶⁴ Ez a támadás a mai Óratorony (*Sahat Kapija*) területén történhetett.⁶⁵

584-ben Singidunum elfoglalása után az avarok Augustae-t és Viminacium-ot pusztították el, majd közvetlenül ezután a forrás

⁵⁶ POPOVIĆ 1997, 17-18. o.

⁵⁷ Procopius: De Aedificiis 4. 5. 12-16. angol fordítás: DEWING 1940, 267. o.

⁵⁸ POPOVIĆ 2006, 43. o.

⁵⁹ BIKIĆ - IVANIŠEVIĆ 1996, 253-254, 257-261. o.

⁶⁰ POPOVIĆ 1997, 17-18; POPOVIĆ 2006, 43-44. o.

⁶¹ POPOVIĆ 1997, 18. o.

⁶² IVANIŠEVIĆ 2009.

⁶³ IVANIŠEVIĆ - KAZANSKI 2010, 147-157; BUGARSKI - IVANIŠEVIĆ 2018, 291-332. o.

⁶⁴ Theophylact Simocatta 4.1-4. ford. WHITBY 1986, 59-60. o.

⁶⁵ BIKIĆ - IVANIŠEVIĆ 1996, 254, 261. o.

áttért Ankhialos város ostromára és a kagán gyógyvizet fürdőzésére.⁶⁶ A forráshely értelmezése és a helynevek térképes azonosítása nehézségekbe ütközik: Singidunum és Viminacium távolsága a római úton 77 km, míg Viminacium és az Augustae-ként általánosan azonosított bulgáriai Ogost⁶⁷ távolsága 236 km, vagyis jóval több, mint amire számítanánk, ráadásul Procopius műve alapján a két város között a 6. században 35 erődített település volt,⁶⁸ amelyeket Theophülaktosz nem említett.

Az azonosítás Procopius *Épületekről* című műve alapján történt, eszerint Bigranae-tól⁶⁹ nem messze Justinianus újra felépítette Augustes városát, ami népes település.⁷⁰ A településnév korábbi, római kori itineráriumokban is feltűnt Augustae néven, így szerepel az Itinerarium Antonini, a Tabula Peutingeriana és a Notitia Dignitatum adatai között is Dacia Ripensis tartományban.⁷¹ A felsorolt források alapján a kutatás a bulgáriai Hrălec falutól 5 km-re északra, az Ogost folyó partján fekvő Kaleto nevű helyen található erőddel azonosította Augustae-t, amely még az 1. század 50-es éveiben létesült, a késő antik időszakban 8,9 hektár alapterületű erőd az 1973 és 1990 között végzett ásásoknak köszönhetően ismert.⁷² A város neve a 6. századi források és a mai helynév etimológiája alapján is Augustes lehetett.

Az Augustae = Ostost azonosítás nehézségeire a történészek is felfigyeltek, Walter Pohl ezt azzal orvosolta, hogy szerinte a

⁶⁶ Theophylact Simocatta I. 4.4-7. WHITBY 1986, 60. o.

⁶⁷ BEŠEVLIEV 1981, 105; POHL 2018, 90, note 108.

⁶⁸ Procopius: De Aedificiis 4. 6. 1-29. angol fordítás DEWING 1940, 271-277. o.

⁶⁹ A bulgáriai Kozloduj.

⁷⁰ Procopius: De Aedificiis 4. 6. 29-30. angol fordítás: DEWING 1940, 277. o.

⁷¹ ZAHARIADÉ 2014-2015, 122. o.

⁷² MAŠOV 1975, 37-38.; MAŠOV 1976, 35-39; MAŠOV 1980; MAŠOV 1983, 93-99; MAŠOV 1990, 16, 21-45. o. http://www.archaeology.archbg.net/projects_augustae.html (2019. 09. 20.).

kagán siettében elment olyan nagy városok mellett, mint Bononia/Vidin vagy Ratiaria/Arčar,⁷³ Theophülaktosz angol fordítói és kommentátorai is megjegyezték, hogy a történetíró ezeknek a nagy távolságoknak nem volt tudatában.⁷⁴ Ezek az ellentmondások két dolgot jelenthetnek, a Theophülaktosznál amúgy is meglévő kronológiai bizonytalanságok miatt Augustae és Ankhialos ostroma más időpontban, egy másik hadjárat során történt, vagy Augustae és Ogost nem azonos, és egy Viminacium melletti erődöt kell keresnünk.

Tudomásom szerint Viminacium közelében egyedül Contra Margum-nak volt Augustae-hoz közeli neve: a Notitia Dignitatum az erőd alternatív nevéként a Castra Augustoflaviensat említette.⁷⁵ E települést Ortway Tivadar azonosította Kovin faluval,⁷⁶ ezt később a régészet is megerősítette, Kovin falu várhegyén a Kevevára vagy szerbül Grad vagy Stari Grad nevű helyen a középkori romok között későrómai rétegeket is felfedeztek,⁷⁷ ráadásul nem messze a park területéről 6. századi (gepida) sírok is ismertek.⁷⁸

Singidunumot 592-ben az avarok ismét megostromolták, mivel annak lakói megtámadták a szlávok hajóhídját és felhasználták a hajókat. Az ostromot hét nap után a kagán parancsára felhagyták. Az ostromlók 2000 aranyat (darik), aranyberakásos asztalt és ruhát szereztek, majd a kagán 5 paraszangot megtéve Sirmiumban táborozott le, ahol a szlávokkal hajóhidat veretett. A kagán átkelt a Száván, majd öt nap alatt elérte Bononiát (Vidint).⁷⁹ Érdekes módon Theophülaktosz Singidunum második

⁷³ POHL 2018, 90. o.

⁷⁴ Theophülaktosz Szimokattész I. 4.4. angol fordítás: WHITBY 1986, 60., Note 24.

⁷⁵ Notitia Dignitatum 78.23, 77.b-78.3 <http://www.pvv.ntnu.no/~halsteis/ori001.htm> (letöltés ideje: 2020. 02. 27.).

⁷⁶ ORTVAY 1877, 3-70. o.

⁷⁷ ĐORĐEVIĆ 2007, 100; BUGARSKI – IVANIŠEVIĆ 2013, 467. o.

⁷⁸ PRIBAKOVIĆ 1963, 129-130; IVANIŠEVIĆ – BUGARSKI 2008, 48, Fig. 8; BUGARSKI – IVANIŠEVIĆ 2013, 475, 7. kép.

⁷⁹ Theophülaktosz Szimokattész 4.1-5, WHITBY 1986, 198. o.

ostromával kapcsolatban több esetben kifejezetten perzsa szavakat használt.

A Priscus által vezetett bizánci ellentámadás idején, 595 folyamán Singidunum ismét fontos szerepet játszott. A bizánci hadvezér értesült arról, hogy az avarok lerombolják Singidunum falait és kiköltöztetik a város lakosságát, ezért a Dunán hajózva a várostól 30 mérföld távolságra levő Singan szigetére ment, ahol megosztotta seregét, majd Constantiola-ba hajózott, hogy ott tárgyaljon az avar vezérrel.⁸⁰ Constantiola egy Priscus töredék⁸¹ alapján a Constantia-ként is ismert Kovin (Kevevára) helyiséggel azonosítható,⁸² ahol a későrómai rétegek⁸³ mellett 6. századi sírok is előkerültek.⁸⁴

A sikertelen tárgyalás után Priscus Guduis-t küldte Singidunumba hajóhaddal, az avarokat megfutamítva helyreállították a városfalakat, s ezzel megmentették Singidunumot, amely egészen a 7. század elejéig bizánci kézen is maradt.⁸⁵ Singa szigetének azonosítása már nem egyértelmű: Walter Pohl a szigetet Constantiola (Kovin) közelébe helyezi,⁸⁶ de a 67. lábjegyzetben már Frano Barišić elméletére⁸⁷ hivatkozva a mai Vinča környékével azonosította a szigetet.

Az azonosítás nehézségeit a lejegyzett távolságok jelentik: Theophülaktosz szerint a sziget Singidunumtól 30 mérföldre

⁸⁰ Theophülaktosz Szimokattész VII.10-11. magyar ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 108. o.

⁸¹ Priscus frag. I, p. 276,32-277,5 MÜLLER 1851, 72. o.

⁸² ORTVAY 1877, 61-62; JIREČEK 1877, 66; az azonosítást továbbra is elfogadják: IVANIŠEVIĆ - BUGARSKI 2008, 45; BUGARSKI - IVANIŠEVIĆ 2013, 467. o.

⁸³ ĐORĐEVIĆ 2007, 100; BUGARSKI - IVANIŠEVIĆ 2013, 467. o.

⁸⁴ Többek között a lelőhelyről sasfejes csatot is találtak. PRIBAKOVIĆ 1963, 129-130; IVANIŠEVIĆ - BUGARSKI 2008, 48, Fig. 8; BUGARSKI - IVANIŠEVIĆ 2013, 475, 7. kép.

⁸⁵ Theophülaktosz Szimokattész VII.10-11. magyar ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 108. o.

⁸⁶ POHL 2018, 181. o.

⁸⁷ BARIŠIĆ 1955, 11. o.

helyezkedett el,⁸⁸ míg Vinča a mai belgrádi vártól a szárazföldön mindössze 15 km-re van, míg folyami utat választva is csak 25 km-re. A forrás valószínűleg római mér földben adta meg a távolságot, ami nagyjából másfél km-nek felel meg, így 30 római mér föld legalább 45 km-t jelent. Ebben a távolságban nagyjából a Szendrői-sziget (Smederevska Ada) helyezkedik el, amely szárazföldi úton épp 45 km-re van a nándorfehérvári vártól, míg vízi úton 51-55 km-re. A sziget ráadásul a Constantiola-ként azonosítható Kovinhoz is jóval közelebb van, attól mindössze 5 km-re fekszik, míg Vinča légvonalban 30, vízi úton csaknem 50 km-re található Kovintól.

Singidunum és Viminacium a későbbiekben sem veszítette el jelentőségét, mert az 599-ben kezdődő, Priscus bizánci hadvezér által vezetett ellentámadás központjaiként szolgáltak. A bizánci csapatok Viminaciumnál keltek át a Dunán, amikor az Avar Kaganátus belsejét támadták meg.⁸⁹ A 7. század elejére Phocas lázadása után ez a terület végleg elveszett a Bizánci Birodalom számára.

Végül az avar-bizánci háborúk során Viminacium szerepéről és 6. századi helyzetéről kell írunk. A római kori legiotábor és polgárváros egyaránt a Mlava folyó torkolata közelében fekt. A lelőhely Szerbia legjobban kutatott római kori városainak egyike, ami elsősorban a közvetlenül mellette elhelyezkedő lignittel fűtött hőerőműnek (Termoelektrana Kostolac, TE-KO) köszönhető. A római kori város óriási területen helyezkedett el, egy 17 hektáros alapterületű legiotáborból (legio VII Claudia) és egy 60 hektáros polgárvárosból állt, de a teljes régészeti lelőhely kiterjedése 450 hektárra terjed.⁹⁰ Egyes becslések szerint a lakossága az 1. században elérhette a 40.000 főt, a város nagyságát mutatja 12.000 fős férőhelyű amfiteátruma is. Viminacium

⁸⁸ Theophylaktosz Szimokattész VII.10-11. magyar ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 108. o.

⁸⁹ Theophylact Simocatta VIII. 1.9-VIII.4.3 magyar ford. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 133-134. o.

⁹⁰ POPOVIĆ 1968, 29-50; MILOŠEVIĆ 2002, 151-158. o.

területéről óriási mennyiségű sír került elő, 13.000 darab 1. és 6. század közé datálható sírt tártak fel itt.⁹¹

Az egykor hatalmas és virágzó város területén drámai változásokat figyelhetünk meg a népvándorlás korában: Viminacium a városok késő antik átalakulásának egyik legjobb példája. A temetők alapján 4. század végétől folyamatosan barbarizálódó várost 441-ben a hunok pusztították el.⁹² Az egykori város területe ezután sem maradt lakatlan, amint arról a Viminacium I. (Burdelj) és II. (Više Grobalja) 5-6. századi temetői tanúskodnak,⁹³ ezek azonban nem az egykori város területén, hanem attól dél irányban 200 méterre (Više Grobalja), vagy 1 km-re (Burdelj) helyezkedtek el.

Jelentősebb változás a 6. században következett be, amikor a bizánciak ismét egy támaszpontot létesítettek a területen. Procopius erősen túlzó tudósítása szerint Justinianus teljesen újjáépítette az egykori várost,⁹⁴ de valójában csak az egykori várostól északra a Mlava folyó és egy régi Duna-meder közötti szűk (mintegy 120 m széles) területen épített fel egy kisméretű erődöt egy Svetinja nevű helyen.⁹⁵ Elképzelhető, hogy a Braničevo vagy más néven Todića crkva nevű helyen található közép bizánci erőd helyén is állhatott már korábban is egy kisebb késő antik – kora bizánci erődítés, bár e területről az egyértelműen kora bizánci időszakra keltezhető réteg hiányzik. A ma is megtalálható négyzet alakú sarkain kör alakú tornyokkal ellátott erődöt II. Komnénosz János (1118–1143) építtethette.⁹⁶

⁹¹ GOLUBOVIĆ – MRDJIĆ – SPEAL 2009, 55. o.

⁹² Priscus frag. 2. és 8. IVANIŠEVIĆ – KAZANSKI – MASTYKOVA 2006, 129-130. o.

⁹³ IVANIŠEVIĆ – KAZANSKI – MASTYKOVA 2006, 130-131. o.

⁹⁴ Procopius, De Aedificiis IV. 5. 17 angol ford. DEWING 1940, 269. o.

⁹⁵ POPOVIĆ 1987, 1-37. o.

⁹⁶ POPOVIĆ 1988, 130-133. o.

Ezek az erődök méretüknél fogva aligha szállásolhattak el egy-egy ezrednél nagyobb egységet. Ebben az időszakban tehát a város nem maradt fenn, de a terület katonailag továbbra is fontos lehetett, amire a 6. századi temetők nagy száma utal. A Viminacium környékén feltárt temetők közül a Viminacium II. Više Grobalja a 6. századi közepi germán eredetű, feltehetőleg a bizánci határ őrzésével megbízott a herulokkal azonosított foederati népesség nyughelye lehet.⁹⁷

Következtetések

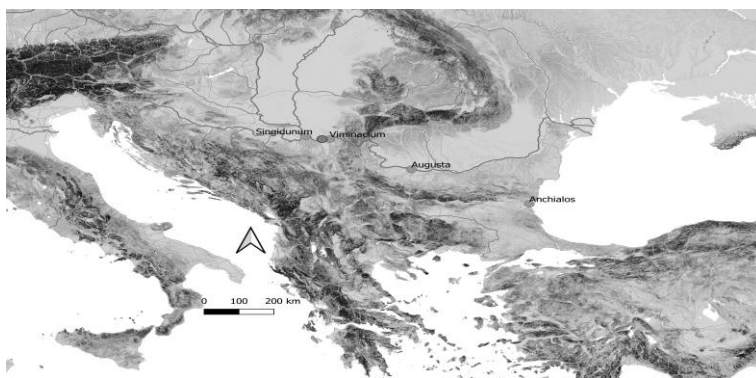
Az 568 és 600 körüli események az említett mai szerbiai lelőhelyeken nem hagytak számottevő pusztulási nyomokat: a korszakra datálható nagyobb égés- és omladékretegekről nem tudunk, ezért az események régészeti értékelésekor kénytelenek vagyunk elsősorban topográfiai adatokra hagyatkozni. Ezek nem csupán az események helyhez kötésében játszanak fontos szerepet, de az intra muros terület a népesség becsléséhez, a horreumok (magtárak) alapterülete pedig az élelemtárolási kapacitás kiszámításához is alapokat nyújthat.

A tanulmányban tárgyalt példák egy határvidéki, részben barbár uralom alatti város (Sirmium), egy erőd (Singidunum), egy ideiglenesen használt erőd (Constantiola / Augustae=Kovin) és egy elpusztult város helyén létesült erőd és hozzá csatlakozó foederati települések sorsát mutatják be. Augustae példája ugyanakkor egy írott forrás értelmezési nehézségeire és a földrajzi-régészeti adatok fontosságára is rávilágít.

A felsorolt települések ugyanakkor az észak-balkáni határvidék szomorú helyzetét, a demográfiai hanyatlást, a barbarizálódást, a városi civilizáció pusztulását is mutatják, amint a már korábban is periférikus limes teljesen elveszítette a jelentőségét, és végül teljesen elhagyták azt. Az írott és régészeti

⁹⁷ IVANIŠEVIĆ – KAZANSKI – MASTYKOVA 2006, 133-134. o.

adatok alapján az is nyilvánvaló, hogy a helyi népesség és helyőrségek egyedül nem tudtak ellenállni nagyobb hadsereg betörésének, komolyabb ellenállásra vagy visszafoglalásra akkor volt lehetőség, ha a területre jelentősebb bizánci expedíciós hadsereg érkezett.

Irodalomjegyzék

BALLIF 1893 = BALLIF, Philipp: Römische Strassen in Bosnien und der Hercegowina. Wien, 1893.

BARIŠIĆ 1955 = BARIŠIĆ, Frano: Vizantijski Singidunum. Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 3. (1955) 1-14. o.

BEŠEVLIEV 1981 = BEŠEVLIEV, Veselin Ivanov: Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1981.

BIKIĆ - IVANIŠEVIĆ 1996 = BIKIĆ, Vesna - IVANIŠEVIĆ, Vu-jadin: Prostor oko Južne kapije Gornjeg grada Beogradske tvrđave. (South Gate Area in the Upper Town of the Belgrade Fortress). Starinar, 47. (1996) 253-271. o.

BJELAJAC 1996 = BJELAJAC, Ljiljana: Amfore gorno mezijskog Podunavlja (Amphorae of the Danubian Basin in Upper Moesia). Beograd, 1996.

BLOCKLEY 1985 = BLOCKLEY, R. C.: *The History of Menander the Guardsman. Introductory, Essay, Text, Translation and Historiographical Notes* by R. C. Blockley. ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17. Liverpool, 1985.

BLÖCK 2019 = BLÖCK, Lars: *A Model for Calculating the Capacities of horrea and Agricultural Areas of Gallo-Roman villae in the Province of Germania superior*. In: *Roman Granaries in Northern Gaul (Sixth Century BCE – Fourth Century CE). From Archaeology to Economic History*. Radboud Studies in Humanities 8. Leiden – Boston, 2019, 13–22. o.

BOSKOVIĆ – DUVAL 1974 = BOSKOVIĆ, Djurdje – DUVAL, Noël et alii: *Recherches archéologiques à Sirmium. Mélanges de l'École française de Rome. (Antiquité 86)*. Rome, 1974.

BRUNŠMID 1893 = BRUNŠMID, Josip: *Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium*. *Eranos Vindobonensis*, 1. (1893) 331–333. o.

BUGARSKI – IVANIŠEVIĆ 2013 = BUGARSKI, Ivan – IVANIŠEVIĆ, Vujadin: *Migration period finds from Margum: a possible interpretation*. *JAMÉ*, 55. (2013) 467–483. o.

BUGARSKI – IVANIŠEVIĆ 2018 = BUGARSKI, Ivan – IVANIŠEVIĆ, Vujadin: *Sixth-century Foederati from the Upper Moesian Limes: Weapons in a Social Context*. In: *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*. Institute of Archaeology Monographies No. 68/1. Belgrade, 2018. 291–332.

CHANDLER – FOX 1974 = CHANDLER, Chandler, Tertius – FOX, Gerald: *3000 Years of Urban Growth*. New York, 1974.

CIL 1902 = MOMMSEN, Theodorus – HIRSCHFELD, Otto – DOMASZEWSKI, Alfredus (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum III*. Berlin, 1902.

CSIKY 2015 = CSIKY, Gergely: *Sinope in the Early Medieval Economy of the Black Sea Region (Questions and Problems)*. *Antaeus*, 33. (2015) 315–344. o.

CUNTZ 1929 = CUNTZ, Otto: *Itineraria Romana I. Itineraria Antonini Augusti et burdigalense*. Leipzig, 1929.

CURTA 2001 = CURTA, Florin: *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c.500–700*. Cambridge, 2001.

DEMO 2017 = DEMO, Željko: *The Sirmium mint in the migration period – once again from the beginning*. *Numizmatičke vijesti*, 70. (2017) 96–111. o.

DEMO 2018 = DEMO, Željko: *New information about an old problem (A contribution to knowledge about the distribution and circulation of coins of the so-called “Sirmium” group)*. in: Ivanišević, Vujadin – Borić-Brešković, Bojana – Vojvoda, Mirjana (eds.): *Circulation of antique Coins in Southeastern Europe, Proceedings of the International Numismatic Symposium held in Viminacium, Serbia September 15th to 17th, 2017*. Belgrade, 2018, 157–175. o.

DEWING 1940 = DEWING, H. B. (transl.) *Procopius: Buildings. Procopius VII*. Loeb Classical Library 343. Boston, 1940.

ĐORĐEVIĆ 2007 = ĐORĐEVIĆ, Maja: *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*. (Archaeological Sites from the Roman Period in Vojvodina.) Beograd, 2007.

DUVAL – POPOVIĆ 1977 = DUVAL, Noël – POPOVIĆ, Vladislav: *Horrea et thermes aux abords du rempart sud (Horea i terme uz južni bedem)*. Sirmium VII. Rome–Belgrade, 1977.

FASOLO et al. 2005 = FASOLO, Michele – WALBANK, Frank William – UGGERI, Giovanni: *La Via Egnatia I. Da Apollonia e Dyrrachium ad Herakleia Lynkestidos. Viae Publicae Romanae 1*. Roma, 2005.

FÉL – HOFER 1997 = FÉL, Edit – HOFER, Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, 1997.

GABRIČEVIĆ 1975 = GABRIČEVIĆ, Branimir: *Question de la datation du sarcophage de l’abbesse Jeanne*. In: Rapanić, Željko: *Disputationes Salonitanae 1970*. Split 1975, 96–101. o.

GERE 2000 = GERE, László: *Várak a Szerémségben*. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged, 2000, 337–382. o.

GOLUBOVIĆ - MRDJIC - SPEAL 2009 = GOLUBOVIĆ, Snežana - MRDJIC, Nemanja - SPEAL, Scott C.: Killed by the arrow: grave No. 152 from Viminacium. In: Busch, Alexandra A. - Schalles, Hans-Joachim: Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC) Xanten, 13. - 16. Juni 2007. Mainz, 2009, 55-63. o.

GRAČANIN 2010 = GRAČANIN, Hrvoje: Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji. *Scrinia Slavonica*, 10. (2010) 9-69. o.

GREATREX - LIEU 2002 = GREATREX, Geoffrey - LIEU, Samuel N. C.: The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II AD 363-630. A narrative sourcebook. London - New York, 2002.

IVANIŠEVIĆ 2009 = IVANIŠEVIĆ, Vujadin: Nekropole iz epohe Seobe Naroda u Singidunumu (Necropolises from the Migration Period in Singidunum). Belgrade, 2009.

IVANIŠEVIĆ 2016 = IVANIŠEVIĆ, Vujadin: Late Antique cities and their environment in Northern Illyricum. In: Daim, Falko - Drauschke, Jörg (Hrsg.): Hinter den Mauern und auf dem offenen Land. Leben im Byzantinischen Reich. Byzanz zwischen Orient und Okzident 3. Mainz, 2016, 89-99. o.

IVANIŠEVIĆ - BUGARSKI 2008 = IVANIŠEVIĆ, Vujadin - BUGARSKI, Ivan: Western Banat during the Great Migration Period. In: Niezabitowska - Wiśniewska, Barbara - Juściński, Marcin - Łuczkiwicz, Piotr - Sadowski, Sylwester (eds.): The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. Lublin, 2008, 39-61. o.

IVANIŠEVIĆ - KAZANSKI 2010 = Иванишевич, В.-Казанский, М.: Герулы Юстиниана в Северном Иллирикуме и их археологические следы. (Justinian's Heruli in Northern Illyricum and Their Archaeological Evidence) *Stratum plus* 2010, 5, 147-157. o.

IVANIŠEVIĆ - Kazanski - Mastykova 2006 = IVANIŠEVIĆ, Vujadin - KAZANSKI, Michel - MASTYKOVA, Anna: Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations,

Collège de France – CNRS, Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance, Monographie 22. Paris, 2006.

IVANIŠEVIĆ – STAMENKOVIĆ 2014 = IVANIŠEVIĆ, Vujadin – STAMENKOVIĆ, Sonja: Late Roman fortifications in the Leskovac basin. *Starinar*, 64. (2014) 219–230. o.

JEREMIĆ 1993 = JEREMIĆ, Miroslav: Sirmium in the Period of the Tetrarchy. In: Srejović, Dragoslav (ed.): Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia (Rimski carski gradovi i palate u Srbiji) (Sirmium, Romuliana, Naissus: catalog). Belgrade 1993.

JEREMIĆ 2002 = ЈЕРЕМИЋ, Мирослав: Градитељство Сирмијума у V и VI веку на примеру градске цркве, као и грађевина на северном тракту хиподрома. *Саопштења*, 34. (2002) 43–57. o.

JEREMIĆ 2007 = ЈЕРЕМИЋ, Мирослав: Сирмијум, „град – острво“ и његова два острва. (Sirmium, 'Town-island' and its two islands). In: Ниш и Византија V. „1700 година од проглашења Константина за императора, 306-2006“ (Niš & Byzantium V. „1700. Anniversary of the Proclamation of Constantine as Emperor, 306-2006.“) Ниш, 2007, 227–241. o.

JEREMIĆ 2009 = JEREMIĆ, Miroslav: The Sirmium Imperial Palace Complex in Light of the Recent Archaeological Investigations. In: Cambi, Nenad – Belamarić, Josip – Marasović, Tomislav (eds.): Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palaca o 1700. obljetnici postojanja: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu. Split, 2009, 471–499. o.

JEREMIĆ 2016 = JEREMIĆ, Miroslav: Grad na vodi. Razvoj urbanizma i arhitekture od I do VI veka. Arheološki Institut Beograd, Posebna izdanja 59. Beograd, 2016.

JIREČEK 1877 = JIREČEK, Konstantin Josef: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie. Prag, 1877.

KARAGIORGOU 2001 = KARAGIORGOU, Olga: LR2: a Container for the Military annona on the Danubian border? In: Kingsley, Sean – Decker, Michael (eds): Economy and Exchange

in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a One-day Conference at Somerville College, Oxford 29th May 1999. Oxford, 2001, 129-166. o.

KISS 2015 = KISS P. Attila: „...Ut strenui viri...” A Kárpát-medencei gepidák története. Szeged, 2015.

KOLB 2019 = KOLB, Anne: Roman Roads. New Evidence – New Perspectives. Berlin – Boston, 2019.

KOVÁCS 2001 = KOVÁCS Péter (szerk.): Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum. Hungarian Polis Studies 8. Debrecen, 2001.

KOVÁCS 2008 = KOVÁCS Péter: Christian Epigraphy in Pannonia. In: Franek, Chr. – Lamm, S. – Neuhauser, T. – Porod, B. – Zöhner, K. (Hrsg.): Thasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag. Wien, 2008, 495–501. o.

LIGT 2008 = de LIGT, Luuk: The population of Cisalpine Gaul in the time of Augustus, in: de Ligt, Luuk – Northwood, Simon J.: People, Land and Politics. Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy, 300 BC–AD 14. Mnemosyne Supplements: History and Archaeology of Classical Antiquity 303. Leiden – Boston, 2008, 139–183. o.

LUČIĆ 2016 = LUČIĆ, Biljana: Contribution to the research of the main Roman road through Srem. In: ARCHEST: Aquileia – Emona – Sirmium – Viminacium: on the ancient Roman trail. Developing archaeological audiences along the Roman route Aquileia – Emona – Sirmium – Viminacium. Ljubljana, 2016, 37–44. o.

MAKARONAS 1951 = MAKARONAS, Charalampos: Via Egnatia and Thessalonike. Washington University, 1951.

MARTINDALE 1992 = MARTINDALE, John Robert: The Prosopography of the Later Roman Empire 2. Vol. 3B, AD 527–641. Cambridge 1992, 1303. o.

MAŠOV 1975 = МАШОВ, Спас: Епиграфски паметници от Врачански окръг. Археология, 17. (1975) 36–43. o.

MAŠOV 1976 = МАШОВ, Спас: Ранносредновековни фибули от Августа при с.Хърлец, Врачански окръг. Археология, 18. (1976) 35–39 о.

MAŠOV 1980 = МАШОВ, Спас: Августа. / Augustae. Враца, 1980.

MAŠOV 1983 = МАШОВ, Спас: Антични паметници от Врачански окръг. Известия на музеите в Северозападна България, 8. (1983) 83–102. о.

MAŠOV 1990 = МАШОВ, Спас: Късноантичният кастел и ранновизантийският град Августа при с.Хърлец, Община Козлодуй. Известия на музеите в Северозападна България, 16. (1990) 21–45. о.

MILOŠEVIĆ 1985 = MILOŠEVIĆ, П.: Савске аде Cassia и Carbonaria. Матица Српска, 78. (1985) 165–173. о.

MILOŠEVIĆ 1988 = MILOŠEVIĆ, P.: O trasi puta Sirmium-Fossis i Sirmium-Bononia, Starinar, 39. (1988) 117–123. о.

MILOŠEVIĆ 2002 = MILOŠEVIĆ, Gordana: New Data on the Topography of Viminacium. In: Ruseva-Slokoska, L. (ed.): The Roman and Late Roman City: the International Conference, Veliko Turnovo, 26–30 July 2000. Sofia, 2002, 151–158. о.

MIRKOVIĆ 1971 = MIRKOVIĆ, Miroslava: Sirmium, its History from the 1st Century AD to 582 AD. In: Popović, Vladislav (ed.) Sirmium I. Archaeological Investigations in Sirmian Pannonia. Belgrade, 1971, 5–90. о.

MIRKOVIĆ 2019 = MIRKOVIĆ, Miroslava: Roman Roads in Moesia Superior at Six Points. In: Kolb, 2019, 236–251. о.

MÜLLER 1851 = MÜLLER, Karl: Fragmenta Historicorum Graecorum IV. Paris, 1851.

NOLL 1989 = NOLL, Rudolf: Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischer Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.). Anzeiger der Philosophisch-Historische Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 126. (1989) 139–154. о.

ORTVAY 1877 = ORTVAY, Tivadar: Margum és Contra-Margum (Castra Augustoflaviensia, vagy Constantia) helyfekvése

- források és közvetlen helybúvárlat alapján. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Budapest, 1877, 3–70. o.
- POHL 2018 = POHL, Walter: *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567-822*. Ithaca - London, 2018.
- POPOVIĆ 1967 = POPOVIĆ, Dragan: *Rekognosciranje u Sremu*. *Arheološki pregled*, 9. (1967) 172–180. o.
- POPOVIĆ 1980 = POPOVIĆ, Dragan: *Glavna antička komunikacija u Sremu u svetlu arheoloških istraživanja*. *Putevi i komunikacije u antici*, Materijali, 17. (1980) 101–108. o.
- POPOVIĆ - VASILJEVIĆ 1970 = POPOVIĆ, Dragan - VASILJEVIĆ, M.: *Rekognosciranje i sondiranje rimskog puta Sirmium-Bassianae*. *Arheološki pregled*, 11. (1970) 261–262. o.
- POPOVIĆ 1968 = POPOVIĆ, Vladislav: *Uvod u topografiju Viminacijuma*. *Starinar*, 18. (1968) 29–49. o.
- POPOVIĆ 1971 = POPOVIĆ, Vladislav: *Pregled topografije i gradske strukture Sirmijuma u doba Kasnog Carstva (A. Survey of the Urban Organization and Topography of Sirmium in the Late Empire)*. *Sirmium I*. Beograd, 1971, 119–148. o.
- POPOVIĆ 1975a = POPOVIĆ, Vladislav: *Les témoins archéologiques des invasions Avaro-Slaves dans l'Illyricum byzantin*. *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité* 87. 1. (1975) 445–504. o.
- POPOVIĆ 1975b = POPOVIĆ, Vladislav: *Le dernier évêque de Sirmium*. *Revue d'Etudes Augustiniennes et Patristiques*, 21.1-2. (1975) 91–110. o.
- POPOVIĆ - OCHSENSCHLAGER 1969 = POPOVIĆ, Vladislav - OCHSENSCHLAGER, Edward L.: *Sremska Mitrovica - Sirmium*. *Arheološki Pregled*, 11. (1969) 186–190. o.
- POPOVIĆ 1987 = POPOVIĆ, Marko: *Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu*. *Starinar*, 38. (1987) 1–37. o.
- POPOVIĆ - IVANIŠEVIĆ 1988 = POPOVIĆ, Marko - IVANIŠEVIĆ, Vujadin: *Grad Braničevo u srednjem veku (Braničevo, cité médiévale)*. *Starinar*, 39. (1988) 125–179. o.
- POPOVIĆ 1997 = POPOVIĆ, Marko: *Antički Singidunum: dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja*. (Ancient

- Singidunum: Discoveries and Possibilities of Further Research). Singidunum 1. Beograd, 1997, 1-20. o.
- POPOVIĆ 2006 = POPOVIĆ, Marko: Beogradska tvrđava / The Fortress of Belgrade. Beograd, 2006.
- POPOVIĆ 2016a = POPOVIĆ, Ivana: Sirmium in the fourth century: from the town of Martyrs to the Christian 'Caput Illyrici'. In: Tóth Endre - Vida Tivadar - Takács Imre (eds.) Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World. Szombathely, 2016, 84-88. o.
- POPOVIĆ 2016b = POPOVIĆ, Ivana: Survey of Early Christianity in Sirmium/Sremska Mitrovica (fourth to fifth c. AD). In: Bugarski, Ivan - Heinrich-Tamáška, Orsolya - Ivanišević, Vujadin - Syrbe, Daniel (Hrsg.): GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau (Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube). Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.-7.11.2015. Remshalden, 2016, 179-193. o.
- POPOVIĆ 2017a = POPOVIĆ, Ivana: Historique et principaux résultats des fouilles de Sirmium. In: Popović, Ivana - Kazanski, Michel - Ivanišević, Vujadin (eds): Sirmium à l'époque des grandes migrations. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 53 (Institut archéologique de Belgrade, Monographies 60) Leuven - Paris - Bristol, 2017, 1-6.
- POPOVIĆ 2017b. = POPOVIĆ, Ivana: Sirmium au Ve et VIe siècle: les sources écrites et les données archéologiques. In: Popović, Ivana - Kazanski, Michel - Ivanišević, Vujadin (eds): Sirmium à l'époque des grandes migrations. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 53 (Institut archéologique de Belgrade, Monographies 60) Leuven - Paris - Bristol, 2017, 7-24. o.

PRIBAKOVIĆ 1963 = PRIBAKOVIĆ, Dušan: Gradski park, Kovin – germanska nekropola i sarmatsko naselje. *Arheološki pregled*, 5. (1963) 129–130. o.

1971 = , Gerhard: *Viae Publicae Romanae. Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XIII*. Stuttgart, 1971.

RICKMAN 1980 = RICKMAN, G. E.: *The Grain Trade under the Roman Empire. Memoirs of the American Academy in Rome*. 36. *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History* (1980) 261–275. o.

RIZOS 2013 = RIZOS, Efthymios: *Centres of the late Roman military supply network in the Balkans: a survey of horrea*. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 60. (2013) 659–696. o.

ROKAI 1983 = ROKAI, Péter: *Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama krozvekovne*. Beograd, 1983.

SARANTIS 2016 = Sarantis, Alexander: *Justinian's Balkan Wars: Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527-65*. *ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs* 53. Prenton, 2016.

SARANTIS 2019 = SARANTIS, Alexander: *Military Provisioning in the Sixth-Century Balkans*. *Journal of Late Antiquity*, 12:2. (2019) 329–379.

SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 = SZÁDECZKY-KARDOSS, Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806). *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 12. Budapest, 1998.

TALBERT 2010 = TALBERT, Richard A.: *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*. Cambridge, 2010.

WHITBY 1986 = WHITBY, Michael and Mary (transl.): *The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes* Michael and Mary Whitby. Oxford, 1986.

WOOD 2000 = WOOD, David: *Thessalonica's Patron: Saint Demetrius or Emeterius?* *The Harvard Theological Review*, 93: 3. (2000) 221–234. o.

ZAHARIADE 2014-2015 = ZAHARIADE, Mihail: The Dacia Ripensis Section in Notitia Dignitatum (XLII.). *Thraco-Dacica* S. N. 6-7 (29-30) (2014-2015) 119-154. o.

ZANNI - DE ROSA 2019 = ZANNI, Sara - DE ROSA, Alessandro: Remote Sensing Analyses on Sentinel-2 Images: Looking for Roman Roads in Srem Region (Serbia). *Geosciences*, 9: 25 (2019) 1-18. (doi:10.3390/geosciences9010025).

Dömők Csilla

A NEMZETTÉ VÁLÁS EURÓPAI ÚTJAI

Mottó:

„A nyelv egy nép életének legfontosabb szerve, ideghálózata. Ha itt bénulás áll be, megérzi az egész szervezet. Népet nyelvében és nyelvével fel lehet emelni, amiből logikusan következik, hogy nyelve megbénításával ki is lehet semmizni.”

/Fábry Zoltán: Vigyázó szemmel/¹

Napjainkban a nemzetiségi kérdés egyre inkább világjelen-séggé válik. Földünk mintegy 200 államában több mint 2.000 (egy-egy becslések szerint 3.000) nép, illetve népcsoport él. Az etnikai határok nem esnek egybe az államok politikai határaival, ezek az eltérések hozzák általában létre a kisebbségeket, illetve problémákat. Nagyon kevés olyan ország létezik, melynek határai egyetlen etnikai csoportot fognak körül.

Európában a törpeállamok (Monaco, Liechtenstein, Andorra) mellett ilyen homogén ország többek között Portugália és Izland. A világ országainak több mint 90 százaléka soknemzetiségű. Az államok nyelvi, illetve etnikai sokszínűsége igen különböző, ezt bonyolítja, hogy a nyelvi tagolódás nem mindig esik egybe a nemzeti tagolódással.

Nemcsak többnyelvű és több nemzetiségű államok vannak, az egy-egy összefüggő nyelvterületen (például az arab, a latin-amerikai, és részben az európai német nyelvterületen) létrejött államok elkülönülése gyakran önálló (marokkói, svájci, argentin) nemzetudat megszületését és meggyökerezését jelenti.²

A nemzetfejlődés társadalmi-történelmi különbözősége ellenére az etnikumok és az államok kapcsolatában sok hasonló

¹ FÁBRY 1977.

² JOÓ 1984, 5-17. o., 38-58. o.

vagy azonos probléma is keletkezhet, amelyek megoldása nemzetközi érvényű és érdekű. A mai nemzetközi jog tiltja valamennyi állam számára a kisebbségeket sújtó népirtást, a fizikai megsemmisítést, a genodíciomot. Bár kevésbé határozott formában, de ugyanígy tiltja az elnemzetietlenítést, a nyelvi-kulturális elidegenítést, az etnocídiumot. A kisebbségi kérdés az első világháború után vált egyre inkább európai, és a második világháború után világproblémává.

A nemzetközi jog fejlődése az utóbbi néhány évtizedben vette fel az államok egyetemes kötelezettségét a nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségek védelmével kapcsolatban. Hiba lenne azonban az államok nemzetiség- és kisebbségvédelmi kötelezettségét csak etnikai, emberességi kérdésként kezelni. A többség-kisebbség viszony megromlása gyakran veszélyeztette és veszélyezteti az államok belső stabilitását, és nemegyszer az államközi kapcsolatokat is (forrása lehet polgárháborúnak, kisebb-nagyobb nemzetközi konfliktusoknak). A kisebbségi jogok tiszteletben tartása szorosan kapcsolódik a nemzetközi béke és biztonság kérdéséhez, a nemzetiségi viszonyok kielégítő rendezése ebben az értelemben is globális érdek.

A nemzetiség és a kisebbség fogalma

A magyar „nemzetiség” szónak három jelentése van. Az egyik: valamely nemzethez való tartozás. Ha valakitől megkérdezzük, hogy milyen nemzetiségű – s a válasz: magyar, német... stb. -, akkor ez azt jelenti, hogy a kérdezett magyar, a német stb. nemzethez tartozik.

De kaphatunk kérdésünkre olyan választ is, hogy vend, sváb vagy székely. Ilyenkor már nem a nemzethez való tartozásról beszélünk, hanem bizonyos nemzet egy meghatározott csoportjához vagy éppen olyan csoporthoz való tartozásról van szó,

amely nem tartozik egy nemzethez sem, azaz: valamely nemzetiséghez való tartozásról beszélünk.³

Így már érthető a „nemzetiség” szó másik jelentése, amely nem valamely csoporthoz való jelöl, hanem magát a csoportot: olyan népcsoportot, amely nem nemzet, vagy nem többségi nemzete egy országnak. A köznapi, ill. a tudományos használatban is a „nemzetiség” szó mindenekelőtt kisebbséget, nemzeti kisebbséget jelenti.

A „nemzetiség” szó harmadik jelentése, - amely régebben általános volt, de ma már régiesnek hat - a nemzetet más nemzetektől megkülönböztető jellemvonások összessége.

A „nemzetiség” szót ma leggyakrabban a „kisebbségi népcsoport” értelemben használjuk, azaz a nemzetiség egy állam területén élő, nem a többségi nemzethez tartozó kisebbségi csoport, amelyet elsősorban a nyelv és a kultúra közössége köt össze és választ el más nemzetiségekből, ill. nemzetektől. A „nemzetiség” szó jelentésének változása napjainkban sem fejeződött be és várhatóan még sokáig lesz vitás pontja a történetészkonferenciáknak.

Nemzetfejlődés és önrendelkezés

A nemzeti önrendelkezés és a nemzetiségi jogok története szorosan kapcsolódik a nemzetté válás és a nemzetfejlődés történetéhez.

Azok a közösségek, melyeket a nemzetiség fogalmával határozzuk meg a polgári társadalmak létrejöttékor alakulnak ki Európában. A nemzet (natio) /natus = született/ szó eredetileg a közös származás gondolatát jelenti, ennek ellenére a középkorban a nemzet fogalma főleg rendi nemzetet, illetve tartományi nemzetet jelentett: vagy a feudális társadalom vezető rétegeit vagy a nagy birodalmak tartományainak lakóit jelölték vele. Az

³ KŐVÁGÓ 1977, 46–60.o., 91–99. o.

európai kontinensen a XVIII. század végén jöttek létre a mai értelemben vett nemzetek.⁴

Angliában a polgári forradalom már a XVII. században megindította a nemzeté válás folyamatát, Európa többi részén pedig főleg a XVIII. század második felében, illetve a XIX. században alakult ki. Az árutermelés fokozódása a tömegtermelés elterjedése és a tőkés piac térhódítása következtében egyre rendszeresebbekké és bonyolultabbá váltak a gazdasági kapcsolatok. Ez a folyamat a középkori gazdasági és politikai egységek felszámolását, a kialakuló új, egységes nemzetgazdaságba való beolvadást hozta magával. A feudális széttagoltság megszűnése nemcsak a helyi piacok nemzeti piaccá való átalakulását jelentette, hanem hatással volt a létrejövő új, nagyobb emberi közösség minden jellemzőjére, tudatára, nyelvi és kulturális sajátosságaira.

Az új kor születése a nemzeté válás folyamatának részeként a nyelv, illetve az anyanyelv felértékelődését is jelentette. A középkor államszervezete és társadalma a nyelvi problémák iránt közömbös volt. A középkor keresztény gondolkodásmódja a vallást, a hitet tekintette az ember közösségek döntő jegyének, a nyelv szerepe emellett eltörpült.

A nyelvi – nemzeti kérdésben semleges, de a vallási ügyekben könyörtelenül beavatkozó középkori állam a cuius regio, eius religio elvét vallották. E jelszó a „hitbeli kisebbségek” (a mohamedán államokban a nem mohamedánok, a keresztény országokban a nem keresztények, a protestáns többségű államokban a katolikusok, a katolikus többségű államokban a protestánsok) ellen irányult. A vallási türelmetlenség a hatalom által gyakorolt vallás követésére kényszerítette az alattvalókat.

A polgári nemzetállamok vallási értelemben lassan váltak semlegessé, a születő nacionalizmus az egyik legfontosabb nemzeti jegy, a nyelv, közösségformáló erejét felismerve a ka-

⁴ KISS 1993.

tolikus államvallás mindenhatósága helyébe sok esetben az államnyelv igényét helyezte. Az új államnemzeti közösséghez való tartozás feltételeként az uralkodó nyelvhez, nyelvjáráshoz való hasonulást, a vele való azonosulást tekintették.

A cuius regio, eius lingua lett a létrejövő polgári nemzeti államok nyelvpolitikai szabálya, amely alól csak egy-két általában erősen decentralizált föderatív hagyományú ország (pl. Svájc) volt kivétel.

A feudális időkkel ellentétben sok helyen, furcsa módon éppen az államoktól elválasztott egyházak lettek a fenyegetett nemzeti, nyelvi kulturális kisebbségek menedékei, szemben a polgári nemzetállam központosító, az államhatalmat egyetlen néppel azonosítani akaró igyekezetével. Kelet-Európában erre példa a Habsburg-Monarchiában Erdély, ahol a román nyelv és kultúra megőrzésében fontos szerepe volt a felekezeti iskoláknak, majd később az első világháborút követően a Romániához csatolt Erdély, ahol ugyanezt a szerepet töltötték be a kisebbségek (így a magyarság) egyházi iskolái. Nyugat-Európában sem volt jobb a helyzet: Bretagne-ban egészen a XX. század első feléig a francia állam kulturális egyeduralmával szemben az egyházi közösségek, és a templomok voltak a breton nyelv menedékei. A presbiteriánus vallás hasonló menedéket nyújtott Skóciában a skót nemzeti tudatnak és kultúrának.

Nyugat-Európa mind társadalmi, mind gazdasági fejlődésben jelentősen megelőzte Közép- és Kelet-Európát, amely a XVI-XVIII. században a korabeli világ perifériájára került. Európa nyugati felén gyorsabban fejlődtek a polgári társadalmak. Közép- és Kelet-Európa társadalmi megmaradtak a rendi társadalom szintjén. A társadalmi fejlődés eltérése rányomta bélyegét a nemzetiségi kérdés alakulására is.

Közép-Kelet-Európában, ahol a forradalmak megkésve zajlottak le, nagy soknemzetiségű államok jöttek létre, amelyekben egy-egy uralkodó nemzet elnyomás alatt tartotta a kisebbségi

közösségeket. A XIX. század Kelet-Európájának alapvető politikai problémája lett a nemzeti és nemzetiségi kérdés, a nemzeti mozgalom és azok felszabadító küzdelmei.⁵

A nyugat-európai nemzeti mozgalmak a klasszikus kapitalizmus korában az olasz, majd a német egység megteremtésével nagyrészt sikeresen lezárultak. Az így létrejött etnikailag a kelet-európaiaknál homogénebb államokban a nemzeti-nemzetiségi kérdés a polgári forradalmak győzelme után csak másodlagos szerephez jutott. Ez nem azt jelenti, hogy a nyugat-európai nemzetiségi fejlődés mentes lett volna az éles nemzeti konfliktusoktól vagy az önálló államiság megteremtésére irányuló függetlenségi harcoktól.

A nemzetfejlődés két földrajzi alaptípusát lényegében két elentétes nemzetkép, nemzetfogalom egészítette ki. A „mi a nemzet?” kérdésre adott kétféle válasz, a francia-angol állam-nemzet (politikai nemzet) és a közép- és kelet-európai nyelvi-kulturális nemzet különbsége a két térség történelmi fejlődésének eltérésére vezethető vissza. A Rajnától nyugatra lezajlott polgári forradalmakban a nemzetet az egyenjogú polgárok megegyezésén alapuló közösségként fogták fel, amelynek egyik legfontosabb összekötő eleme az állampolgári viszony volt. A közép- és kelet-európai lassabban polgárosodó népek szemében a nemzet mindenekelőtt származási és kulturális közösség, amelynek alaptényezője a nyelv. A két eszmei modell egyben az államok és a különböző etnikumok érdek összeütközéseit is kifejezte.

Jellegetesen szemlélteti mindezt az a vita, amely a XIX. század végén és a XX. század elején a többször változó német-francia határ mentén fekvő Elzász miatt robbant ki. Míg a német történelmi koncepció képviselői (Theodor Mommsen, Friedrich Victor von Strauss) azt hangsúlyozták, hogy „*Elzász német, mert nyelve német és lakossága német gyökerű*”, a francia Numa Denis Fustel de Coulanges válasza az volt, hogy „*a nyelv nem jele a*

⁵ JOÓ 1984, 5-17. o., 38-58. o.

nemzetiségnek ... Lehet, hogy Elzász német a faj és a nyelv szerint, de nemzetisége és hazaszeretete szerint francia". Elzásznak és lakosságának sajátosságát éppen az adja, hogy mindkét érvelés részben fedi az igazságot.⁶

Nem lehet azonban merev határt vonni a két nemzetszemlélet közé. A Monarchiában például a magyarság tudatát a két felfogás változó használata jellemezte: államnemzeti volt a nemzetiségekkel szemben, és kultúrnemzeti Bécs németesítő politikája ellen.

A nyugat-európai nemzetfejlődés sajátosságai

A mai nemzetfogalom az európai történelem szülötte. A polgári nemzetállam kialakulásáról különböző vélemények alakultak ki.

Riccardo Petrella a polgári nemzeti államok létrejöttének folyamatát e térségben a központ és a periféria harcaként ábrázolja. A kiindulópont mindig a központ (egy város, nép, vagy társadalmi csoport), amely sajátos módon egyre jobban megerősödik, s fokozatosan kiterjeszti befolyását a környező térségekre és csoportokra. Kiterjedésének határát belső és külső tényezők határozzák meg: saját szervező és ellenőrző ereje, az alávetett vagy integrált területek ellenállása, más lehetséges, új központok ellenállása, amelyek rajta kívül jöttek létre. A központ és a periféria viszonya igen sokféle formát ölthet: a gazdasági, politikai, kulturális különbségek eltérésétől a teljes egységesülés követeléséig. Petrella az utóbbi magatartást tartja az abszolutista államok jellemző sajátosságának.⁷

A francia forradalomban létrejövő nemzeti szuverenitás-eszme a politikai hatalom és a nemzet szoros kapcsolatát teremtette meg. A nemzet lényegében ekkor válik politikai kategóriává. A polgári forradalmak egyik központi célkitűzése volt,

⁶ SCHLETT, 1993.

⁷ JOÓ 1977, 15-22., 146-150. o.

hogy jogilag kiterjesszék a nemzet fogalmát, hogy az államhatalmat birtokló nemzet keretébe emeljék az egész népet. A francia nemzetfogalom ebben az értelemben a rendiséggel szemben a politikai szuverenitáshoz jutott népet jelenti.

Az etnikailag általában homogénebb nyugat-európai államokban a nemzeti, nemzetiségi problémák a polgári forradalmak győzelme után sokat vesztek jelentőségükből. Kontinensünk nyugati felének nemzeti fejlődése – jelentős kivételekkel (Írország, Baszkföld, Korzika) – többnyire mégis az asszimiláció kevésbé szélsőséges módszerei jellemezték. A modern államok létrejötte, az etnikumok területi, politikai önállóságának megszűnte azonban itt sem homogenizálta teljesen a társadalmakat. Etnikai kisebbségek, nemzetiségek Nyugat-Európa legtöbb országában megmaradtak, létükkel bizonyítva a nemzetállamgondolat kivitelezhetetlenségét.

A fennmaradó népcsoportok földrajzi, történelmi és kulturális jellemzői szerint a mai határoktól elvonatkoztatva Nyugat-Európában öt kisebbségi térséget különböztetünk meg:

a) a kelta népek által lakott tájegységeket a Brit-szigeteken és Franciaország nyugati partvidékét: Írországot, Skóciát, Wal-est és Bretagne-t;

b) a Földközi-tenger nyugati medencéje körül élő nagyfokú kulturális és részben történelmi fejlődési hasonlatosságot mutató újlatin nyelvű kisebbségeket és azok tájegységeit: Katalóniát, az oksztán nyelvterületet, Korzikát és Szardíniát;

c) az Alpok íve mentén elhelyezkedő perifériális tájegységeket: a rétoromán lakta Graubünden (Svájc) és Friuli (Olaszország), a francia lakta Valle d' Aosta (Olaszország) tartományt;

d) a rajnai-lotharingiai tengely mentén elhelyezkedő, erős történelmi rokon vonásokat mutató négy tájegységet: Elzászt, Vallóniát, Flandriát és Frízföldet;

e) a mind történelmi, mind kulturális szempontból egyedülálló egységet alkotó régiót: a Baszkföldet.⁸

⁸ JOÓ 1977, 15–22., 146–150. o.

A kisebbségeknek a többségi államba való beilleszkedése igen eltérő módon, térségenként és országonként különbözőképpen valósult meg. Észak-Európában, amely fejlettség szempontjából kiegyensúlyozottabb, politikai rendszerét tekintve liberálisabb volt, mint Dél-Európa, a kisebbségek beilleszkedése általában zavartalanabb volt. A nyugat-európai kisebbségek jogaik védelmére indított mozgalmak a XVIII. századig vezethetők vissza. A XIX. században – részben az Európában megfigyelhető romantikus gondolkodásmód hatására – a kisebbségi területeken nagy számban alakultak ki a népművészetet és a népi kultúrát felkarolni kívánó művelődési társaságok, irodalmi mozgalmak, hagyományokat kutató csoportok. Nyomukban később politikai szervezetek jöttek létre. Ideológiájuk a nemzeti újjászületési mozgalmak kelet-európai jellegzetességeihez hasonlóan gyakran alkalmazta a historizálást, azaz a múlthoz fordulást, az ősiség hangoztatását.

Más területen is fellelhető a párhuzamosság vagy a hasonlóság Kelet-Európával. Mindkét régió nemzeti mozgalmak a XIX. századra teljesebben ki. Lényegesen különbözik azonban a XX. századi történetük: a kelet-európai mozgalmak, a balkáni népek felszabadító mozgalma és az első világháború utáni rendezés révén jelentős állami területi átalakulásokat értek el. Nyugat-Európában az ír függetlenség felemás megteremtésétől eltekintve ebben az időszakban a status quo erősödött meg, a nyelvi, kulturális asszimiláció újabb hulláma következett. A kisebbségi megújulási mozgalom az etnikumok többségénél, Kelet-Európaéhoz hasonlóan a nyelvi-kulturális területen vette kezdetét. Jóval később, a XIX. század végén jöttek létre a már kifejezetten politikai mozgalmak, amelyek célja nagyjából a területi autonómia megteremtése volt.

Azoknál a kisebbségeknél, így az íreknél és a skótoknál, amelyeknél a nyelv és a kultúra másodlagos szerepet játszott, a politikai és gazdasági követelések álltak előtérben. Ezek a mozgalmak kezdettől fogva politizáltabbak voltak, mint a kulturális jellegű, ún. kontinentális mozgalmak.

A Nyugat-Európai kisebbségek osztályozása

A kisebbség fajtái kifejezés a kisebbség ismérveire, megkülönböztető jegyeire utal. Nyugat-Európában két fő csoportot különböztetünk meg ebből a szempontból: az etnikai és a nemzeti kisebbségeket. Számszerűleg az etnikai kisebbségek alkotják a nyugat-európai kis népek túlnyomó részét. Ide sorolható valamennyi nyugat-európai saját államiság nélküli etnikum, függetlenül attól, hogy a nyelv, a kultúra, a vallás, vagy a szokások összefüggő rendszere alapján minősíthető-e önálló közösségnek. Ebben a térségben nem célszerű külön nyelvi és vallási kisebbségekről beszélni, mert ezek a jellemzők az etnikai azonosságnak csak egyik elemét emelik ki. A kisebbségek második fajtáját kontinensünk nyugati felén a nemzeti kisebbségek alkotják. Ebben a csoportban alapvető ismérv a nemzeti hovatartozás tudata.

A kisebbségek típusát helyzetük, különbségük (számarányuk, településük, eredetük eltérése) határozza meg. Számarányuk alapján megkülönböztetünk olyan kisebbségeket, amelyeknek tömegüknél fogva is jelentős társadalmi-politikai súlyuk van az adott államon belül (pl. skótok), és olyanokat, amelyek számbeli súlya sem önmagában, sem arányaiban nem jelentős (rétorománok Svájcban, frízek Németországban).

Származásuk, eredetük szerint megkülönböztetjük:

- az adott állam létrejötte előtt már ott élő őslakos kisebbségeket,

- az állam létrejöttekor annexióval kialakult kisebbségeket,

- az állam létrejötte után bevándorolt kisebbségeket, amire

Nyugat-Európában nincs példa.

Földrajzi elhelyezésük szerint léteznek olyan kisebbségek:

- amelyek az ország egy körzetében a lakosság nagy részét alkotják (pl. az elzásziak Elzászban),

- amelyek az ország egy körzetében élnek, de a lakosság csekély hányadát alkotják (a dánok Schleswig-Holstein tartományban),

- amelyek egy része az ország egy körzetében, más része szórványokban él (a korzikaiak Korzikán és Dél-Franciaországban),

- amelyek részben az országban, részben más országokban élnek (a német nemzetik kisebbségek Belgiumban és Dániában).

A nyugat-európai nemzetiségek néhány kivételtől eltekintve (a burgenlandi horvátok vagy a finnországi svédek) a határ menti kisebbségek csoportjába tartoznak. Az állam nélküli nemzetiségek is többnyire országaik periferiáján, természetes és politikai határaik mentén helyezkednek el.

Az állam etnikai (nemzeti) összetétele szerint léteznek:

- többetnikumú, többnyelvű föderatív, vagy regionális államban élő közösségek és kisebbségek (német, francia, olasz, rétoromán nyelvű csoportok Svájcban);

- egy többségi nemzet és jelentős számú kisebbség együttélésével jellemezhető államok;

- etnikailag csaknem homogén államokban élő kisebbségek (a finnek Svédországban vagy a frízek Hollandiában).

A kisebbségek csoportosíthatók a nemzeti törekvések jellege szerint is, bár ez a fajta csoportosítás igen nehéz és sokszor kétséges is, hiszen ezek a jellemzők nemcsak a társadalmi rétegektől, politikai irányzatoktól függően különbözhetnek egy csoporton belül, hanem történelmileg is változóak. Így például egy eredetileg nyelvi önállóságért küzdő kisebbség a körülmények változásának hatására új céljául tűzheti ki az autonómia kivívását, vagy egy eredetileg többségi nemzeti csoport is kerülhet olyan helyzetbe, hogy a fennmaradásért kell küzdenie (pl. Trianon után).⁹

- A nyelvi-kulturális törekvésű kisebbségekre az elzásziak, az okszitánok és a rétorománok szolgálhatnak példaként. Itt kell azonban megemlíteni, hogy ezen beosztás helyett talán cél-

⁹ ORMOS 1984.

szerűbb lenne a nem területi igényű kisebbségi jogokról beszélni, ahogy ezt a csekélyebb számú kisebbségekre (pl. az ausztriai szlovénekre) vonatkozóan tesszük.

- Az autonomista-regionalista törekvésű kisebbségek csoportjába tartozik a legtöbb állam nélküli etnikum, függetlenül attól, hogy rendelkezik-e már az öngazgatás valamilyen formájával vagy sem, valamint a nemzeti kisebbségek egy része.

- A szeparatista törekvés viszonylag legerősebben Skóciában és Baszkföldön jelentkezik, mint önálló államalakítási igény, s leghatározottabban Észak-Írországban, mint a más államhoz való csatlakozás igénye.¹⁰

A fenti típusokon kívül megkülönböztetünk még olyan közösségeket, amelyeknek célja, hogy azonosságukat minél jobban megőrizték és fejlesszék (minority by will), és olyanokat, amelyek teljes beolvadást kívánnak, de ezt politikai, jogi akadályok nehezítik (minority by force).

Az említett ismérv alapján csaknem valamennyi nyugat-európai kisebbség az első csoportba sorolható, bár vannak – többnyire állami – vélemények, amelyek néhány közösséget, mint teljesen asszimilálódni kívánót tartanak számon. Példaként említhetjük a francia kormány álláspontját valamennyi franciaországi kisebbségről, valamint az osztrák kormány véleményét a sajátosságaikat megőrizni kívánó burgenlandi horvátokról.¹¹

Egy adott nemzetiség helyzetét jelentősen befolyásolhatja az együtt élő nemzetek és nemzetiségek társadalmi- gazdasági fejlettségi szintje, a lakosság nemzetiségi megoszlása és egyéb tényezők. Helyenként fontos szerepet tölthetnek be a nemzetközi tényezők is. A kisebbségvédelemre vonatkozó államközi és nemzetközi egyezmények biztosítékot adhatnak az elemi nemzetiségi jogok megtartására.¹²

¹⁰ JOÓ 1983, 46–69. o.

¹¹ Uo.

¹² KÜHNHARDT 1987.

A nemzetiségek és az állam viszonya

A nemzetiségek bár szerves részei a társadalomnak, sajátos struktúrájú önálló közösségek is. Társadalmi rétegződésük magán viseli az egész állam legfőbb társadalmi vonásait, de számos lényeges ponton el is tér tőlük. A nemzetiségi társadalmat főleg az elmaradott társadalmi szerkezet jellemzi. Általános jelenség, hogy egyre nagyobb rétegek igyekeznek azonosulni a nagyobb társadalmi perspektívát kínáló többségi nemzettel. A kisebbségek háttérbe szorítása már nem nyílt erőszakkal, központi adminisztrációs intézkedések hatására történik, hanem inkább közvetve: az állam gazdasági, politikai, és kulturális értékrendjével befolyásolja a nemzetiségek helyzetét. Olyan érdekeltégi rendszert teremt, amelyben az emberek fölöslegesnek, sőt egzisztenciális szempontból károsnak tartják a nemzetiséghez, az anyanyelvhez való ragaszkodást.

Guy Héraud francia jogász – szociológus szerint a beolvastási, illetve az asszimilációs kísérleteket több csoportba sorolhatjuk:¹³

- A gazdasági asszimiláció, amelynél a kormány beruházási politikája nem veszi figyelembe a nemzetiségek területi érdekeit, hanem határozottan szétszórásukra, szakembereik elvonására irányul.

- A társadalmi asszimiláció, melynek lényege: a kisebbségek számára a társadalmi felemelkedés előfeltétele a nemzeti asszimiláció.

- A demográfiai asszimiláció legfőbb jelenségei napjainkban a lakosság kényszerű kivándorlása (pl. munkaalkalmak keresése) és a politikai, jogi eszközök hiánya egy önálló, hatékony népesedési politika kidolgozására. Ez utóbbi három asszimilációs irányzata ugyancsak jó példa lehet a romániai kisebbségi politika, melynek keretében a munkalehetőség feltételeként ki-

¹³ HÉRAUD 1991, 74–88. o.

mozdították a nemzetiségeket eredeti lakóhelyükről és helyükre a többségi nemzethez tartozó állampolgárokat hozták. A kisebbség szétszórása, felhígítása annak erejét, kulturális hagyományőrző képességé, a nyelv – mint legegységesebb és legkarakterisztikusabb megkülönböztető jegy – használati lehetőségének erőteljes csökkentést jelentette, és ezzel jelentősen megnehezítette a kisebbség nemzetiségként való létét.

- A területi-adminisztratív asszimiláció lényege, hogy a nyugat-európai nemzetiségek egy részének az alkotmányban biztosított területi autonómiáját a központi kormányzat igyekszik formálissá tenni, illetve, – ha a bel- és külpolitikai viszonyok lehetőséget adnak rá – felszámolni.

- A politikai-választói asszimiláció abból következik, hogy a nyelvileg-etnikailag heterogén közegben a többségi választói elv alkalmazása szükségszerűen antidemokratikus, a nemzetiségek jogait alapjaiban sérti.

- A nyelvi-kulturális asszimiláció a nemzetiségeket legfőbb jellemzőiktől fosztja meg. Az iskola, a sajtó, a tömegkommunikációs eszközök, az adminisztráció, a városnevek, az utcanevek: mind-mind az asszimiláció eszközei. Ezen fajta asszimilációs törekvések voltak megfigyelhetők az önállósodott szlovák állam területén, ahol a magyar kisebbséget igyekeztek megfosztani – addig sem széleskörű – kisebbségi jogaitól, így a nemzeti sajtó, az oktatás, illetve az anyanyelvi helységnevek használatától.

- A környezeti asszimiláció, melynek lényege, hogy a nemzetiségi környezet védelmére nem esik elég hangsúly. Ez alatt főleg azoknak az építészeti és népművészeti stílusjegyeknek a megőrzését értjük, amelyek a nemzetiség lakta körzeteket, településeket az ország többi részétől külsőleg is megkülönböztethetik. A modern építészeben is erős a törekvések tapasztalhatók a helyi sajátosságok kidomborítására. A környezeti asszimilációra jó példa a 80-as években Romániában tapasztalt törekvések, amelyek során székely temetőket, falvakat és templomokat

bontottak le, megszüntetve ezzel ezeréves kulturális kapcsolódási pontokat és gyökereket.

- A pszichológiai asszimiláció a kisebbségi helyzetből következik. Egyfajta tudathasadásos lelkiállapotról van szó, amelynek magyarázata az anyanyelv és a saját kulturális hagyományok elvesztése és az új közösségbe való beilleszkedés nehézsége.¹⁴

Az asszimiláció különböző módszerei általában együtt jelentkeznek, de leginkább a nyelvi-kulturális asszimiláció az, amelynek a legtöbb figyelmet kellene szentelni. A nemzetiségek többségénél semmilyen, vagy csak igen halvány nyomát találjuk olyan fontos nemzetiségi jellemzőknek, mint a gazdasági kapcsolatok közössége, jogi, területi önállóság, a nemzetiségnek, mint közösségnek, alkotmányos elismerése. Az állam ezeket a sajátosságokat már részben, vagy teljesen felszámolta a nemzetiségi jellemzők közül, így az utolsóként megmaradt nyelv és kultúra került előtérbe és vált sok országban a nemzetiség fennmaradásának egyedüli zálogává.

A kisebbségi jogok története

A kisebbségi jogok történeti jelentkezését általában a vallási kisebbség vallásgyakorlati jogának elismerésével szoktuk összekapcsolni. Egyesek az augsburgi vallásbékében (1555), mások a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békében (1648), a német protestánsok vallásszabadságát biztosító garanciákban látják a modern kisebbségi probléma jelentkezését a nemzetközi jogban. A következő századokban lassan létrejöttek a polgári társadalmak, a polgári nemzetek, s a vallási kisebbségi problémák mellett jelentkeztek nemzetiségi problémák is.

¹⁴ HÉRAUD 1991, 74–88.o.

A polgári nemzet fogalmát a francia enciklopédisták írták először körül a XVIII. század második felében. Diderot, d'Al-embert, majd az ő nyomukban a Droit Public, a forradalmi alkotmány is – „ez egy nép, egy terület (vagy állam), egy kormány” – jegyekkel határozta meg a nemzetet. Ebből logikusan következett, hogy az a népcsoport, amelyet nem saját kormánya igazgat, nem tekinthető nemzetnek.¹⁵

A francia nemzetfogalom szerint tehát az egy államban élő, azonos állampolgárságú egyének közössége alkotja a nemzetet (államnemzet). A politikai nemzetet létrehozó 1789-es forradalom a népszuverenitás „idegen uralom – törvénytelen uralom” eszméjével fejlesztően hatott a nemzeti tudat kifejlődésére. Ezzel a felfogással szemben állt a németek nemzetfogalma. A német nemzetfogalom egy nemzethez tartozónak tekinti az egy nyelvet beszélő, azonos kultúrájú egyéneket, tekintet nélkül arra, hogy melyik államban élnek, s milyen állampolgárságúak (nyelvnemzet vagy kultúrnemzet).

A kisebbségi kérdés a XIX. század elején a napóleoni háborúk lezárásakor, a bécsi kongresszuson, 1815-ben került újra előtérbe. Mégpedig a lengyelekkel kapcsolatban, akiket a határok háromfelé osztottak, akiknek nem volt kormányuk, s nem volt egységes területük, tehát nem tekintették őket nemzetnek. A bécsi kongresszus kidolgozta a kisebbségi jogok programját, amely a vallás és az állampolgári jogok összességének szabad gyakorlását fogalmazta meg. S ahogyan Kelet-Európához fűződik a nemzeti kisebbség nemzetközi jogi problémaként való jelentkezése, ugyanúgy ide kapcsolódik ennek további kibontakozása is. Amíg Nyugat-Európában a XIX. század folyamán kialakultak az egységes nemzeti államok, addig Kelet-Európa kis népei három soknemzetiségű ország: a cári Oroszország, a Habsburg-Monarchia és a Török Birodalom részeként léteztek csak. A három soknemzetiségű birodalom a XIX. század folya-

¹⁵ KÖVÁGÓ 1977, 46–60., 91–99. o.

mán sokszor és sok nép kapcsán jelentkezett a nemzetiségi kérdés. A lengyelek mellett a finneké Oroszországban, a cseheké, szlovákoké, horvátoké, szerbeké stb. a Habsburg Monarchiában, a szerbeké, bolgároké stb. Törökországban. Törökország 1830-ban a londoni konferencián, Görögország függetlenségét elismerve, elismeri minden lakos vallásszabadságát, polgári és politikai egyenlőségét.

Ausztriában az 1848 tavaszán kirobbant forradalmak hatására 1848. április 25-én az első alkotmánytörvény minden „néptörzs” számára biztosítja nemzetiségének és anyanyelvének sérthetetlenségét. A szabadságért harcoló Magyarországnak szintén szembe kellett néznie az ország területén élő nemzetiségek mozgalmával. Így született meg az 1849 júliusában hozott nemzetiségi törvény, amely még jelentős szerepet játszhatott volna a Duna-menti népek életének alakításában, ha a forradalmat nem verik le. Bár a szabadságharc után Ausztriában az abszolutizmus erői kerekedtek felül, 1867-ben újból engedményeket kellett tenni a nemzetiségeknek. Alaptörvény rendezte a nemzetiségi kérdést, amely kimondta, hogy *„az állam minden néptörzse egyenjogú és minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetiségének és nyelvének megtartására és ápolására”*.¹⁶

A Monarchia dualista átszervezése után Magyarországon 1868-ban a „nemzetiségi egyenjogúság” biztosítására törvény született. Az alkotók szándéka szerint ennek a törvénynek – a francia példa nyomán – egy egységes államnemzet (a magyar politikai nemzet) kialakítását kellett volna elősegítenie, meghatározott nemzetiségi jogokat is elismerve. Ez azonban az adott viszonyok között nem volt túlságosan reális elképzelés. Már magát a törvényt is a nemzetiségi képviselők ellenkezésével szavazták meg. A nemzetiségi képviselők *„az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt”* nemzeti közösségeik egyenjogúságának, szabad szervezkedésének elismerését, a

¹⁶ GÖRLICH 1988.

vármegyék és választókerületek nemzetiségek szerinti kikerekítését követelték. Magyarország vezető körei egészen a Monarchia széthullásáig nem voltak hajlandóak a nemzetiségi követelésekkel komolyan foglalkozni.¹⁷

Ausztriában viszont kísérletek történtek az osztrák érdekek és a nemzetiségi követelések összeegyeztetésére. Ennek keretében került sor – többek között – az osztrák szociáldemokraták személyi elvének részleges alkalmazására is. Az ún. kulturális nemzeti autonómia elmélet legszélsőségesebb formájának éppen a nemzetiségi, főként szlovén szociáldemokraták voltak az élharcosai. Végleges kidolgozása Otto Bauer és Karl Renner nevéhez fűződik. Az ausztriai szociáldemokraták a nemzeti kérdés megoldásánál abból indultak ki, hogy a nagy államok kialakulása és növekedése, a nagy gazdasági területek létrejötte, s fennmaradása olyan törvényszerűség, amelyet a kor, illetve annak technikai fejlődése feltételez. Ezért ellene voltak a kis nemzetek önállósági törekvéseinek, ellenezték a kis államok megalkotását, a „Kleinstaaterei”-t.¹⁸

Az osztrák szociáldemokraták a Monarchia egységének megtartása érdekében az Ausztria területén élő népek önkormányzatának kiépítésére törekedtek. Először 1899-ben a brünni pártprogram vetette fel ezt a megoldást. A program célja nemzeti autonóm területek létrehozása volt, s egyúttal előírta a nemzeti autonóm területeken élő nemzeti kisebbségek törvényes védelmét is. Később ezt a tervezetet, a közigazgatási kerület nemzeti autonómiájának követelését a kisebbségek személyi önkormányzatának követelményével egészítették ki.

Ez a személyi (perszonális) elv mindenekelőtt a nemzeti kataszterben nyilvánult meg. Ez a kataszter nemzetiségük szerint foglalja össze a szavazó polgárokat és teszi lehetővé számukra saját nemzetiségbeli képviselőjük megválasztását. Ilyen alapon a nemzetek közjogi alanyokká válnak, amelyek saját választott

¹⁷ SUPPAN 1990.

¹⁸ KŐVÁGÓ 1977, 46–60., 91–99. o.

testületeik útján intézhetik nemzeti jellegű ügyeiket, kiépíthetik saját nemzeti intézményeik rendszerét.¹⁹

Később az első világháború alatt szinte minden hadviselő állam kormánya, illetve a független nemzeti állam kialakítására törekvő népek képviselői is nagy figyelmet fordítottak a nemzeti – nemzetiségi kérdésre. Egyre-másra születtek azok a tervek, amelyek mindenekelőtt a Habsburg-Monarchia területén próbálták meg a nemzetiségi kérdést igazságosan megoldani.

A Habsburg Birodalom népei, nemzetiségei

A soknemzetiségű Habsburg Birodalmat nemcsak a nemzetek fölötti uralkodóház és részben a sok száz esztendőös közös múlt tartotta össze, hanem az a történelmi tény is, hogy a Monarchia területén sohasem került sor etnikai polgárháborúra, erőszakos asszimilációra, legkevésbé pedig népirtásra. A monarchiabeli népek családjának etnikai összetétele jóval bonyolultabb volt, mint amilyennek a hivatalos népességi statisztikák alapján gondolhatnánk. Ezért alaposabban meg kell vizsgálnunk a Habsburg Birodalom nemzetiségeinek történetét és települési térségét.

Németek: Az Osztrák-Magyar Monarchia területének németekkel való benépesülése a VI. és IX. század közötti bajoralemann telepítésekre, valamint a XII. és XIII. századi keleti német bevándorlási hullámra nyúlik vissza. Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg, Tirol, Karintia, Krajna és Stájerország lakossága bajuvár eredetű, míg Tirol egyes részeit alemannok népesítették be. Nyugat-Magyarországra, Pozsony, Sopron, illetve Moson és Vas megyébe már 1000 körül megérkeztek az első németek, a mai német leszármazású burgenlandiak ősei. A német keleti kolonizációhoz kapcsolható a szászok első betelepítése Erdélybe,

¹⁹ VEITER 1984.

akiket a XII. században II. Géza magyar király hozott az országba „ad retinendam coronam” – a korona védelmére. II. András alatt az erdélyi szászok 1224-ben megkapták az Arany szabadságlevelet, az Andreanum privilégiumot. A „szászok” elnevezés használata nem pontos, eredetileg inkább „flandriaiaknak” vagy „flamandoknak” nevezték őket. Részen ófranciát beszélő vallonok vagy alsó-szászországiak voltak, de a középső Mosel és a Rajna vidékéről is érkeztek. Felső-Magyarországra, a mai Szlovákiába a XIII. században telepítették a Közép-Németországból származó „cipszereket”, később pedig a „gründlereket” a hét bányavárosba. Az új telepéseknek a magyar király még ugyanabban a században öngazgatást biztosított saját grófjuk uralma alatt. Magyarország német lakossága azonban nemcsak ezekből a bevándorlási hullámokból származik. A török háborúk után dél-németeket, főleg rajnai frankokat, ún. „svábokat” (akiket az első világháború után „dunai sváboknak” hívtak) hoznak telepésnek a Bánságba és Bácskába. A magyarországi németek központjai az egész pannon térségben szétszórva helyezkedtek el, pl. Temesvár, Pancsova, Nagybecskerek (Grossbetschkerek), Nagyikinda (Grossikinda), Szabadka (Maria Theresiopel), Zombor (Schomburg), és Újvidék (Neusatz). Ezenkívül éltek még németek Szlavóniában és a Szerémségben (Zimony, Eszék), Baranyában (Pécs környékén) és Tolnában (a völgyeségi járásban), Szatmárban, a Bakony völgyeiben, a pesti síkságon és a budai hegyvidéken. A XVIII. század közepén újabb német beáramlás indult meg. A Bánság átmenetileg a német koronatartományok törvényszegőinek egyfajta büntetőkolóniája lett, ezt a délkeleti tartományt jelölték ki pl. a prostituáltak számára kényszertartózkodási helyül. Az iparosítás következtében erős volt a tiroliak és a stájerok beáramlása is a Bánság területére. A felső-ausztriai és a salzburgi „landlerek” átköltözése Erdélybe is egyfajta büntető kitelepítést jelentett.

A csehországi és morvaországi németek, valamint a szilézi-aiak, (akiket 1918-tól „szudétanémeteknek”, ill. „délmorváknak” is neveztek) szintén a XII. és XIII. századi betelepülési hullámra vezetik vissza eredetüket. A Premysl-ház uralkodása alatt főleg frankok és bajorok jöttek az országba. Csehországban a németek legfontosabb zárt települései nyugaton, északnyugaton és északon feküdtek Eger és Reichenberg között, az Óriás-hegységben, a Cseh-erdőben és Kelet-Csehországban. Sziléziában északnyugaton laktak németek, Morvaországban délen. Csehországhoz és Magyarországhoz hasonlóan a régi lengyel birodalom is támogatta a német telepesek betelepülését 1200 körül. Csupán Galíciában 650 német városjogú helység volt, köztük Krakkó és Lemberg.

A Habsburgok uralma alatt II. József is alapított német településeket, például Biala, amely 1918-ig a német származású galíciaiak centruma volt. Körülbelül erre az időre tehető a Bukovinába irányuló német betelepülési hullám is. Volt ugyan már német kolonizáció az osztrákok előtti időkben is, de a német lakosság szinte kizárólag az 1775 után az országba érkező új telepesektől származott. Bukovina etnikai sokszínűsége a német lakosság összetételében is megmutatkozott, Dél-Németországtól kezdve Morvaországig bezárólag mindenhol érkeztek németek erre a területre.

A zárt német települési térségeken kívül léteztek még ún. német nyelvszigetek a birodalmon belül, mint pl. Gottschee a túlnyomóan szlovénlakta Krajnában. Német bevándorlók 1885 után is érkeztek, mégpedig Bosznia-Hercegovinába. Főleg rajnai és vesztfáliai katolikusok, akik a poroszországi katolikus-protestáns kultúrharca miatt vándoroltak ki. Boszniában falvakat alapítottak (Ober-, Mittel- és Unter-Windthorstot, Rudolfstalt és Mariasternt).²⁰

²⁰ SIXTUS VON REDEN 1989, 49–64. o.

Magyarok: A Monarchia magyarországi felének államalkotó népe sokkal zártabb települési térséget alkotott, mint a németek. A magyarok a Magyar Királyság területére korlátozódtak, és a magyar szent korona társországaiban is jelentős számban éltek. Az osztrák birodalmi fővároson, Bécsen és a bukovinai magyar enklávékon kívül osztrák államterületen nem volt számottevő népesség.

Szlávok: Ha a nagyvonalú germánok, magyarok, szlávok, román népek felosztásából indulunk ki, azt kell mondanunk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia többségében szláv állam volt, mivel a németek és magyarok együttvéve a népesség 42%-át tették ki, a különböző szlávok pedig 48%-át. A szlávokat nyelvük relatív hasonlósága és a közös származás köti össze. A cseh minden nehézség nélkül szót ért a szlovákkal, a lengyel az ukránnal, szükség esetén a horvát is a szlovénnal. Így nem annyira nyelvükben különböztek a Monarchia szláv népei, hanem inkább történelmi és vallási körülményeikben. Az északi szlávok csoportjába tartoznak a csehek, a szlovákok, a lengyelek és az ukránok. A délszlávokéba a szlovének, a horvátok, a szerbek és a bolgárok. A szláv népek nélkül szinte elképzelhetetlen Európa történelme: hacsak a Nagy-Morva Birodalmat, a Cseh Királyságot, az egykori Lengyelországot vagy akár a Horvát Királyságot nézzük. Az osztrák alpesi tartományok közel 80%-ának eredetileg szláv lakossága volt. A csehek Ausztria legnagyobb számú szláv népe, Csehországot és Morvaországot lakták. A nyugati hegységben lakókat „horvátok”-nak, a Brünntől északkeletre eső dombságban, a Hanában élőket „hanák”-oknak nevezték. Szilízia lakosságának nagy része cseh volt, sőt a birodalmi fővárosban is nagyrészt csehek éltek. 1900-ban Bécsben 105.000 olyan lakos élt, aki a „cseh-morva-szlovák”-ot adták meg társalgási nyelvként. Mindettől eltekintve a szlovákok Ausztriában nem képeztek nagyobb zárt településeket. A lengyelek, akik Magyarországon csak elenyésző kisebbségben éltek, a Monarchia osztrák

felében az úgynevezett „úri népekhez” tartoztak, a lengyel hivatalos nyelv volt a két nemzetiségű Galíciában is. Lengyelek lakták Nyugat-Galíciát: a síkságon „mazuroknak”, a hegyvidéken „goráloknak” nevezték őket, valamint Sziléziában is honos volt egy lengyel-német keverék nép, a „vízi polyák”. Bukovinában is éltek elszórtan lengyelek. Az ausztriai, illetve magyarországi ukránság legelterjedtebb megnevezése a „rutén” volt. Az ukránok is régi birodalmi múlttal rendelkeztek, számos szál kötötte őket Közép-Európa uralkodóihoz. Az ukránok nemcsak Galícia és Bukovina őslakosságához tartoztak, hanem ruszin településeik voltak a Krakótól mintegy 60 km-re fekvő hegyekben Északkelet-Magyarországon, amelyet később Kárpát-Ukrajnának hívtak és szórványosan Dél-Magyarország is éltek. Ukrán néptörzs a dinári jellegű hucul népcsoport is. Voltak ugyan Galíciában is görögkatolikus huculok, de többségük Bukovinában élt és az ortodox hitet követte. A szerbeket és a horvátokat az osztrák statisztikák mindig együtt mutatták ki, holott szerbhorvát nép nem létezett. Bár a szerbeket és a horvátokat összeköti a szinte azonos nyelv, de a szerbek a cirill, a horvátok a latin ábécét használják, a szerbek pravoszlávok, a horvátok katolikusok. A horvátok a török előrenyomulás időszakában, valamint a birodalomból való kiverésük után, két nagy hullámban Horvátországból Nyugat-Magyarországra, Alsó-Ausztriába és Morvaországba vándoroltak. Ez utóbbi két területen azonban lényegében beolvadtak az őslakosságba, elvesztették nemzeti identitásukat. A szerbek Horvát-Szlavóniában, Bácskában, Bánátban, Dalmáciában és Bosznia-Hercegovinában voltak őslakosok. A nem hivatalos nyelvhasználatban a szerbeket is több névvel illették: a dalmát szerbek neve – dalmát, ragúzai, az iztriaiaké – morlák, a magyarországiaké – rác volt. A szerb bunyevácok központja Szabadka volt, ők a Buna boszniai forrásvidékéről származnak. A szlovének az előbb említett népcsoportokkal szemben zárt települési térséggel rendelkeztek, ami azonban

megoszlott Krajna, Karintia, Stájerország, a Tengermellék, valamint Vas és Zala megye határai között. (Itt vendeknek is nevezték őket.)

Románok: Az Osztrák–Magyar Monarchia területén gyakorlatilag minden nagy közép-európai nép együtt élt, így a román népek is. A román népeket keleti és nyugati román népekre osztjuk.

A Monarchiában a nyugati román népekhez tartoztak azok az olaszok, akik Dél-Tirolban, Görz-Gradis-kában, Triesztben, Fiumében, az Isztrián, a dalmát tengerparti városokban és a szigeteken éltek. Megjegyzendő, hogy bár az olaszok számaránya igen alacsony volt, ezeken a vidékeken az olasz nyelv nagy szerepet játszott, mivel Triest és Fiume fő kereskedelmi, míg Pula hadikikötő volt. Ezért az olasz lett a kereskedelem és a haditengerészet nem hivatalos, de általános nyelve. A ladinok elsősorban Tirolban, a friuliak pedig Görz Gradiska-ban éltek. A keleti román népek egyik ágát havasföldieknek vagy moldvaiaknak, Magyarországon oláhoknak is nevezték. Településeik a Kárpátoktól egészen Morvaországig terjedtek. Megtalálhatóak voltak azonban Bukovinában, a Bánságban, Erdélyben, a Tengermelléken, Karintiában, Krajnában, Szlavóniában és Boszniában.

Más nemzetiségek: A felsorolt fő népcsoportokon kívül a Monarchia területén éltek még kisebb számban bolgárok, volt néhány tiszta albán falu is. A görögök („cincárok, elgörögösödött makedo-románok, makedónok), az örmények és a zsidók alkották a Monarchia klasszikus kereskedőnépét. A különböző nemzetiségű kereskedők a birodalom minden jelentősebb kereskedelmi központjában nagy számban éltek. Így Bécsben, Triesztben csakúgy, mint az erdélyi városokban. Az örmények elsősorban Erdély és Bukovina kereskedelmében játszottak jelentős szerepet.

A zsidók, akiket a Monarchiában nem népként, hanem hitközségként regisztráltak, 1910-ben 2,4 millióan voltak. (Így népként nagyobbak lettek volna, mint a szlovének.) A zsidó többségű városok főleg Galíciában voltak, míg Bukovinában a

harmadik legnagyobb népcsoportot alkották. Budapest lakosságának 21%-a vallotta magát zsidónak 1910-ben. A boszniai muzulmánokat szintén nem az etnikai hovatartozás alapján, hanem hitközösség alapján tartották nyilván. A kuriózum kedvéért említést érdemel, hogy Torontál megyében volt néhány valon-francia település is (Kiskomlós, Károlyliget /Charleville/, Szentborbála /Seultour/). Lakói a XIX. század során többnyire elnémetesedtek.²¹

A nemzeti kérdés és a dunai föderációs-konföderációs tervek 1867-ben

A több nemzetiségű Habsburg-birodalomban, és ezen belül Magyarországon a nemzeti ébredés jeleit először a XVIII. század végén fedezhetjük fel. II. József császár 1784-ben javaslatot tett, hogy a holt latin nyelv helyett a német legyen a birodalom területén a „hivatalos” nyelv. Ez a magyar rendek nagy felháborodását váltotta ki, olyannyira, hogy az 1790–1791. évi erdélyi országgyűlésen a magyar nyelvet mondták ki, mint a közügyek intézésének nyelvét. Ez a törvény érthetően sértette mind a szászokat, mind a románokat, így még 1791-ben kérték a császártól nemzeti jogaik (képviselési jog, nemzetként való elismerés) biztosítását. Ugyancsak tiltakoztak a szerb, horvát és szlovén kisebbségek is. Így láthatóan a XIX. század elejének nemzetiségtörténete a nyelv kérdése körül zajlott. A magyar rendek azon igyekeztükben, hogy ellenálljanak a németesítő udvari politikának mindenek fölé kívánták helyezni saját nyelvüket, és ezáltal egyben megfeledeztek a kisebbségek ugyanilyen, jogos igényeiről. Fontos ez azért is, mert a nyelv kérdése mindig szorosan kapcsolódott a másik nagy kérdéshez, a nemzetként való elismeréshez. A magyar politikai közgondolko-

²¹ SIXTUS VON REDEN 1989, 49–64. o.

dásban sajnos a XIX. század végéig kitartott az „egységes magyar politikai nemzet” eszme, ami azonban csak azt a megdöbentő ténytet volt hivatva takarni, hogy Magyarország területén az uralkodó magyar etnikum aránya nem érte el az összlakosság felét, azaz e nemzetiségek relatív többségben voltak. Az eddig vázoltakból logikusan következik, hogy a század folyamán (különösen szemléletesen 1848–49-ben) a Habsburg vezetés sikeresen építhetett e nemzetiségi elégedetlenségekre és sérelmekre. A forradalom egységesen felszabadította a jobbágyokat az országban, de nemzetiségi igényeik iránt érzéketlen maradt. „*A haladás és a nemzeti ügy elvált egymástól.*”²² A magyar birodalmi eszméhez való ragaszkodás az egyik oldalon, a lassan kizárólagossá való elszakadni vágyás a másik oldalon szinte lehetetlenné tette a megegyezést. Az 1849. júliusi magyar-román kibékülési terv és az ezt követő nemzetiségi törvény már túl későn jött. Bár a szegedi országgyűlés a korabeli Európa leghaladóbb és legdemokratikusabb nemzetiségi törvényét fogadta el, az azonban már nem valósulhatott meg a szabadságharc bukása miatt. Bár a megtorlások elsősorban a megbízhatatlan magyar nemzetiséget súlytották, de a kiegyezésig tartó időszakban a Habsburg-ház a magyarok és a nemzetiségek egyenjogúságát a közös jogfosztásban valósította meg. Az 1848–1849-es európai szabadságharcok gyakorlatilag nem oldottak meg semmilyen nemzeti kérdést.²³

1867-ig a térség politikai jövőkép palettáján különböző nemzetiségű politikusok tollából többször előkerült a szövetségi állam, államszövetség, föderáció terve. Ezek közös vonása, hogy mindig az Alpok-Kárpátok, Adria-Fekete-tenger határolta népek egy részének, vagy egészének szövetségi államban való együttélésében látták biztosítva saját jövőjüket. Ezen szövetségek mindig védelmi jellegűek voltak egy uralkodó nemzettel szemben, az államközi kapcsolatokban pedig az osztrák, orosz

²² JOÓ 1984, 5–17., 38–58. o.

²³ GONDA–NIEDERHAUSER 1987.

és török nagyhatalmakkal szemben. 1850-ben a román Nicolae Balcescu készített egy olyan államszövetségi tervezetet, amely Magyarország, Szerbia és Románia föderációját javasolja. Az elképzelés szerint a szövetség mindhárom tagországa megőrizte volna saját közigazgatását, a föderatív szálakat egy a tagokat egyenlő arányban képviselő szövetségi parlament és egy közös végrehajtó szerv alkotta volna. Később felmerült a szövetség kiterjesztésének gondolata a többi délszláv népre, illetve a csehekre és a lengyelekre is.²⁴

Kossuth és szűkebb környezete vegyes érzelmekkel fogadta a Balcescu-tervezetet. Egyetértését és kritikáját egy 1851-ben megjelent ellentervében fejtette ki. (Eredeti címe: *Javaslat Magyarország jövő politikai szervezetét illetőleg, tekintettel a nemzeti-ségi kérdés megoldására.*) Az 1849-es nemzeti-ségi törvényhez viszonyítva új eleme az önkormányzat eszméje, melynek megvalósítását a nemzeti-ségi megyék és községek önállóságában látta. Kossuth nem ismerte el a nemzeti-ségeket önálló politikai egységnek, így nem is tervezett számukra nemzeti alapon létrehozott területi önkormányzatot. A terv a „társas önkormányzat” fogalmával mindennemű nemzeti-ségi társulás jogát elismeri, azaz a nem területhez kötődő kollektív nemzeti-ségi jogok biztosításában tett nagy előrelépést. Kossuth ugyanakkor változatlanul ragaszkodott az ország területi épségéhez és az egy politikai nemzet gondolatához, a „társországokat” (Horvát- Szlavón- Dalmátországot) kivéve, amelyek esetében a teljes függetlenség, az elszakadás gondolatát is lehetségesnek tartotta.

1862-ben a magyar emigráció dolgozta ki a dunai-szövetség tervét, amely egyszerre kívánta a magyarországi nemzeti-ségi kérdést, s az Ausztriát helyettesítő (különösen az angolok által fontosnak tartott) európai hatalmi egyensúlyi tényezőt megoldani. Ebben Magyarország és a vele perszónálunióban lévő Erdély lépett volna államszövetségre Romániával, Szerbiával és

²⁴ GÖRLICH 1988.

Horvátországgal. Ez egyenjogú tagállamok szövetsége lett volna. A „szabad társulás” elveinek megfelelően szövetségi szerződésben rögzítenék a közös ügyeket (honvédelem, külügy, kereskedelem- és vámügy). A fennmaradó területeken (közigazgatás, törvényhozás, bíróságok stb.) minden tagország megőrizné önállóságát és belső sajátosságait. Ez a terv azonban csak fikció maradt, hiszen míg az emigráció és több nemzetiségű politikus ebben az irányban kereste a megoldást, addig a reálpolitikában az osztrák kormánnyal való megbékélés és a kapcsolatok rendezése került előtérbe.²⁵

A kisebbségi jogok igényléséről, ill. annak megadásáról gondolkodók a kelet-közép-európai térségben is egyaránt az állampolgári jogegyenlőségből indultak ki. Ezt azonban többnyire nem tartották elegendőnek, és a nemzeti kisebbségek kodifikálható jogának tartották nyelvük és kultúrájuk autonóm intézését és művelését. A kulturális autonómia koncepciója osztrák talajon született meg. Kidolgozott formáját az osztrák szociáldemokráciának köszönhetjük, elsősorban Karl Renner elméleti munkásságának.

A koncepció alapgondolata azonban már az 1849-es kremsieri alkotmánytervezetben és az 1867-es decemberi alkotmányban is megtalálható. Az 1867 decemberi alkotmány – az 1849-es kremsieri alkotmánytervezet alapján – kodifikálta az államon belüli nemzetek egyenlőségét, valamint jogát nyelvük gyakorlására és nemzetiségük megtartására (Reichsgesetzblatt, 1867, Nr. 124., 19. cikkely). A magyar jogi megoldástól eltérően itt a nemzetiségek nem állampolgári egyediségükben, hanem mint kollektív jogalanyok nyernek elismerést, de mint nemzetek, ill. nemzetiségek az államban csak nyelvük és kultúrájuk ápolására kapnak kodifikált jogot. Az egyes nemzeteket vagy nemzetiségeket (az osztrák jogban a „néptörzs”-Volksstammkategoria volt használatos) egyenlő jogúaknak nyilvánították,

²⁵ GÁLL 1978.

de a néptörzseket ebben a minőségben megillető jog nem államhatalmi jellegű, hanem a nyelv és a nemzetiség ápolására szorítkozik. Ebben az elképzelésben benne rejlik a nemzetiségek „kulturális autonómiájának” elismerése is, ám területi autonómiára való joguk tagadása is. A korabeli osztrák alkotmányosság jogfelfogása szerint az állam maga nem nemzeti jellegű, hanem „nemzetek feletti”, hiszen a „nemzeti” szféra a nyelvben és a sajátos nemzeti kultúrában nyilvánul meg, míg az állami szféra független ettől, ezek felett áll. A nemzeti mozgalmak tendenciája mindenütt magában foglalta a területre alapozott politikai-közjogi szerveződés igényét – „állammá” szerveződési igény ez akkor is, ha nem önálló államiságra irányul, hanem a területi autonómiát alsóbb szinten biztosító szerkezetre. Idáig az osztrák koncepció sem jutott el, de ez a jogi felfogás a nemzetiségek kollektív és autonóm minőségét a nyelv, az iskola, a nemzeti kultúra területén elismerte és kodifikálta, alapot teremtve azoknak az elképzeléseknek, amelyek a nemzetiségi-kisebbségi jogokat a kulturális autonómia keretében és annak révén akarták érvényesíteni.²⁶

Nemzetiségi politika 1867 után

A dualista államforma a Monarchia két legerősebb nemzetének megegyezése volt. (A Monarchiát ekkor 11 nemzet és nemzetiség lakta. A magyar és német-osztrák lakosság aránya megközelítőleg 20-20% volt.) Bár a megegyezés korlátozta a magyarokat a hadügy, külügy és a gazdaság területén, de mégis az idáig elképzelhetetlennek tűnő szabadságjogokat biztosította. Ugyanez a megegyezés a magyar nemzetet a nemzetiségek szempontjából az uralkodó nemzetek sorába emelte. Ezért vált szükségessé a magyar-horvát kiegyezés (1868: 30.tc.) is, ami nagyban másolta a magyar-osztrák egyezményt. Ebben Horvát-

²⁶ GALÁNTAI 1989, 11-93., 125-163. o.

Szlavóniát önálló egységnek ismerik el, s csak néhány területen tartják meg a közös irányítást.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény (44.tc.) a többi nemzetiség számára már nem nyújtott túl sokat, hiszen bár korlátlanul elismerte az egyéni szabadságjogokat, de tagadta az országot lakó nemzetiségek és nemzetek egyenjogúságát, nem tekintette őket önálló politikai egységnek. Az 1868-as törvény sok kollektív jogot, s politikai intézményt megtagadott a kisebbségektől (köztük a szervezkedés szabadságát, és a vármegyék határain belül megvalósítható nemzetiségi autonómiát). Pozitív vonásait sem szabad azonban elfelednünk, hiszen a közéleti nyelvhasználat, valamint az anyanyelvi oktatás területén jelentős jogokat biztosított. (17. paragrafus). (A baj itt nem a jogszabályokkal, hanem a végrehajtással volt.) Főleg a századforduló körül a vármegyék vezetése azon dzsentri rétegek kezébe került, amelyek leginkább hordozói voltak a magyar nacionalizmusnak, s akik a zászlaikra tüzték az elmagyarosítást. Pedig éppen a megyék lettek volna azok az egységek, ahol a nemzetiségi jogokat – a törvény keretein belül – érvényesíteni lehetett volna. Szerencsésebbek voltak azok a nemzetiségek (szerbek, románok, szászok), amelyek saját nemzeti egyházzal, felekezeti iskolákkal rendelkeztek. Ezek sikeresebben állhattak ellen a beolvasztási kísérleteknek. Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy Magyarország ill. a Monarchia nemzetiségi politikája összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint Oroszország idegen népek feletti hatalma vagy Törökország fellépése a vallási kisebbségekkel szemben, de kedvezőbb volt a liberálisnak hitt Anglia és Franciaország nemzetiségpolitikájánál is.²⁷

Az 1860-70-es években megvalósuló olasz és német egység jelentős problémákat oldott meg Európában. Ugyanakkor máshol újakat is szült, hisz példaképet adott sok radikális elszakadási mozgalomnak, a független nemzeti államok kialakításá-

²⁷ GÖRLICH 1988.

nak, híveinek, - többek között az Osztrák-Magyar Monarchiában is. A Monarchia megerősítését célzó kísérletek a magyar nacionalista nemesség ellenállásán buktak meg. Ilyen volt például a cseh polgárság egy részének az az elképzelése, mely egy osztrák-magyar-cseh trialista államot próbált létrehozni, mely északon megpróbálta volna megerősíteni a birodalmat, ill. az az elképzelés, mely a délszláv népeket próbálta volna bevonni a vezetésbe, létrehozva ezzel a trializmus egy másik változatát.

A XX. század egy olyan közép-kelet-európai régióba köszöntött be, ahol lépten-nyomon érezhetőek voltak a nemzetiségi feszültségek és azok megoldásának szükségessége. A Monarchia egy túlfűtött kazánhoz hasonlított, ami nem tudni mikor robban. Ezt a hivatalos politika is érezte, és kétségbeesetten, kapkodva kereste a biztonsági szelepeket, hátha meg tudja akadályozni a végpusztulást.

Kísérletek a Monarchia megreformálására

A századfordulóra a hivatalos politikacsinálókön kívül megerősödtek a munkásmozgalmak is, különös tekintettel az Európát behálózó és vezető erőként mindenhol jelenlevő szociáldemokráciára. Ezek az 1896. évi II. Internacionálé után, ahol kimondták a nemzeti önrendelkezés jogát, mindenhol a nemzetiségi kérdés felé fordultak. Országonként eltérő szabadságjogok megadásával látták biztosítottnak a nemzetiségi jogokat, azonban szinte egyik sem kívánt kilépni az akkori államkeretekből, a nemzeti államok kialakítását egyik sem pártolta. Az államfejlődés kizárólagos irányának az integrációt tekintették, az ezt támogató ideológia pedig egy olyan ideológia volt, mely kimondta, hogy a kis államok kora lejárt. Az osztrák szociáldemokraták 1889-es brünni kongresszusukon fontos nemzetiségpolitikai programot fogadtak el. Az osztrák szociáldemokraták a nemzetek egyenlőségének érvényesítését a Monarchián belül

a történelmi koronaországokat felszámoló, főként területi alapon szerveződő föderáció létrehozásában látták. Brünni programjukban kimondták:

„1. Ausztriát át kell alakítani demokratikus, nemzetiségi szövetségi állammá.

2. A történelmi koronatartományok helyére nemzeti határokon alapuló önkormányzatok lépjenek, törvényhozásukról és közigazgatásukról általános, egyenlő és közvetlen választójog alapján létrehozott nemzeti kamarák gondoskodjanak.

3. Egy és ugyanazon nemzet valamennyi önkormányzati területe együttesen egy egységes nemzeti szövetséget alkot, amely nemzeti ügyeit teljesen autonóm módon látja el.

4. A nemzeti kisebbségek jogait a birodalmi parlament által meghozandó külön törvény biztosítja.

5. Nem ismerünk el semmilyen nemzeti előjogot, ezért elutasítjuk az államnnyelvi iránti követelést”.²⁸

Az osztrák szociáldemokraták 1901. évi bécsi kongresszusa ugyancsak elítélte a nemzetek előjogait, s megemlítette – bár általános formában – az önrendelkezési és önkormányzati jogot is. A szociáldemokrata javaslatokhoz hasonlóak voltak a keresztényszocialisták eggenburgi programjának (1905) a nemzetiségi problémát érintő részei, amelyek egy nagysztrák szövetségi állam létrehozását vázolják fel észak-amerikai, vagy svájci mintára. Ez az államszövetség (egyetlen fővárossal, Béccsel) a következő autonóm nemzetállamokból állt volna: Német-Ausztria, Német-Csehország, Német-Morvaország és Szilézia, Csehország, Magyarország, Erdély, Horvátország, Lengyel-Nyugat-Galícia, Ukrán-Kelet-Galícia, Szlovákkföld, Krajna (Szlovénia), Vajdaság (Osztrák-Szerbia), Székelyföld, Trento, Trieszt. Itt kell megemlíteni még Aurel Popovici: *Nagy-Ausztria*

²⁸ SIXTUS VON REDEN 1989, 49–64. o.

egybesült államai című könyvét, mely 1906-ban jelent meg. Popovici elképzelései nagyjából egybeestek a keresztényszocialisták elképzeléseivel (15 nemzeti államegység 11 nemzetiség részére, figyelembe véve a magyar, német és olasz települési térség felosztását. 1908-ban megjelent Bécsben a Habsburg-monarchia új hármastérképe, Lichtenstein herceg ösztönzésére. Eszerint a területi újrendezési javaslat szerint Ausztriából, Magyarországból és Horvátországból – azaz az autonóm koronatarományokból – egy hármastérképpel kellett volna kialakulnia. Ez tulajdonképpen Ferenc Ferdinánd terveinek változata, aki trialista, osztrák-cseh-magyar, majd osztrák-magyar-délszláv megoldásra törekedett. 1912-1913 körül azonban már a szövetségi államformát részesítette előnyben: 16 nemzetállam tekintet nélkül a történelmi határokra, közös szövetségi tanáccsal, de külön népképviseléssel. Osztrák koronataromány lett volna: Csehország-Egri-főhercegség, Cseh Királyság, Szilézia, Galícia, Morvaország, Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Salzburg, Tirol és Voralberg, Karintia, Stájerország. Magyar koronataromány lett volna: Szlovákia, Nyugat-Magyarország, Kelet-Magyarország, Román-Magyarország, Erdély, Ruténföld. Horvát koronataromány lett volna: Szlovénia, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Bosznia és Hercegovina.²⁹

Az osztrák szociáldemokrata mozgalom a századfordulótól, főleg a brünni kongresszus hatására szervezetileg egyre jobban föderatív alagra helyeződött, cseh, lengyel, olasz szervezetei széles körű önállóságot élveztek. Az általános célokat megfogalmazó brünni programot fejlesztette tovább Karl Renner és Otto Bauer. Karl Renner Bécsben, 1902-ben kiadott műve, a *Der Kampf der österreichischen Nationen und den Staat* (Az osztrák nemzetek harca az államért) próbált meg először választ keresni a bonyolult nemzetiségi kérdés megoldására. Renner végső következtetése: a nemzetiségi kérdés alapvetően a kulturális nem-

²⁹ SUPPAN, 1990.

zeti autonómia kérdése. Öt évvel később a párt egy másik vezető egyénisége, Otto Bauer vállalkozott a probléma megválaszolására. Könyvének – *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* – (A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia) végső mondanivalója: a nacionalizmus a vezető rétegek ideológiájának alkotórésze, amivel a dolgozó rétegek nem vállalhatnak szellemi közösséget.³⁰

Mindkét teoretikus a Monarchia demokratizálás és föderalizálás útján való megmentésére törekedett, az egyenjogú népek közös és egységes birodalmát a „Nagy-Ausztriát” (*Gross-Österreich*) akarták megvalósítani. Renner autonómiaelképzelése a személyi elv és a területi elv sajátos ötvözésére épült. A főként kulturális területre leszűkített nemzetiségi jogokat az egyes nemzetiségi csoportokhoz mint közjogi személyekhez kapcsolta. A helyi közigazgatási beosztást is nemzeti elv alapján képzelte el. A nemzetileg egynemű vagy csaknem egynemű területek (*die Kreise*) önkormányzatát részben a „nemzetek feletti” állami közigazgatás és a nemzeti alapú, jórészt kulturális szervezetek rendszere egészítette volna ki. Renner szerint így megszűntek volna a zömmel kulturális természetű ütközési felületek a nemzetek és a nemzetiségek kapcsolatában. Az etnikai tartalmától megfosztott állam, mintegy semleges intézményként, fölötté áll a nemzeti viszályoknak, feladata a nem-nemzetinek minősített gazdasági és kormányzati tevékenység ellátása volt.

A tervzetet a vártnál kisebb visszhangot váltott ki a nemzetiségek körében. Tévesnek bizonyult az az elképzelés, hogy a Monarchia népei az önkormányzat fejében lemondanak függetlenségi, önálló államalapítási igényeiről. A nagysztrák terv nem utolsó sorban a délszláv népek megnyerésére irányult, azt hangsúlyozva, hogy a délszláv egység megvalósítása csak egy nagy birodalmon belül lehetséges. Ez a gondolkodásmód nagy

³⁰ KERÉKES 1984, 50–72. o.

hasonlóságot mutatott a Monarchia hagyományos balkáni terjeszkedő politikájával. Bauer, éppen úgy, mint Renner, figyelmen kívül hagyta a történeti, politikai és területi tényezők jelentőségét. Figyelmen kívül hagyták, hogy a XIX. század második felében a robbanásszerűen végbement ipari fejlődés a nemzetiségi területeken is minőségileg változást hozott a gazdaság és a társadalom struktúrájában. Természetessé vált, hogy a nemzetiségek birtokolni akarják a területükön található gazdasági erőforrásokat. Önálló vámterületre, független gazdaságpolitikára, saját közigazgatási és politikai apparátusra, a nemzeti kultúrát és művelődést szolgáló művészeti és tudományos intézmények megteremtésére törekedtek. Ilyen célokat a kulturális nemzeti autonómia mégoly konzekvens alkalmazásával sem tudtak volna elérni. Így érthető, hogy a nemzetiségek és a Monarchia uralkodó nemzetei között egyre nőtt a feszültség.

Ezek alapvető okát, Hans Mommsen német történész abban látja, hogy *„a Monarchia a valóságban nem valamiféle nemzetek felletti elvet képviselt, hanem a nacionalizmus elvét”*, tehát egy történetileg régen túlhaladott állapot szellemében akarta feltartóztatni a fejlődést.

A magyar radikális polgári ellenzék – Jászi Oszkár vezetésével – a nemzeti problémák megoldását szintén a Monarchia és benne Magyarország demokratizálásában látta. Elképzeléseit az 1912-ben megjelent *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című munkájában foglalta össze. Jászi elismeréssel adózott már ekkor Kossuth föderációs elképzeléseinek: *„Kossuth ezzel a terével... vagy félszázaddal megelőzi a nemzetiségi kérdésnek legmodernebb Renner-féle koncepcióját.”*

Elképzeléseinek középpontjában az általános parlamenti, liberális demokratizmus állt, ami magában foglalta a teljes – területi igényeken kívüli – nemzetiségi jogokat is. Meggyőződése volt, hogy egy demokratikus megoldás még képes egyben tartani a Monarchiát, s így a nemzetiségek nem fognak önálló ál-

lamalakítási tervekkel előállni. Jászi egészen a világháború végéig a nemzeti egyenjogúság megvalósítását a dualista rendszer és a magyar állam egységén belül képzelte el.

1915-ben látott napvilágot Friedrich Naumann Mitteleuropa (Közép-Európa) terve, amiben egyre kitapinthatóbb volt a német birodalmi eszme. Bár munkája 1915 októberében jelent meg, magának a tervezetnek a körvonalai már jóval korábban kialakultak. 1915 januárjában az volt a véleménye, hogy Németország érdekszférájának vissza kell húzódnia az európai kontinensre. A *Die Hilfe* c. folyóirat már jóval a könyv megjelenése előtt részleteket közölt Naumann készülő könyvéből, hogy híveket toborozzon Ausztriában és Magyarországon Naumann tervezete számára. Friedrich Naumann művében egy nemzetek feletti állam létrehozásának lehetőségét vázolta fel, amelyben független államok szövetségi alapon csatlakoznak egymáshoz. (Magáról a Mitteleuropa tervről és annak életútjáról érdmes lenne beszélni, de ez csak egy másik dolgozat keretében megoldható, hiszen a téma oly szerteágazó, érdekes és nagy, hogy már ezidáig is könyvtárnyi értekezés és könyv jelent meg róla.) Ezen elképzelés azért került a figyelem előterébe, mert egyidőben jelent meg a német-osztrák-magyar vámunió terveivel, ami azonban már egy a hatalmi övezetét a Balkán felé terjeszteni kívánó német vezetésű militarista szövetségi rendszer kialakításának jegyeit mutatta.

Friedrich Naumann *Mitteleuropa* című munkája az egyik legjelentősebb olyan alkotás a közgazdasági és politikai irodalomban, amely a német-osztrák-magyar gazdaság és politika egymásrautaltságát vázolta fel. A szövetség lehetőségeit fontolgatva, hol nyíltan, hol pedig leplezetten fogalmazódott meg a német nagyhatalmi terjeszkedés politikája. A német burzsoáziának ezidőtájt már számolnia kellett a német gyarmatok elvesztésével, ezért új nyersanyagforrásokra, új tőkekeviteli terület biztosítására törekedett. A közép-európai államszövetség-terv iránt megmutatkozó érdeklődés egyre nagyobb lett Németor-

szágban, főleg a háborús helyzet alakulása miatt. A Mitteleuropa-terv tehát tulajdonképpen a német uralkodó osztály európai hegemoniájának igényét foglalta össze. Naumann a közös érdekeket hangsúlyozza, s Romániát, Bulgáriát, Szerbiát, illetve Hollandiát, Svájcot és mindenekelőtt a Monarchiát próbálta meg a német uralkodó osztályok világhatalmi törekvéseinek szolgálatába állítani. Naumann az államszövetség tagállamainak kiválasztásában elsősorban a német hegemonia biztosítása vezérli. Így esett választása a Monarchiára, amely elég jelentős gazdasági és politikai téren erőtlen, hogy Németország vezető szerepét kétségessé tegye. Ezért tiltakozik Naumann az Európai Egyesült Államok terve ellen is, mivel egy ilyen változat nem biztosítaná a német birodalom elsődleges szerepét; csak olyan államok csatlakozását tartotta kívánatosnak, melyek nem veszélyeztetik Németország hatalmi törekvéseit. Naumann félreérthetetlenül kijelenti: „Közép-Európa magva a németiség lesz... Németország legyen az első a világon.”³¹

A közép-európai államszövetség élén Közép-Európa központi kormánya állna. A legfőbb intéző szervek – az közép-európai bizottság és a közép-európai államszervek – tagjait a különböző tagállamok küldöttei alkotnák. Naumann szerint azért kell megszervezni a közép-európai államszövetséget, hogy Németország és a Monarchia is számottevő világpolitikai tényezővé váljon, mert külön-külön nem tudnak érvényt szerezni politikai akarataiknak. Véleménye szerint Közép-Európában szinte lehetetlen az állami határokat a nemzetiekkel összhangzásba hozni. Ismerte az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségeinek elkülönülési szándékát, de a Monarchia szétesését nem tartotta sem lehetségesnek, sem célszerűnek. Nem tudta megérteni, hogy a Monarchia nemzetiségeinek többségét nem elégíti ki semmiféle kulturális autonómia, csak az önálló állami lét. Szerinte az önrendelkezési jog nem lehet abszolút, és ehhez minden körülmény között ragaszkodni kell. A Mitteleuropa-

³¹ IRINYI 1973, 31-109. o.

terv realizálását célzó hivatalos, államközi, diplomáciai lépések első periódusa az 1915 novemberében tartott tárgyalásokkal és jegyzékváltásokkal tulajdonképpen le is zárult, anélkül, hogy konkrét eredményt hozott volna.

Irodalomjegyzék

FÁBRY 1971 = FÁBRY Zoltán: Vigyázó szemmel, Madách Kiadó, Bratislava, 1971.

GALÁNTAI 1989 = GALÁNTAI József: Trianon és a kisebbségvédelem. Mecenas, 1989.

GÁLL 1987 = GÁLL Ernő: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség, Szépirodalmi Könyvkiadó 1978.

GONDA-NIEDERHAUSER 1987 = GONDA Imre-NIEDERHAUSER Emil: A Habsburgok, Gondolat Kiadó, 1987.

GÖRLICH 1988 = Ernst Joseph Görlich: Grundzüge der Geschichte der Habsburgermonarchie und Österreichs, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1988.

HÉRAUD 1991 = Regio Kisebbségtudományi Szemle 91/2 Budapest, Guy HÉRAUD: Népek és régiók Európája 74–88.o.

IRINYI 1973 = IRINYI Károly: Mitteleuropa-tervek és az oszt-rák, magyar politikai közgondolkodás. Akadémiai Könyvkiadó, 1973.

JOÓ 1977 = JOÓ Rudolf: Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Gondolat Könyvkiadó, 1977.

JOÓ 1983 = JOÓ Rudolf: A Nyugat-Európai kisebbségek sajátosságai és típusai. Akadémiai Kiadó, 1983.

JOÓ 1984 = JOÓ Rudolf: Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság. Kossuth Könyvkiadó, 1984.

KEREKES 1984 = KEREKES Lajos: Ausztria hatvan éve, Gondolat Kiadó, 1984.

KISS 1993 = KISS Gy. Csaba: Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek, Budapest, Pesti, 1993.

KŐVÁGÓ 1977 = KŐVÁGÓ László: Kisebbség-nemzetiség. Kossuth Könyvkiadó, 1977.

KÜHNHARDT 1987 = KÜHNHARDT, Ludger: Die Universalität der Menschenrechte, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1987.

ORMOS 1984 = ORMOS Mária: Padovától Trianonig 1918–1920, Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1984.

SCHLETT 1993 = SCHLETT István: Kisebbségnézőben, Kossuth Kiadó, Budapest, 1993.

SIXTUS VON REDEN 1984 = SIXTUS VON REDEN, Alexander: Az Osztrák–Magyar Monarchia. Széchenyi Kiadó, 1989.

SUPPAN 1990 = SUPPAN, Arnold: Die Volksgruppen in Österreich, Wien, 1990.

VEITER 1984 = VEITER, Theodor: Nationalitätenkonflikt und Volksgruppenrecht im ausgehenden 20. Jahrhundert I-II. München, 1984.

Hamerli Petra

HORVÁT POLITIKAI MENEKÜLTEK EMIGRÁCIÓBAN 1934-BEN

Háttér

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását (1918) követően a dualista birodalom egykori nemzetiségei megalakították új államaikat (Csehszlovákia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság), illetve a korábban függetlenné vált anyaországokhoz csatlakoztak (Románia). A horvát politikai menekültek szempontjából a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása számottevő, amelyet hosszas szervezkedés előzött meg. 1915-ben londoni székhellyel jött létre az Ante Trumbić által vezetett Jugoszláv Bizottság, amely egy, a Monarchiától független délszláv állam alapítását célozta.¹ A később súlyossá váló szerb–horvát konfliktus alapjai már ekkor körvonalazódtak, hiszen míg a horvát nemzetiségi törekvések egyik jelentős alakja, Frano Supilo a délszláv népek egységes államát föderatív, az egyes etnikai csoportok egyenlőségén alapuló országgént képzelte el, addig Szerbia miniszterelnöke, Nikola Pašić szerb vezetésű, centralizált államban kívánta egyesíteni az említett nemzeteket.² Noha Trumbić és Supilo számára egyértelmű volt, hogy a szerb elképzelés megvalósulása a horvátok elnyomásához vezetne, 1917. július 20-án mégis aláírták a Monarchia délszláv népeinek Szerbiához és Montenegróhoz történő csatlakozását kimondó korfui megállapodást,³ és ennek szellemében vettek részt az *„Elnyomott nemzetiségek kongresszusán”* (Róma, 1918. április), ahol

¹ SALAMON 2001, 30. o.

² SOKCSEVITS 2011, 468–469. o.

³ SALAMON 2001, 30. o.

az önálló nemzetállamok megalapításának lehetőségeiről folytattak eszmecsere-t a jelenlévő politikusok.⁴

Miután a háború a központi hatalmak vereségével zárult, s a Monarchia felbomlott, a nemzetiségek, így a délszlávok törekvései is megvalósulhattak. Államukat 1918. december 1-én alapították Szerb–Horvát–Szlovén Királyság néven – a közismertebb Jugoszlávia⁵ elnevezés 1929-ben vált hivatalossá –, a szerb Karađorđević-dinasztia uralma alatt, vagyis a fentebb vázolt elképzelések közül a szerb dominancia és a centralizáció valósult meg, amelyet az 1921. június 28-án bevezetett vidovdani alkotmány szentesített.⁶ Az állam azonban etnikai tekintetben távolról sem volt homogén. A birodalomban a nagyobb nemzetiségek – szerbek, horvátok, szlovének – és egyéb kisebbségek – bosnyákok, macedónok, dalmátok, magyarok, németek, olaszok, albánok és románok – éltek együtt. E népek nyelvileg, valóságilag, valamint kulturális és történelmi hátterüket tekintve rendkívül különbözőek voltak. A nemzetiségi ellentétek leginkább a szerb–horvát viszályban mutatkoztak meg, mivel a szerbek az összlakosság 40%-át, a horvátok pedig a 24%-át tették ki,⁷ és ez a különbség nem olyan jelentős, hogy indokolná a szerb centralizációt és dominanciát, amely az ország politikai életét jellemezte, így egyes kisebbségek körében terjedni kezdett a szeparatizmus gondolata, amely, érthető módon, a horvátok körében volt a legjelentősebb.

A horvát szeparatisták a törekvéseikhez külföldi támogatókat kerestek, akiket elsősorban Magyarország, Olaszország, Németország, Ausztria és egyes dél-amerikai államok kormányaiban

⁴ ORMOS 2020, 25. o.

⁵ Noha a Jugoszlávia elnevezés – mint említettem – csak 1929-ben vált hivatalossá, a köznyelv már 1918-tól használta azt a délszláv állam megjelölésére, ezért a szakirodalom is általában ezt az elnevezést alkalmazza az 1929 előtti időszakra vonatkozóan is. Ezért tanulmányomban én is ezt a tendenciát követem.

⁶ SOKCSEVITS 2011, 48–490. o.

⁷ ORMOS 1984, 16. o.

találtak meg. A magyar és az olasz vezetők egymással együttműködve segítették a horvátokat, aminek oka az volt, hogy mindkét kormánynak érdekében állt Jugoszlávia felbomlasztása, de legalábbis pozíciójának gyengítése.⁸ Az 1920-as évek végén ez a támogatás főként sajtókampányt jelentett, amelynek célja az volt, hogy a közölt írások felébresszék a közvélemény szimpátiáját a horvát kérdés iránt.⁹ Kezdetben Németország területén jelent meg két szeparatista lap, az angol nyelvű *Croatian Press*, és a horvát nyelvű *Nezavisna Država Hrvatska*, de a német hatóságok rövid időn belül betiltották ezek terjesztését, így az újságokat Danzig (Gdansk) városában nyomtatták egészen 1934-ig, ameddig a lapokat kiadták.¹⁰

A horvát szeparatizmus történetében fordulópontot jelentett, amikor I. Sándor jugoszláv király diktatúrát vezetett be országában (1929. január 6.), amely a még erőteljesebb centralizációt és az etnikai konfliktusok elfojtását, egyfajta nemzetek feletti egység megteremtését célozta. Ezt fejezte ki az ez év októberében hivatalossá tett „Jugoszlávia” elnevezés is. Válaszul Ante Pavelić, a dualizmus idején jelentős politikai tényezővé vált Horvát Jogpárt egykori képviselője Olaszországba emigrált, ahol Benito Mussolini olasz kormányfő támogatásával megalapította az Ustasa Mozgalmat (*Ustaša Hrvatska Revolucionarna Organizacija*).¹¹ Pavelić a mozgalom elveit 1933. június 1-én foglalta össze egy 17 pontos dokumentumban. Ebben elsősorban történeti és kulturális érvekre alapozva indokolta meg a horvát függetlenség létjogosultságát, és részletesen kifejtette, hogy milyen életmód és tulajdonságok szükségesek ahhoz, hogy a horvát társadalom jól

⁸ Ennek okairól és a horvát szeparatizmus magyar-olasz támogatásáról lásd: HAMERLI 2018, 25–37. és 112–128. o.

⁹ DDI. Settima serie, vol. 7. 41. irat. De Astis Mussolininak, 1928. október 16.

¹⁰ JELIĆ-BUTIĆ 1977, 27–28. o.

¹¹ SOKCSEVITS 2011, 492–494. o.

működjön, valamint kimondta, hogy az Usztasa minden eszközzel készen áll a Független Horvát Állam létrehozására:¹² „A horvát nemzetnek joga van saját horvát állama etnikai és történelmi területének egészén gyakorolni a szuverén hatalmat, és helyreállítani a teljesen független horvát államot. Ezt joga van bármilyen eszközzel, akár fegyveres erővel is végrehajtani.”¹³ – fogalmazta meg Pavelić a szempontunkból leglényegesebb pontot. Ennek szellemében az Usztasa megalapítása után körülbelül száz terrorakciót – merényletkísérletet, bombázást – hajtott végre, amelyek mintegy felét Magyarországon, Olaszországban és Ausztriában szervezték meg a mozgalom tagjai.¹⁴ A leghíresebb akció az 1934. október 9-én elkövetett marseille-i merénylet volt, amely I. Sándor életét oltotta ki.¹⁵

Az Usztasa első nagyobb figyelmet kiváltó tette a végül kudarca ítélt likai felkelés volt (1932), amelyet követően a magyar és az olasz kormányfők, Gömbös Gyula és Mussolini megegyeztek a mozgalom erőteljesebb támogatásáról. Ennek keretében országaik területén működésbe léphettek azok a táborok, amelyeket az usztasa vezetők időközben megvásároltak a horvát politikai menekültek számára. Olaszországban a táborok lakóinak tevékenységét Ercole Conti pisai rendőrfőnök felügyelte és koordinálta.¹⁶ Az olasz régiók csaknem mindegyikében létesült tábor (néhol több is), a legismertebbek a Lipari, Bovigno és Brescia területén lévők voltak.¹⁷ Magyarországon egy táborhelyet alakítottak ki a magyar–horvát határ mellett fekvő, Jankapuszta nevű tanyán, amelyet Pavelić egyik jobbkeze, az egykori Monarchia-beli katonatiszt, Gustav Perčec Horvát Emil álnév alatt vásárolt meg

¹² KRIZMAN 1978, 117–119. o.

¹³ Uo. 118. Saját fordítás.

¹⁴ ORMOS 1984, 70. o.

¹⁵ A merénylet részleteiről lásd: ORMOS 1984.

¹⁶ GOBETTI 2001, 47. o.

¹⁷ JELIĆ-BUTIĆ 1977, 21. o.

1931-ben. Perčec ezen kívül két kisebb házat vett, egyet Nagykanizsán, egyet pedig Zákányban.¹⁸ Azt, hogy a horvát politikai menekültekről részletes nyilvántartás maradt fenn, Jankapusztának köszönhetjük, aminek okát érdemesnek tartom megvilágítani, mielőtt áttérnék az adatok bemutatására.

A forrásról

Az 1931-től kezdve benépesülő külföldi usztasa táborok közül a korszakban Jankapuszta lepleződött le hivatalosan is, és kapott nagyobb nyilvánosságot. Ennek oka az volt, hogy Perčec magával vitte a birtokra szeretőjét, Jelka Pogorelecet, akit hol unokahúgaként, hol titkárnojeként mutatott be a jelenlévőknek. 1933 novemberében a hölgy *Az emigráns gonosztevők titkai* (Tajne emigrantskih zločinaca) címmel „vallomást” jelentetett meg,¹⁹ amelyet folytatásokban közölt a *Novosti* elnevezésű jugoszláv lap, s amelyet több nyelvre lefordítottak.²⁰ Az írás igencsak kompromittáló adalékokat tartalmazott az Usztasa Mozgalom támogatásában való magyar-olasz együttműködésről, s mivel a nemzetközi – elsősorban a kisantant államok által publikált – sajtóhírek főként Jankapuszta esetét hangsúlyozták a könyvecskében álló információk közül, a tábor léte elegendő volt ahhoz, hogy később a marseille-i merénylet szervezésének egyik legfőbb vádlottja Magyarország legyen.²¹ A vád az volt ugyanis, hogy a király gyilkosa több társával együtt Jankapusztáról indult a merénylet

¹⁸ ORMOS 1984, 79. o.

¹⁹ Magyar fordítását lásd itt: MNL OL. K 63. 130. csomó. 16/7. tétel – 1934. 6267. Az írást és a benne foglalt, Jankapusztára vonatkozó információkat „cáfoló” – de valójában a táborban folyó katonai kiképzést felfedő – Tattay-jelentést (lásd: MNL OL. K 63. 130. csomó. 16/7. tétel – 1934. 170 pol. 934.) korábban összefoglaltam: HAMERLI 2018, 119–122. o.

²⁰ ORMOS 1984, 79–81. o.

²¹ IUSO 1998, 67. o.

helyszínére, ám ez nem történhetett így, mert a tábort 1934 tavaszán felszámolták.²²

Jankapuszta esetét hallva Ercole Conti, mint az usztasa táborok koordinátora, jelentést kért a zágrábi rendőrségtől arról, hogy a jugoszláv hatóságok kiket köröznek politikai okok miatt. Az 1934. április 14-én kelt katalógus²³ 706 személyt vett nyilvántartásba, feltüntetve a róluk fellelhető információkat, többek között a körözés okát és az utolsó ismert tartózkodási helyüket is, amelyek segítségével rekonstruálható, hogy az egyes országokban az 1934-es állapot szerint hány politikai menekült tartózkodott, közülük hányan teljesítettek korábban katonai szolgálatot, és milyen politikai tevékenységet folytattak. A továbbiakban tanulmányom erre koncentrálok.

A horvát politikai menekültek az 1934-es adatok alapján

Miután I. Sándor bevezette a diktatúrát Jugoszláviában, az ott élő állampolgárok tízezrei az kivándorlás mellett döntöttek. Arról, hogy adott évben hányan hagyták el az országot, a Jugoszláv Statisztikai Évkönyv (Statistički godišnjak Kraljovine Jugoslavije 1934–1935)²⁴ szolgáltat adatokat, amelyeket érdemesnek tartok összevetni az Ercole Conti számára készített névjegyzékkel annak érdekében, hogy képet kapjunk arról, hogy az összes emigráns közül mennyien voltak a horvát politikai menekültek. Az évkönyv szerint 1934-ig bezárólag 187.550 fő hagyta el Jugoszláviát, közülük 99.646-an valamely európai országba emigráltak (azon belül Magyarországra 1.403-an, Olaszországba pedig

²² ORMOS 1984, 82. o.

²³ ACS. Ispettore Generale di Pubblica Sicurezza Carte Conti. Busta 3. Fasc. 19. Elenco dei sudditi jugoslavi fuorusciti croati schedati presso la R. Direzione del Banato della Sava a Zagabria come emigranti e come membri dell'Organizzazione bandita terrorista „Ustasa” (a továbbiakban: Elenco).

²⁴ Statistički godišnjak 1934–1935.

1.055-en érkeztek), míg a 87.904 fő Európán kívül, azon belül főként valamelyik dél-amerikai országban keresett új hazát magának. A kivándorlók közül a társadalom minden csoportjának képviselői (pl. munkások, értelmiségiek, földtulajdonosok, tanulók, és egykori katonák) megtalálhatók. Az adatok azt mutatják, hogy többnyire egész családok együtt vándoroltak ki, így a nők és férfiak, valamint az idősek és fiatalok (köztük gyermekek) aránya hasonló.²⁵ Ha ezeket a számokat összevetjük az Ercole Conti-féle katalógussal (1. táblázat), látható, hogy az összes kivándorlóhoz viszonyítva a horvát politikai menekültek száma elenyésző: 187.550-ből 706 fő, vagyis mindössze 0,38%. A 706 főből mindössze 12-en voltak a nők, akik házas társaikkal emigráltak külföldre. Ami a politikai menekülteket illeti, a jegyzék szerint azok több mint fele (367 fő) Magyarországra távozott, míg Olaszországba 92-en, 110-en pedig más európai országokba menekültek. 24-en a tengeren túl próbáltak szerencsét, 113 fő tartózkodási helyéről pedig nincs adat:²⁶

²⁵ Statistički godišnjak 1934-1935.

²⁶ ACS. Ispettore Generale di Pubblica Sicurezza Carte Conti. Busta 3. Fasc. 19. Elenco.

Ország	1934-ig emigráltak	%	Politikai menekültek	%
Magyarország	1.403	0,75	367	26,16
Olaszország	1.055	0,56	92	8,72
Európa összesen (Magyarországot és Olaszországot is beleértve)	99.646	53,13	569	0,57
Európán kívül összesen	87.904	46,87	24	0,03
Nincs adat	-	-	113	-
Összesen	187.550	100	706	0,38

1. táblázat: A horvát politikai menekültek száma és aránya az összes kivándorlóhoz viszonyítva. (Készítette: Hamerli Petra)

A katalógus minden nyilvántartott személy adatai között felünteteti a nyilvántartás okát, amelyek – a hasonló elemek összehasonlítását követően – az alábbiak:²⁷

- *Dezertőr*: a katalógus dezertőrként (katonaszökevényként) tartotta számon egyrészt azokat a politikai menekülteket, akik korábban – többnyire az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának idején – katonai szolgálatot láttak el, másrészt azokat, akik tagjai voltak valamilyen félkatonai szervezetnek is.

²⁷ ACS. Ispettore Generale di Pubblica Sicurezza Carte Conti. Busta 3. Fasc. 19. Elenco.

- *Disszidens*: ebbe a kategóriába azok a személyek tartoztak, akik nem követtek el semmit a többi felsorolt cselekedetek közül, viszont kapcsolatban álltak az elkövetőkkel.
- *Együttműködő*: ebbe a csoportba azokat sorolták, akik nem voltak ugyan tagjai az Usztasa Mozgalomnak, vagy testvérszervezetének, a macedón függetlenséget célzó Belső Macedón Forradalmi Szervezetnek (VMRO), viszont kapcsolatban álltak és együttműködtek az említett szervezetek tagjaival.
- *Fegyvercsempész*: a fegyvercsempészettel vádolt politikai menekültek a fegyvereiket főként Olaszországból szerezték.
- *Kém*: a politikai menekültek között szép számmal voltak olyanok, akik információkat szolgáltattak Jugoszláviáról valamely másik ország kormányának, ők kerültek a „kém” kategóriába.
- *Merénylet szervezése*: ide tartoztak azok a nyilvántartottak, akik konkrét személyek ellen terveztek merényletet.
- *Politikai szervezkedés*: politikai szervezkedés miatt vették nyilvántartásba azokat, akik nem merényletet és egyéb terrorcselekményeket szerveztek, hanem más módon (pl. külföldi támogatókkal való kapcsolattartás révén) igyekeztek érvényt szerezni a horvát törekvéseknek.
- *Propaganda*: propagandatevékenység folytatása miatt azok kerültek a katalógusba, akik a sajtó útján, vagy röpiratok, illetve egyéb írásos anyagok segítségével igyekeztek szimpatizánsokat találni a horvátok ügyéhez.
- *Terrorakció*: ide tartoztak azok, akik nem konkrét személyek elleni merényletet, hanem átfogó támadásokat (pl. bombatámadást közterületen) szerveztek.
- *Usztasa tagja*: ha valaki az Usztasa Mozgalom tagja volt, az önmagában is elégnék bizonyult a nyilvántartásba vételhez. (A 2. táblázatban azokat a személyeket soroltam ebbe a kategóriába, akiket mással nem vádoltak, így természetesen

előfordult, hogy pl. a „merénylet szervezése” csoportba sorolt illető egyúttal az Usztasa tagja is volt.)

- *Egyéb:* ide tartoztak azok, akik kisebb bűnök – pl. lopás, az usztasa táborok lakói számára nyújtott futárszolgálat... stb. – miatt kerültek be a nyilvántartásba.
- *Nincs adat:* a 706 politikai menekültből 10 esetben nem találunk adatot a nyilvántartásba vétel okáról.

A 2. táblázat mutatja, hogy a politikai menekültek több mint felének (51,98%) utolsó ismert tartózkodási helye Magyarországon volt.²⁸ Jankapusztán, Nagykanizsán és Zákányon kívül Budapestre, illetve a magyar-horvát határ közelében található településekre (Gyékényes, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Pécs, Szeged, Zalaegerszeg) költöztek nagyobb számban horvátok. A Budapesten élők többnyire a katonai hírszerzésnek teljesítettek szolgálatot (kémkedés, tolmácsolás), a határmenti településeken élőkről pedig általánosságban elmondható, hogy nem vettek részt jelentősebb politikai akciókban, közülük vagy dezertőrök, vagy hírszerzők kerültek ki. A Perčec által vásárolt birtokok lakói főként a merényletek és terrorcselekedetek szervezésében, a politikai szervezkedésben, a kémkedésben, vagy az Usztasával való együttműködésben, illetve a szervezet tagjaként kompromittálódtak.

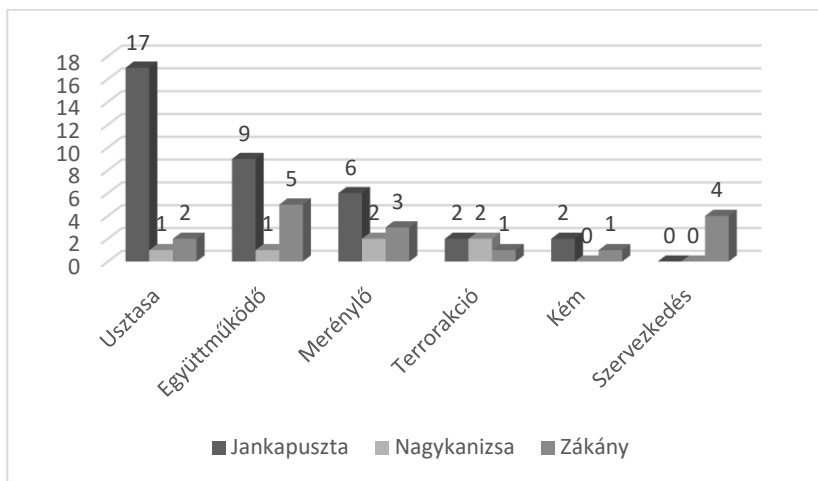
²⁸ A Magyarországon tartózkodó horvát politikai menekültekről angolul részletes elemzést készítettem: HAMERLI 2017.

Ország	Dezerfűr	Diszidens	Egüttműködő	Fegyverszámpisz	Kém	Merénylet szervezése	Politikai szervezkedés	Propaganda	Terrorakció	Usztasa tagja	Egéb	Nincs adat	Összesen
Albánia	-	9	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	11
Argentína	-	-	-	-	-	-	4	6	-	1	1	-	12
Ausztria	-	7	1	-	3	2	18	3	3	1	1	-	39
Belgium	-	-	-	-	-	1	12	4	2	7	1	1	28
Brazília	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2
Bulgária	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	3
Csehszlovákia	1	1	3	-	-	-	1	-	1	-	-	-	7
Franciaország	-	-	-	-	-	-	5	3	-	-	1	-	9
Jugoszlávia	-	-	-	-	-	-	-	2	1	1	-	-	4
Kanada	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Lengyelország	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Magyarország	102	39	24	4	102	16	47	6	9	8	4	6	367
Németország	-	-	1	-	1	-	1	1	-	-	1	-	5
Olaszország	2	19	2	2	7	2	14	2	10	26	4	2	92
Svájc	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Törökország	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Uruguay	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2
USA	-	-	-	-	1	-	2	5	-	-	-	-	8
Nincs adat	3	2	4	-	1	7	13	3	2	75	2	1	113
Összesen	109	78	36	6	116	31	122	35	28	119	16	10	706

2. táblázat: A horvát politikai menekültek megoszlása a nyilvántartásba vétel oka és a katalógus készítésének idején ismert tartózkodási hely szerint.

(Készítette: Hamerli Petra)

Azt, hogy a három birtok összesen 58 lakója pontosan milyen arányban folytatta e tevékenységeket, az alábbi diagram mutatja:²⁹

A regisztrált politikai menekültek számát tekintve a második helyen Olaszország állt, ahol jelentős arányt képviseltek az Usztasa tagjai (26 fő, ami 28,26%), és meglehetősen sokan voltak a disszidensként nyilvántartottak, valamint a politikai szervezkedésben és a terrorakciók előkészítésében résztvevők is. Magyarországon és Olaszországon kívül viszonylag sokan tartózkodtak a katalógusban feltüntetett személyek közül Ausztriában és Belgiumban is, míg 10 fő körül volt az Albániában, Argentínában, Csehszlovákiában, Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban tartózkodók száma. Néhány politikai menekültet tartott nyilván a jegyzék Brazília, Bulgária, Kanada, Lengyelország, Németország, Svájc, Törökország és Uruguay területén, s érdekesség, hogy a feltüntetett illetők közül 4 fő Jugoszláviában maradt (2 fő propagandatevékenységet folytatott,

²⁹ ACS. Ispettore Generale di Pubblica Sicurezza Carte Conti. Busta 3. Fasc. 19. Elenco. A diagramot készítette: Hamerli Petra.

egy személyt terrorakció szervezésével vádoltak, a negyedik illető pedig az Usztasa tagja volt). A katalógus szerint nincs adat 113 fő hollétéről, akik közül 75-en egyébként az Usztasa tagjai voltak,³⁰ de a szervezet nemzetközi kapcsolatait figyelembe véve feltételezhető, hogy Olaszországban a nyilvántartásban említett 26 főnél nagyságrendekkel többen lehettek a mozgalomban résztvevő személyek, és elképzelhető, hogy a 113 főből Ausztriában és Németországban is állomásoztak néhányan.³¹

Érdeemes röviden kitérni a dezertőrökre, akiknek túlnyomó többsége (109-ből 102 fő) Magyarországon élt az 1934-es adatok szerint. Ahogy említettem, a katalógus katonaszökevényként tartotta nyilván azokat is, akik valamilyen félkatonai szervezet tagjai voltak, ők alkották e csoport többségét. 24-en – 23 katonatiszt és egy közlegény – a Monarchia seregében szolgáltak, a többiekről nincs adat arra vonatkozóan, hogy korábban valóban teljesítettek-e (s ha igen, hol teljesítettek) katonai szolgálatot. Érdekesség, hogy a dezertőrök közül került ki a nyilvántartásban szereplő legidősebb (67 éves) és a legfiatalabb (14 éves) személy is. Ami a félkatonai szervezeteket illeti, legtöbben (66 fő) az ún. Horvát Légiohoz csatlakoztak, amelyről a katalógus annyit közölt, hogy a horvátok Zalaegerszeg környékén alapították azt. A Magyar Honvédséghez 12 horvát csatlakozott, míg 2 fő az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) tagja lett, 2 volt katonára pedig belépett az Usztasa Mozgalomba. Egy személy az Olasz Rendőrség kötelékében szolgált tovább.³²

Ami a nyilvántartásban szereplő nőket illeti, a 12 nőből hárman politikai szervezkedésben vettek részt, ugyanennyien az Usztasa tagjai voltak, ketten kémkedtek, egy nő folytatott propagandatevékenységet, egyiküket terrorakció előkészítésével

³⁰ ACS. Ispettore Generale di Pubblica Sicurezza Carte Conti. Busta 3. Fasc. 19. Elenco.

³¹ Ausztria és Németország szerepéről lásd: Ormos 1984, Olaszország szerepéről pedig: HAMERLI 2018.

³² ACS. Ispettore Generale di Pubblica Sicurezza Carte Conti. Busta 3. Fasc. 19. Elenco.

vádolták, szintén egy nőt pedig a disszidálás ténye miatt köröztek. Egyikük az usztasákkal működött együtt (ő egyébként Jelka Pogorelec Marija nevű nővére volt),³³ akiről utóbb kiderült, hogy ezzel egy időben a jugoszláv titkosszolgálatnak is dolgozott.³⁴

Végezetül érdemes kitérni arra, hogy mit árul el a katalógus az Usztasa Mozgalomnak a nyilvántartásban szereplő tagjairól. Amint arról már szó esett, 119 fő esetében a nyilvántartásba vétel oka maga a tagság volt, de rajtuk kívül szerepel a katalógusban további 50 fő, akik az Usztasához történő csatlakozás mellett más is elkövettek, így az összeírásban összesen 169 usztasa szerepel. Az utóbbi 50 fő többsége (20 fő) politikai szervezkedésben vett részt, 10 fő terrorakció előkészítésében vállalt szerepet, 8-an propagandatevékenységet folytattak, 5-en merénylet szervezésében kompromittálódtak, 2-2 főt vettek nyilvántartásba dezertörként és disszidensként, valamint további 1-1 főt vádoltak fegyvercsempészettel, illetve kémkedéssel. Az utolsó egy főről csak annyit tudunk, hogy az Usztasához való csatlakozáson túl más (egyéb) oka is volt a nyilvántartásba vételének.³⁵

Összességében elmondható, hogy az 1934-es állapot szerint a horvát politikai menekültek a Jugoszláviából kivándorló állampolgároknak még 1%-át sem tették ki az Ercole Conti hagyatékában fellelhető adatok alapján, vagyis számuk összességében igencsak csekély volt. A katalógus 706 személyt tartott nyilván, feltüntetve a jegyzékbe vétel okait és az adott illető utoljára ismert tartózkodási helyét is. Ezek az adatok képet adnak arról, hogy a politikailag kompromittáló cselekedettel vádolt, horvát származású személyek melyik országokba emigráltak, és milyen akciókkal vélték megvalósíthatónak a horvát szeparatisták

³³ ACS. Ispettore Generale di Pubblica Sicurezza Carte Conti. Busta 3. Fasc. 19. Elenco.

³⁴ ORMOS 1984, 80. o.

³⁵ ACS. Ispettore Generale di Pubblica Sicurezza Carte Conti. Busta 3. Fasc. 19. Elenco.

törekvéseit. A katalógus szerint a legnépszerűbb célpont a Horvátországgal szomszédos Magyarország volt, második helyen pedig a szintén szomszéd Olaszország állt. E két államban tartózkodtak a politikai tekintetben legsúlyosabb bűnökkel (pl. merénylet szervezése, terrorakció előkészítése) vádoltak, míg a nyugati országokat inkább azok választották, akik elsősorban a propaganda eszközeivel kívántak támogatókat keresni a horvát törekvésekhez. A katalógus Jankapuszta kiürítése után, és az Usztasa Mozgalomhoz kötődő leghírhedtebb cselekedet, a marseille-i merénylet előtt készült. Ezek az események alapjaiban változtatták meg a külföldi államoknak az Usztasához való viszonyulását (pl. a merényletet követően a mozgalmat addig leginkább támogató Magyarország és Olaszország is sokkal diszkrétebb pártfogást nyújtott), aminek ismeretében elmondható, hogy az 1934-es katalógus pillanatnyi állapotot tükröz, de a politikai menekültek cselekedeteit, valamint az emigráció helyének kiválasztását illetően elgondolkodtató adatokat tartalmaznak. Így például rávilágítanak arra a szempontra, hogy a politikai okokból elmenekülő személyek általában szomszédos országokba emigrálnak, míg azok, akik messzebbi célpontot választanak, többnyire gazdasági bevándorlóknak tekinthetők.

Irodalomjegyzék

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

ACS = Archivio Centrale dello Stato di Roma

Kiadott források

DDI = I Documenti Diplomatici Italiani. Settima serie, Volume 7. A cura di Rodolfo Mosca. Roma, Libreria dello Stato, 1953.

Statistički godišnjak 1934–1935 = Statistički godišnjak Kraljovine Jugoslavije 1934–1935. Beograd, Stamparija Radenković, 1937.

Szakirodalom

Gobetti 2001 = Gobetti, Eric: Dittatore per caso: un piccolo duce protetto dall'Italia fascista. Napoli, L'ancora del Mediterraneo 2001.

Hamerli 2017 = Hamerli Petra: Croatian Political Refugees Living in Emigration in the Interwar Period: the Case of the Croatian Political Refugees Living in Hungary. Hungarian Historical Review, 2017. 3. sz. 624–646. o.

Hamerli 2018 = Hamerli Petra: Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásaik, 1927–1934. Doktori és Habilitációs Értekezések. Fakultás, Budapest, 2018.

Iuso 1998 = Iuso, Pasquale: Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941: il separatismo croato in Italia. Roma, Gangemi, 1998.

Jelić-Butić 1977 = Jelić-Butić, Fikreta: Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945. Zagreb, Sveučilišna Naklada Liber – Školska Knjiga, 1977.

Krizman 1978 = Krizman, Bogdan: Pavelić i ustaše. Zagreb, Globus, 1978.

Ormos 1984 = Ormos Mária: Merénylet Marseille-ben. Budapest, Kossuth, 1984.

Ormos 2020 = Ormos Mária: Padovától Trianonig, 1918–1920. Budapest, Kossuth, 2020.

Salamon 2001 = Salamon Konrád: Nemzeti önpusztítás, 1918–1920: forradalom- proletárdiktatúra- ellenforradalom. Budapest, Korona, 2001.

Sokcsevits 2011 = Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest, Mundus Novus, 2011.

Hudák Krisztina

**AZ AMERIKAI HADSEREG HÁGAI
KONVENCIÓKKAL KAPCSOLATOS KULTURÁLIS
ÖRÖKSÉGVÉDELMI KÖTELEZETTSÉGEI**

Dolgozatomban eredetileg a mai amerikai örökségvédelem, illetve a hadseregpolitika egy sajátos szeletéről, az amerikai hadsereggel kapcsolatos két örökségvédelmi programról, az AIA Troop Lectures (AIA TL) és a Cultural Heritage by AIA-Military Panel (CHAMP) programokról szerettem volna írni, amelyek az Amerikai Régészeti Egyesület (AIA) keretében jelenleg is futnak. Be kellett azonban látnom, hogy a téma leszűkítése egyelőre nem sikerül anélkül, hogy tágabb kontextusba ne helyezném e programokat. Nem választható el a két program megszületése és jellegének kialakítása a hidegháború befejeződése óta eltelt közel harminc év biztonságpolitikai, katonapolitikai, örökségvédelmi szakpolitikai történéseitől. Nem is emelhetőek ki és elemezhetőek sikerrel önállóan, mert jellegük, céljaik, kapcsolatrendszerük egy nagyobb egység része, amely az amerikai külpolitika egy sajátos szelete. Ez az amerikai érdekérvényesítés az amerikai hadsereg által elfoglalt vagy amerikai érdekeltségbe tartozó országok, területek kulturális szférájában is megjelenik, óvatosan, de mégis hangsúlyosan. Az alábbiakban ennek a segítő, beavatkozó, a háttérből, néha többszörös áttétlen át érdekérvényesítő magatartás megnyilvánulásait szeretném ismertetni, kiemelve azokat az okokat és célokat, amelyek mentén ezek működnek.

A Hágai Konvenciók (1954, 1999) kötelezettségei az USA haderejére nézve

Az amerikai hadsereg kulturális örökségvédelmi programjainak indikátora és eredője, az 1954-ben elfogadott, ún. Hágai Konvenciók úgy fogalmaz, hogy az UNESCO által megvéendő kulturális örökségbe minden egyes nép műemléki és tárgyi kulturális öröksége beletartozik, amelynek nagy jelentősége van. A Konvenciók második, 1999-ben elfogadott protokollja különösen megnehezítette a gazdag régészeti örökséggel bíró, gyakorlatilag szinte összefüggő régészeti területnek tekinthető Irakban és Szíriában hadműveleteket folytató amerikai hadsereg munkáját, miután tilos a kulturális javakat és közvetlen környezetüket támadás célpontjává tenni. Amennyiben mégis szükséges, nagyon alapos elemzés után és indokkal és a legrövidebb ideig lehet csak bevonni a hadműveleti területbe.¹

Mivel a Konvenciók 30. cikkelye előírja, hogy *„3. Minden katonai vagy polgári hatóság, amely fegyveres összeütközés idején felelős a jelen Jegyzőkönyv alkalmazásáért, köteles annak szövegét teljes mértékben megismerni. Ennek érdekében a Felek szükség szerint: a) kulturális javak védelmét célzó irányelveket és irányvonalakat építenek be a katonai kézikönyvekbe; b) az UNESCO-val, valamint kormányzati és nem kormányzati szervezetekkel együttműködve, békeidőben oktatási és képzési programokat dolgoznak ki és valósítanak meg...”*²

¹ Az 1999-es második protokoll (második jegyzőkönyv) szerinti módosított, hatályos szöveg elérhető: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15207&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html Magyarul: Karták 2011, 315–329. o., interneten:

https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=a0600029.

² https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=a0600029.tv

A The US Committee of the Blue Shield (USCBS) katonáknak szóló programja

Az 1996-ban megalakult, párizsi székhelyű nemzetközi, szakértőkből álló, nonprofit, nem-kormányzati szervezet, az ICBS (International Committee of the Blue Shield) kiemelt feladatának a kulturális örökség védelmét tekinti fegyveres konfliktusok esetén. Ennek jegyében az 1954-es Hágai Konvenciók betartatása, az emberi tevékenység vagy természeti katasztrófa által okozott kulturális örökségvédelmi kár megelőzése és mérséklése a missziója; munkája a Konvenciókon alapul.³ Más országokhoz hasonlóan az USA-ban is létrejött nemzeti alszervezete, a USCBS. Honlapjának a szervezet katonai modulját bemutató részében rögtön az első bekezdése úgy ír, hogy kiemelt feladatuknak tekintik az amerikai hadsereg számára tartandó gyakorlati képzést. A megfogalmazás szerint a szervezet egyik legfontosabb célja, hogy az amerikai haderő felismerje az 1954-ben aláírt Hágai Konvenciókkal kapcsolatos kulturális örökségvédelmi jellegű kötelezettségeit (*recognize their obligation to protect cultural property*), amely háborús konfliktus esetén előírja a kulturális örökség védelmét.⁴ A honlapot végigböngészve látható, hogy 2007 és 2012 között évente általában több tanfolyamot is tartottak az egyes civil-katonai ügyekkel foglalkozó zászlóaljoknak (*civil affairs battalion*). John Russell, Corine Wegener, Barbara Roberts és mások a U.S. Committee of Blue Shield tagjaként nemcsak vezették ezeket a kurzusokat, de részt vettek abban a folyamatban is, amely elvezetett 2009. március 13.-ig, amikor az USA kormánya nevében Bill Clinton ratifikálta a hágai konvenciókat az UNESCO-val a kulturális örökség védelme érdekében fegyveres konfliktus esetén. Wegener ezt számos szervezet és egyén sok éves munkája eredményeként értékelte.⁵

³ WEGENER 2010a, 1. o.

⁴ <http://uscbs.org/military-training.html>

⁵ WEGENER 2010a, 1. o.; WEGENER 2010b.

A CHAMP

A program, amely az amerikai kormányzati szándék nyomán az örökségvédelemmel való találkozás eredményeképpen született meg.⁶ A program kapcsolódásai nincsenek egységesen kidolgozva: míg a honlapon a jogi beágyazottság megjelenítésére aprólékosan ügyeltek, addig az AIA (American Institute of Archaeology) és a USCBS fiúlnél még nincs tartalom feltöltve. Annak ellenére, hogy az AIA hangsúlyos partner, sőt, azon belül lett ez a katonai modul létrehozva.

Az ASOR CHI

Az ASOR (The American Schools of Oriental Research) egy 1900-ban, a közel-keleti régészeti kutatások hőskorában alakult patinás szervezet, amelynek kulturális örökségvédelmi kezdeményezése (ASOR Cultural Heritage Initiatives, ASOR CHI)⁷ amely az elmúlt években az amerikai külügyminisztériummal együttműködve Irak, Szíria és Líbia kulturális örökségének védelmében tett nagyon sokat, együttműködve a helyi szakemberekkel.

Wegener őrnagy

Még egy olyan hatalmas létszámú hadseregben is, mint az amerikai, Corine Wegener, az amerikai hadseregnek a 2. világháború óta egyetlen, a kulturális vagyonért felelős őrnagya („Cultural Heritage Preservation Officer”, Smithsonian Institution). Ő, aki szakterületének egyik legkiválóbb kutatója, az USCBS egyik alapítója, művészettörténész és művészeti kurátor is egyben.⁸ Wegener rámutat arra, hogy jelenleg a Konvenciók teljesítéséhez az amerikai hadsereg (más hadseregekhez hasonlóan) szakmai deficittel küzd. A 2. világháború befejezése után közvetlenül rendkívül sikeres szolgálatot teljesítő

⁶ <http://www.aiamilitarypanel.org/>

⁷ <http://www.asor-syrianheritage.org/press-release-2017-05-22/>

⁸ RUSH 2012.

Monuments, Fine Arts and Archives (MFAA) programba önkéntesen beszálló professzorok és csapatuk (közkeletű nevükön a Monuments Men) azért tudott annyira sikeres lenni, mert a szakma legkiválóbbjai fogtak össze a náci által elrablott műkincsek visszaszerzése érdekében.⁹ Jelenleg azonban az amerikai hadseregben (is) meglehetősen kevés olyan hivatásos katona szolgál, aki a kulturális örökségvédelemben megfelelően járatos lenne.¹⁰

A hadsereg régésze

Laurie W. Rush, aki a hadsereg régésze („*Army archaeologist*”, „*cultural resources manager*”¹¹), vezette az amerikai Védelmi Minisztérium (Department of Defense) örökségvédelmi kezdeményezését. Jó tollú író, aki frappánsan, tömören, de szakmailag is támadhatatlanul össze tudja foglalni mindazt a Konvenciókból eredő kötelezettségeket, amelyek a katonák szempontjából fontosak.¹²

Az USA hadereje a civilizáció és az egyetemes emberi értékek védelmének szerepkörében

Colin Powell 1992-ben, még az Egyesített Vezérkari Főnökség parancsnokaként az amerikai hadsereg feladatának szabta meg a civilizációs értékek, a szabadság, a demokrácia, az emberi jo-

⁹ A mai napig kerülnek azonban elő, minden évben legalább öt-tíz esetben náci által elhurcolt műkincsek, elfalazott helyiségekből, magángyűjtők örökségéből és számos más kalandos úton vándorolva.

¹⁰ WEGENER 2010a, 2. o.

¹¹ RUSH 2012.

¹² DOD initiative designed to support U.S. cultural property mapping, planning, and education for global operations. RUSH 2012; WEGENER 2010b.

gok védelmét is, nemcsak az USA védelmét, hanem az egyetemes emberi értékek védelmét is.¹³ Clinton elnök 1993-ban szintén kiemelte az amerikai eszmények, a szabadság, a demokrácia erejét.¹⁴ A globalizáció kiteljesedése és az ezredforduló utáni események az USA gazdasági és stratégiai súlyát csökkentették, azonban megerősítették kulturális jelentőségét.¹⁵ A amerikaiak egyetemes civilizációs küldetéstudata, a Manifest Destiny, a demokrácia és a szabadság elterjesztésének tanult belső kényszere,¹⁶ a Clinton-éra alatt is erős volt.¹⁷

Erőtlen ENSZ és pozitív imázsra törekvő USA

A kilencvenes évek végétől az ENSZ és az USA viszonya egyre ambivalensebb képet mutat, amelyben az USA egyre inkább feljogosítva érezte magát arra, hogy felvállalja az iránymutató és a beavatkozó szerepét a nemzetközi közösség előtt.¹⁸ A kilencvenes évek sok bírálatot kiváltó, túlzásba vitt amerikai egyedülállóság-propagálása után a kétezres években átalakult az amerikaiak önképe és vele együtt az amerikai külpolitika is. 2001-ben véget ért az amerikai évszázad,¹⁹ 2015-ben pedig már a félresikerültnek értelmezte a Time magazin a hidegháború utáni időszak amerikai külpolitikáját, különösen a közéleti térségben.²⁰

¹³ <https://www.foreignaffairs.com/articles/1992-12-01/us-forces-challenges-ahead>

¹⁴ „...*But our greatest strength is the power of our ideas, which are still new in many lands.*” Bill Clinton beiktatási beszédének részlete, 1993. jan.20. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=46366>

¹⁵ MOISI 2008.

¹⁶ FRANK 2016, 46. o.

¹⁷ EDWARDS 2008, 27–49. o.

¹⁸ PETERECZ 2016, 243. o.

¹⁹ FRANK 2016, 49. o.

²⁰ BREMMER 2015, 17–21. o.

A határok kiterjesztése és kulturális „*Imperial Overreach*”²¹

Az amerikai hadsereg hidegháború utáni önmeghatározása szükségképpen az amerikai neokonzervativizmus és a huntingtoni professzionalizmus értelmezései felé tolódott el, amelyek fontosnak tartják a hadsereg szerepét. Az unipolaritás és a multipolaritás körüli amerikai szerepértelmezési vitákban a hadsereg helyzete ingataggá vált és részben újradefiniálásra szorult. Az új ellenségkép meghatározása nyomán az agresszor, az arctalan terrorizmus ellen, az egyetemes emberi kultúra, kiemelten az európai kultúra és annak gyökerei (az Úr városából származó zsidó ősatya, Ábrahám révén a sumer-akkád kultúra a „könyv vallásainak”, a zsidó, a keresztény és az iszlám vallásnak közös kulturális öröksége) védelmében, mint az egyetemes emberi civilizáció védőjeként lép fel az amerikai hadsereg. Leírva magáról a kínosan negatív „világ csendőre” (*World's Policeman*) szerepet, ezzel pozitív, vonzó képet tud nyújtani magáról. A pozitív kép nyújtása, a civil lakosság rokonszenvének elnyerése, a helyi népesség kulturális identitásán esett sérelmek orvoslása, a nemzetközi közösség nevében nyújtott, erős „segítő kéz” nagyon fontos, különösen egy olyan erős ellenféllel szemben egy adott területen, mint a műkincscsempészettel is foglalkozó terrorista sejtek és a szervezett bűnözői csoportok, akik szintén igyekeznek elnyerni a helyi lakosság kegyeit, mindamellett terror alkalmazásával is kézben tartani a helyi történéseket.²² A háborús vagy közvetlen háború utáni létbizonytalanságban élő emberek számára a műkincscsempészettel olyan évszázadok óta kézenfekvő, hallgatólagosan elfogadott bevételi forrást jelent, ahol csak nagyon hangsúlyosan pozitív, jól kialakított üzenettel és ehhez adagolt katonai és gazdasági potenciállal, erőfelmutatással lehet eredményt: szemléletváltást, az egyéni érdekekről való lemondást elérni.

²¹ KENNEDY 1987, 514–535. o.

²² VARGA 2017, 131–132., 135. o.; KIS-BENEDEK 2017, 111. o.

Morag Kersel, a kulturális örökségvédelem közel-keleti háborúk okozta műtárgykrízis egyik neves kutatója, a térség jövőbeni örökségvédelmi rendszerének kialakításával kapcsolatos sokrétű társadalmi felelősségi és érdekvédelmi hálózat létrehozását emelte ki egy 2015-ben megrendezett konferencián.²³ A helyi civilek megerősítését célzó kezdeményezéseket nemcsak a nemzetközi közösség, hanem maguk a helyiek és a térségből elszármazottak is sürgetik. Az elmúlt évek moszuli történéseinek krónikása, a Mosul Eye Blog-ot működtető, anonimitásban maradó tudós (egy angolul jól tudó könyvtáros?) könyveket gyűjt különféle szervezetek²⁴ segítségével a könyvtár állományának majdani feltöltésére.²⁵

A terrorizmus elleni harc megnyerésének kulcsa a lakosság megnyerése, a terrorizmus egyik forrásának, a műkincscsempeszett elleni harcnak szintén ugyanez, különösen az oktatás által, beleértve a helyi örökségvédelmi szakemberek képzését és továbbképzését is.²⁶ Az oktatás által végső soron az oktatásban részesült, eszközökkel (pl. figyelő rendszerekkel, stb.) ellátott helyi értelmiségen keresztül tudja érvényesíteni az oktatás célját a kezdeményező fél, anélkül, hogy más eszközt, pl. katonai erőt kelljen alkalmaznia.

²³ HUDÁK 2017, 31.lj.; A konferencia plakátja: <http://futureofthepast.wix-site.com/culturalheritage>

²⁴ Elsősorban egy Marseille-i székhelyű, arab vezetésű szervezet gyűjt. https://www.facebook.com/Entraide-et-Coop%C3%A9ration-en-M%C3%A9diterran%C3%A9-329896137206275/?hc_ref=PAGES_TIMELINE&fref=nf

Mohamed Hermi, a szervezetalapítója korábban a Read and Cure (Lire and Guérir) szervezet vezetője volt. Nyilatkozata jól érzékelteti a nem-dzsihádisták arab értelmiség véleményét: „*The only thing that can cure the evils of society are books and learning. Books are the weapon to fight against all cancers of society.*” <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/mosul-central-library-isis-iraq-battle-war-destroyed-books-eye-a7631956.html>

²⁵ <http://www.newyorker.com/news/news-desk/mosuls-library-without-books>

²⁶ VARGA 2017, 136. o.

Az elmúlt években a multipolaritás érzékelése az amerikaiak önképében is hangsúlyosabban jelent meg. Magukat már nem a vezető hatalom, csak az egyik fontos hatalom tagjainak tekintik.²⁷ Európa szerepe ugyan a kortárs amerikai politikában legfeljebb a katonai akciók nemzetközi legitimitásának a biztosítása, de ez a jogi szerep, a kapocs a demokrácia gyökereinek hazájával nagyon fontos.²⁸

A hadsereg műkincsekkel kapcsolatos represszív és preventív munkája

A Hágai Konvenciók szerint az örökségvédelemmel kapcsolatosan a katonaságnak a bűnözés megállításával kapcsolatban a represszív és a preventív munkában egyaránt részt kell vennie.²⁹

A globalizációnak az elmúlt évtizedekben bekövetkező kiteljesedésével a tér és az idő korábban nyomaiban sem tapasztalt mértékben történő összesűrűsödése figyelhető meg. Emiatt „*a távoli katonai területek helyi politikai és gazdasági hatásokat fejtenek ki, és fordítva.*”³⁰ A katonáknak és a fegyveres erők minden egységének multikulturális környezetben kell végrehajtania katonai missziókat, ahol az egyes katonai műveletekben a katonák nemcsak harcosok, hanem a feladatok jellegétől függően időnként diplomaták vagy rendőrök.³¹

A multikulturális környezetben a zászlóalji szinten a Hágai Konvenciók szerint örökségvédelmi kérdésekben már önálló döntéshozói pozícióban lévő katonai vezető esetében nagyon fontos nemcsak a ráérzés, hanem a tárgyi tudás is, a „kulturális

²⁷ FRANK 2016, 48. o.

²⁸ IGNATIEFF 2003 20.; VIZI 2013, 4. o.

²⁹ KATONA 2004, 46. o.

³⁰ KOÓS – SZTERNÁK 2014, 9. o.

³¹ MÁRTON 2011, 6. o.

kompetencia” (*cultural competence*),³² mivel a haderő az adott jogi, politikai, társadalmi keretek közé mindig mélyen beágyazottan működik.³³ A katonai parancsnokok nagyfokú önállóságra vannak utalva, a harcképesség megóvása, a feladat időbeni és pontos végrehajtása szempontjából egyaránt. A hatásalapú hadviselés, a precíziós vezérlésű fegyverek nagyarányú használata lehetővé teszi, hogy a hadszíntérré váló helyszínről méretük, kiterjedésük miatt nem elszállítható műemlékek minél nagyobb védelmet élvezzenek, függetlenül attól, hogy az ellenség területén, vagy saját területen vannak. A pontos végrehajtás fogalmába az is beletartozik, hogy a jogi normáknak megfelelően irányítanak műemléki környezetben zajló katonai művelet során, valamint akkor, ha műtárggyal kerülnek kapcsolatba. A válságkezelő katonai tevékenység, amelyekre a csapatokat, a fegyveres erőket fel kell készíteni, a fegyveres küzdelem új formáinak tekinthetők.³⁴ A reguláris fegyveres erők műemléki területen az értékmentők szerepébe kerülnek, míg az általában irreguláris ellenség az értékrombolók, a kulturális múlt, magának a kultúrának lerombolói. A válságkezelés nemcsak a béke, hanem minden racionális érték mentését is jelenti. Ez a minden értelmes ember számára pozitív szerep, bármely vallási vagy politikai elköteleződésű lakosság szimpátiáját el kell nyernie.

Márton Andrea 2011-es remek elemzésének elején jól összefoglalja Samuel Huntington és az amerikai neokonzervativiz-

³² SVEC 2014. Ami a magyar vonatkozásokat illeti: a Magyar Honvédség 2006-ban kiadott, Irakra vonatkozó CIMIC kézikönyve ugyan teret áldoz a műkinccsek témájának (Irak a világ egyik régészeti leletekben leggazdagabb országa), de összesen 5 sort. Irak 2006, 30.: „...archeológiai területek, kincsek védelme. A háború során a Szaddam-rezsim bukását követően kialakult káoszban sajnos sok, többezer-éves műkinccsnek veszett nyoma. Kezdetben a koalíciós parancsnokok nem fordítottak kellő figyelmet a különleges régészeti területek védelmére, így azok jelentős károkat szenvedtek és sok katona igen értékes „szuvenírrrel” tért haza. Ma már tilos a különböző kövek, tárgyak, fegyverek kivitele az országból!”

³³ MÁRTON 2011, 5. o.

³⁴ KOÓS – SZTERNÁK 2014, 10. o.

mus viszonyával kapcsolatban Huntington professzionalizmus-koncepcióját. A huntingtoni professzionalizmus, amely a speciális szaktudás, az egyetemes felelősség és a testületiség elegyére alapoz, éppen azokra az alapelvekre, amelyet az amerikai újkonzervatívok az amerikai hadseregtől, mint professzionális és állandó elváltak, amely a nemzet biztonságát is garantálja. ³⁵ Morris Janowitz 1960-as munkájában még nem gondolkozik a civil szférából érkező szakértők munkának a hadsereg kötelékében történő alkalmazásával, de 1975-ös könyvében már megjelenik a katonai képzés tárgyalásakor a polgári és katonai szféra egymáshoz való közelítése.³⁶

Moskos és Wood elméletében a hidegháború utáni katonai vezetésre vonatkozóan a vezető menedzser státust határozták meg, mint a jövőbeni katonai vezető elsődleges szerepkörét a katonai diplomata mellett.³⁷ Ebbe a vezető menedzser jellegbe jól illeszkedik a különféle specialisták kezelése, munkájuk koordinálása is. Ez nemcsak fegyvernemi specialistákat jelölhet, hanem civil, vagy bünygyi specialistákat, így műtárgyspecialistákat, építészeket vagy más szakembereket is.

Míg „*a katonai lét egyedülálló abban, hogy a természetes személyes igényeket a szolgálatnak rendeli alá,*”³⁸ addig a specialistára is érvényes, hogy minden vonalon a szakterülete érdekeit képviseli. Így az örökségvédelmi szakember a háborúval sújtott területeken is menti a menthetőt, szaktanácsokat adva a katonai vezetésnek és a helyi közigazgatási szerveknek az épített és tárgyi örökség védelmében. Ez a szaktanácsadás 2003-ban, az Iraq Museum kirablása utáni amerikai Matthew Bogdanos jelentésében már világosan jelen van.³⁹ 2003 októberében a régész

³⁵ MÁRTON 2011, 1. o.

³⁶ JANOWITZ 1960; JANOWITZ 1975.

³⁷ Idézi: MÁRTON 2011, 2-3. és 1. táblázat.

³⁸ Uo. 3. o.

³⁹ pl. Bogdanos 2006 120.; Bogdanosról két héttel Irakba érkezése után már részletesen beszámolt a The Guardian cikke, megnyugtatta az érdeklődő ci-

szakma egyik vezető folyóiratában, az *Archaeology* internetes felületén tömör mégis kimerítő, Bogdanos jogász-mivoltához illő frappáns beszélgetés közöltek le a világ minden régészét érdeklő, kiemelkedő jelentőségű közel-keleti múkincseket illetően.⁴⁰ 2014-ben meg is filmesítették Bogdanos egyébként mesteri érzékkel, az amerikai hadsereg iránti tökéletes lojalitása, a személyes kapcsolatok tisztelete és a hazaszeretet jegyében, de az egyes eseményekkel kapcsolatban finom szarkazmussal megírt könyvét az *Iraq Museum* kincsei utáni hajtóvadászattal kapcsolatban.⁴¹ A téma nem-elkendőzése, hanem a pozitív szereplők szerepének tudatos kiemelése tipikus amerikai kommunikációs és filmes fogás, amely jó propaganda a hadsereg professzionalizmusának kiemelésére. Az emberarcú katonaság bemutatása, amelyet Márton Andrea a „*haderő civilezésének*” nevez, a maskulin szerep háttérbe szorulásával, de a civil szférában is jól csengő „*tiszt és gentleman*” fogalmak mint alaperények és a civil társadalom számára mint hívószavak megtartásával jár együtt.⁴²

Huntington mesterien, a fegyveres erők fölött álló civil hatalom maximalizálásának szubjektív eszközei helyett a hadsereg professzionalizmusát kívánja hangsúlyozni a kontroll objektív módszereként. Ez a fegyveres erőket a katonai hatékonyság növelésére ösztönzi, miközben felismerteti velük, az állammal szembeni alárendelt helyzetet, vagyis depolitizálja őket.⁴³ Mivel a liberális filozófia ellenséges a fegyveres erőkkel és a „*civil hadsereget*” helyezi előtérbe. Az új konzervativizmus ezzel szemben az állandó hadsereg létét szükségesnek ítéli meg, amely

vileket azzal kapcsolatban, hogy hozzáértő, a szakmabeliek számára is elfogadható vezető került a különleges egység élére. <https://www.theguardian.com/world/2003/may/12/iraq1>

⁴⁰ <http://archive.archaeology.org/online/interviews/bogdanos/>

⁴¹ <http://longnow.org/seminars/02014/feb/24/unlooting-civilizations-treasures-wartime-iraq/>

⁴² MÁRTON 2011, 4. o.

⁴³ Uo. 1. o.

tagjainak nagy szaktudással és elköteleződéssel kell rendelkeznie. Ez biztosítja a nemzet biztonságát és a civilkontrollt, a készség és a védelem legmagasabb szintjét.⁴⁴

Az amerikai katonaság szerepe a mőtárgyakkal kapcsolatos nemzetközi szervezett bünözés elleni fellépésben

Kézenfekvő volt, hogy a hidegháború befejeződése után a világ legnagyobb hadserege új ellenséget fog magának keresni, amelynek érdekében fellépet. Mivel a szervezett bünözés a globalizáció kiteljesedésével párhuzamosan maga is kiteljesedett és minden előrejelzés szerint mindkét folyamat a jövőben is folytatódni fog, a multipoláris világ kialakulásakor az USA a nyugati civilizációt képviseli, amely az európai gyökerekkel rendelkező keresztény kultúrkört és az európai felvilágosodás nyomán a szekuláris, demokratikus állam értékeit jelenti.

A nyolcvanas évek elejétől építették ki az amerikai szövetségi bünöldözési szervek a szervezett bünözéssel kapcsolatos, egyre terebélyesebb adatbázisaikat és vele párhuzamosan a szakmailag magasan kvalifikált, speciális ügynökök hálózatát.⁴⁵ Alapvető, hogy nemzetközi bünözés ellen csak nemzetközi fellépéssel lehet sikereket elérni.⁴⁶ A Közel-Keletről eltűnt mőtárgyakat az USA és Európai Unió bünöldöző szervei egyaránt keresik.⁴⁷ Elsősorban ezen területek magán mőtgyűjtői keresik ezeket a tárgyakat, mivel a zsidó-keresztény kultúrkör számára különösen kedveltek a háborús Szíria és Irak, vagy Líbia területéről származó mükincsek. Az angolszász ügyfél szemszögű közigazgatási-rendőri nyomozásnak megfelelően

⁴⁴ Uo. 1. o.

⁴⁵ STERLING 1997, 268–269. o.

⁴⁶ BÓCZ 1997, 286. o.

⁴⁷ GARDNER 2017.

az európai jellegű, nyomozóelvéű, hanem a megrendelő, a tárgyat kereső ország, vagy vevő érdekeinek megfelelően keresi a kutatás az illegálisan mozgó tárgyakat.⁴⁸

Az amerikai–olasz kapcsolat

Az amerikai és az olasz bűnügyi együttműködés elsősorban a szervezett bűnözés megfékezése miatt vált szorossá a 2. világháború után. Az olasz gyökerű amerikai maffia, majd a hatvanas évek végére megjelenő nyugat-európai jóléti társadalom és az általános pénzügyi felhalmozás révén megerősödő olasz maffia, az ötvenes évek végétől elszabaduló művészeti aukciós árak, az amerikai felső középosztály és a felső tízezer körében divatossá váló műgyűjtés mind indikálták az együttműködés erősítését. A nyolcvanas években több összehangolt rendőri akció zajlott a keleti parton kábítószer terítő szicíliai maffia ellen⁴⁹ Az amerikai kormányzati jelenlét megjelenése az egyetemi szférában és a kulturális intézményekben több ponton is tetten érhető, különösen, ami a római Amerikai Egyetemet és az Association for Research into Crimes against Art (ARCA) szervezetét illeti.⁵⁰

Az USA szerepe a második műtárgykrízis enyhítésében

Röviddel 2003 előtt még mintegy tízezer alkalmazottja volt az iraki kulturális örökségvédelmi hatóságnak.⁵¹ Ezek rendszerből való kiesése a második iraki háború idején, majd a háborús fosztogatások, amelyeket eleinte hajlamosak voltak elbagatellizálni

⁴⁸ BÓCZ 2004, 102. o.

⁴⁹ STERLING 1997, 137., 270. o.

⁵⁰ American University of Rome, <http://www.artcrimeresearch.org/>

⁵¹ Dr. Kalla Gábor régész, assziriológus szóbeli megjegyzését ezúton is köszönöm.

a katonai szakírók is,⁵² valamint az azóta az állandósuló krízis nyomán felerősödő, egész családok megélhetését nyújtó illegális kincsvadászat fellendülése, amely az Iszlám Állam térnyerésével teljesedett ki, mind súlyosbította a helyzetet. Az ún. második műtárgykrízis az 1945-ös elsónél súlyosabb, mert nem zárult le egy év alatt, hanem ma is tart és amíg az Iszlám Állam kitart, addig az általa keltett műtárgykonjunktúra is.

A „kulturális javak nemzeti leltárának elkészítése” és a műholdas adatbázisok

A Hágai Konvenciók szövege is kitér a nemzetközi és az UNESCO-támogatás kérésének ajánlására, valamint ezzel kapcsolatban nemzeti és nemzetközi adatbázisok, leltárok készítésére.⁵³ Az elmúlt években a brit és amerikai egyetemek, valamint a Smithsonian Institution együttműködéseként felpörgő ún. szatellit régészet mintegy 9 ezer térképen hatalmas mennyiségű digitális információt halmozott fel. A hadsereg, mint az adatok megrendelője fontos szerepet játszott és játszik a gyéren lakott régészeti lelőhelyek védelmét felügyelő szatellit régészet fejlődésében és elterjedésében.⁵⁴ Az *Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa* (EAMENA) program közel 20 ezer veszélyeztetett régészeti lelőhelyet tart nyilván a Közel-Kéleten és Észak-Afrikában.⁵⁵ Az adatbázis az Oxfordi Egyetem, a Leicesteri Egyetem és a Durhami Egyetem együttműködése révén valósult meg és folyamatosan frissítik. Vezetője az Oxfordi

⁵² John Keegan 2004-ben azt írja, hogy a bagdadi Iraq Museum kiállítási tárgyai közül szinte mind a múzeum pincéjében volt. Sajnos a valóság ennél sokkal komorabb, sok tárgy most is lappang a feketepiacon. KEEGAN 2004, 317–318. o.

⁵³ https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=a0600029.tv

⁵⁴ Egy 2015 óta, jelentős brit kormányzati támogatással futó, a British Museum által felügyelt program (Iraq Emergency Heritage Management Training Scheme) keretében iraki régészeket tanítanak meg többek között a szatellit régészet módszertanára is. <http://blog.britishmuseum.org/the-iraqi-archaeologists-saving-their-heritage/>

⁵⁵ <http://eamena.arch.ox.ac.uk/resources/database-2/>

Egyetem Robert Bewley. Elsősorban építési munkák, háborús pusztítások és rablás veszélyezteteti az épített és tárgyi kulturális örökséget. Számos olyan polgári hivatali alkalmazott van az amerikai hadsereg alkalmazásában, akik objektumokat (pl. korábban lerombolt szentélyeket), ott pl. esetleges ISIS sejtákat figyelnek.⁵⁶ Az eredetileg egymástól elkülönülő tudományágak, a kutatási célok közötti sokirányú együttműködés, egymásra utaltság igénye egyre növekszik, a tudományos és a rendészeti megfigyelés gyakran egymást segítik.⁵⁷

A kulturális terrorizmus és a műkincscsempészet kettős kihívása

A kulturális terrorizmus az erőszak öncélú alkalmazása, megfélemlítés, erőfitogtatás a civilek egy meghatározott csoportjával szemben, de nem beszámíthatatlan elmeállapotban történik, hanem nagyon is tudatosan. A műkincscsempészet azonban a szervezett bűnözés keretei közé tartozó, nyereségvágyból elkövetett bűncselekmény.⁵⁸ 1994-ben a nemzetközi szervezett bűnözéssel kapcsolatban a szakértő még joggal mondhatta, hogy „...napjaink terrorizmusát a maffia és társszervezetei jelentik.”⁵⁹ Napjainkra azonban ez megváltozott. Nem tűnt el a szervezett bűnözés, hanem finanszírozóként a háttérben jelen maradt és megjelentek a médianyilvánosság elé, az első vonalba kilépő, a kulturális terrorizmus körébe tartozó cselekményeket is elkövető vallási fanatikus csoportok.

A kulturális terrorizmus (*cultural terrorism*) kifejezés a harmincas évektől ismert⁶⁰ és az elmúlt közel nyolcvan év háborús

⁵⁶ „One day, inside a U.S. military office, civilian employees charged with mapping targets in the war against ISIS noticed something unusual. A group of people, perhaps women, had gathered in an empty place for no obvious reason. And then they realized: this was not an ISIS cell, or militants on the move, but a group of people continuing to worship at the site where their former shrine had once stood.” <https://theamericanscholar.org/a-legacy-in-ruins/>

⁵⁷ KATONA 2004, 46. o.

⁵⁸ KISS 2016, 17. o.

⁵⁹ STERLING 1997, 271. o. Az eredeti amerikai kiadás 1994-ben jelent meg.

⁶⁰ https://en.oxforddictionaries.com/definition/cultural_terrorism

cselekményei során kulturális értékek pusztulására számos esetben sor került, csak az elmúlt évtizedben került újra komolyabban előtérbe a kifejezés, mégpedig a kulturális örökségvédelem szekurizációs folyamatával párhuzamosan, részben már annak eredményeképpen. Barry Buzan munkássága és a koppenhágai iskola óta tudjuk, hogy „az által válik valami „biztonsági kérdéssé” (security issue), hogy a társadalom annak tekinti.”⁶¹ A szekurizációs folyamat az elmúlt húsz-harminc évben a társadalmi biztonság számos szegmensét, így a vallási-nemzeti-kulturális identitást egyaránt érintő, illetve magába foglaló kulturális örökségvédelem helyzetét is elérte. Ennek oka elsősorban a fegyverek technikai képességeinek elképesztő fejlődése, a hadviselés átalakulása, valamint a régészeti leletekben és lelőhelyekben gazdag területeken zajló háborúk nagy száma.⁶² Amint arra Varga Márton is rámutat nemrég megjelent tanulmányában, egy régió vagy ország lakóinak szubjektív biztonságérzete a „helyi sajátosságok szerint eltérhet” a társadalmi biztonság egyes aspektusai közül egyiknek vagy másiknak az irányába. Irak, Szíria esetében a nemzeti öntudat lényeges eleme a kulturális örökség teljességével való azonosulás és azok emlékeihez való ragaszkodás.⁶³ A Daeshnek kifejezett célja volt a múlt eltörlése,⁶⁴ amely nem talált széles támogatottságra a lakosság körében, amelyet jól ki lehetett és ma is ki lehet használni a műkinccsek védelme érdekében. A kurd térségben zajló amerikai kutatások helyi programokhoz kapcsolódnak, kapcsolatot és együttműködést keresnek a helyi szakmai és közigazgatási szervekkel és szakemberekkel, valamint kurd nyelvű tájékoztató füzetet is készítettek a lakosság számára a helyi régészeti munkáról és annak hasznáról.⁶⁵ A 2002. novemberében megrendezett prágai

⁶¹ BUZAN – WAEVER – DE WILDE 1998; CSIKI 2012, 1. o.

⁶² HUDÁK 2016, 63–73. o.

⁶³ Vö. IRAK 2006, 17. o.: „Az irakiak ráadásul az arabok megjelenése előtti ősi sumér, babiloni, asszír és perzsabirodalmakat is a saját történelmük részének tekintik...”

⁶⁴ <https://theamericanscholar.org/a-legacy-in-ruins/#>

⁶⁵ KAERCHER 2016, 45. o.

NATO-kongresszus zárónyilatkozatának 4/d pontja megfogalmazásában voltaképpen a kulturális terrorizmus elleni fellépésről is állást foglalt a NATO. ⁶⁶

Mivel egy térség radikalizmusát elősegíti egyebek mellett a csempészet, a szegénység és a kilátástalanság,⁶⁷ ezért nagyon fontos, hogy a csempészet egyik fajtáját, a műtárgycsempészet gyökereit, mozgatórugóit és jelenségét is megértsék nemcsak a katonák, hanem minden rendvédelmi szerv.

A nemzeti politika láncolata

Úgy tűnik, hogy a kulturális örökségvédelemmel kapcsolatos amerikai hadászati stratégia a kormányzati politika rangos hazai szervezeteinek újonnan, a cél érdekében felállított leányintézményein keresztül jön létre. A társszervek, társszervezetek pedig az FBI és az oxfordi és más rangos egyetem, illetve kutatóintézet, bekapcsolva, intézményes keretek közé rendezve a jól működő olasz bűnügyi kapcsolatokat. A sor végén megrendelőként, a nemzeti politika kitűzött céljainak elérésében⁶⁸ a bűnügyi nyomozóhatóság, valamint az amerikai külügyminisztérium és a védelmi minisztérium áll.

Mivel a katonai erőnek a világ nagypolitikai folyamataiban játszott szerepe nemhogy csökkent, hanem jelentősen erősödött, ezért az amerikai hadseregnek is meg kell találnia a helyét ebben az új világban. Úgy gondolom, hogy az egyetem

⁶⁶ „*Terrorism, which we categorically reject and condemn in all its forms and manifestations, poses a grave and growing threat to Alliance populations, forces and territory, as well as to international security. We are determined to combat this scourge for as long as necessary. To combat terrorism effectively, our response must be multifaceted and comprehensive.*” Csiki Tamás fordításában: „*A terrorizmus, amelynek minden formáját és megjelenését kategorikusan elutasítjuk, súlyos és növekvő fenyegetést jelent a szövetség lakossága, fegyveres erői és tagállamai számára, csakúgy a nemzetközi biztonságra nézve.*” CSIKI 2012, 5. o.; angolul: <http://www.nato.int/docu/pr/2002/p02-127e.htm>

⁶⁷ KIS-BENEDEK 2017, 110–111. o.

⁶⁸ VIZI 2013, 7. o.

kulturális örökség védelme minden hadsereg számára nemcsak kötelezettség, de eszköz is egy nagyon pozitív imázs kialakítására.

Irodalomjegyzék

BÓCZ 1997 = BÓCZ Endre: „Egy államügyész vallomása...” A szervezett bűnözés elleni küzdelem ügyészi tapasztalatai Magyarországon. In: Sterling, Claire: Pax Maffiosa. A szervezett bűnözés nemzetközi hálózatai. CEDIT Kiadó, Budapest, 1997. 273–287. o.

BÓCZ 2004 = BÓCZ Endre: A bizonyítás tana. In: Kriminológia I. BM Kiadó, Budapest, 2004. 87–120. o.

BOGDANOS 2006 = BOGDANOS, Matthew: Bagdadi tolvajok. Hajtóvadászat az Iraki Nemzeti Múzeum eltűnt kincsei után. HVG Könyvek, Budapest, 2006.

BREMMER 2015 = BREMMER, Ian: Wat Does America Stand For? Time, 2015. június 1. 17–21. o.

BUZAN – WAEVER – DE WILDE 1998 = BUZAN, Berry – WAEVER, Ole – DE WILDE, Jaap: Security: A New Framework for Analysis. Lynne Rienner Publishers, Boulder (Col.) – London, 1998.

CSIKI 2012 = CSIKI Tamás: A NATO biztonságfelfogásának új elemei a 21. században – reflexió a magyar stratégiai kultúrára. In: Biztonságpolitika, 2012. okt. 12.

http://old.biztonsagpolitika.hu/documents/1367571723_CSIKI_Tamas_A_NATO_biztonsagfelfogasanak_uj_elemei_-_biztonsagpolitika.hu.pdf (letöltés ideje: 2017. június 24.)

EDWARDS 2008 = EDWARDS, Jason A.: Navigating te Post-Cold War World. President Clinton’s Foreign Policy Rhetoric. Lexington Books, Lanham, 2008.

FRANK 2016 = FRANK Tibor: Az amerikai évszázad vége? In: Ormos Mária (szerk.): Megtorpan a világrend. A nagyhatalmak úton egy új világ felé. Argumentum Kiadó, Budapest, 2016. 42–53. o.

HUDÁK 2016 = HUDÁK Krisztina: Műkincsek az elmúlt húsz év háborús zónáiban. Hogyan vált biztonságpolitikai kérdéssé a kulturális örökségvédelem helyzete? In: Bene Krisztián, Dávid Ferenc, Sarlós István (szerk.): Fejezetek a hadtörténelemből 4. Válogatás „A háború művészete. 10 éves a Hadtörténeti esték” című konferencia előadásából. Magyar Hadtudományi Társaság, Pécs–Budapest, 2016. 63–77. o.

HUDÁK 2017 = HUDÁK Krisztina: Megerősödő bűnügyi vonal a nemzetközi műkincsszakértői munkában: In: *Ordinem Facere*, 2017/1. (megjelenés alatt)

GARDNER 2017 = Gardner, Frank: Saving Syria's Heritage: Archaeologists discover invisible. *BBC News World*, 2017. márc.21. <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-39331342>

IGNATIEFF 2003 = IGNATIEFF, Michael: Birodalom light. *HVG Könyvek*, Budapest, 2003.

Irak 2006 = Irak CIMIC kézikönyve. A Magyar Honvédség Civil-Katonai Együttműködési és Lélektani Műveleti Központ Kiadványa. (Második, átdolgozott kiadás) Budapest, 2006. február.

JANOWITZ 1960 = JANOWITZ, Morris: *The Professional Soldier*. Free Press, New York, 1960.

JANOWITZ 1975 = JANOWITZ, Morris: *Military Conflict*. Sage Publications. Beverly Hills, 1975.

KAERCHER, 2016 = KAERCHER, Kyra: The Materiality of Post-War(s): The Impact of Conflict on the Archaeology and Landscape of Iraqi Kurdistan. In: *THE FUTURE OF THE PAST: From Amphipolis to Mosul, New Approaches to Cultural Heritage Preservation in the Eastern Mediterranean* (Eds.: Konstantinos Chalikias, Maggie Beeler, Ariel Pearce, Steve Rennie) Archaeology Institute of America, 2016.

https://www.archaeological.org/sites/default/files/files/HCA_FutureofthePast-AIAJuly2016.pdf (letöltés ideje: 2017. június 25.)

KARTÁK 2011 = Karták könyve. Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye. (2.kiad.), ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest, 2011.

KATONA 2004 = KATONA Géza: A kriminalisztika helye a bűnügyi tudományrendszerben. In: Kriminalisztika I. BM Kiadó, Budapest, 2004. 45-54. o.

KEEGAN 2004 = KEEGAN, John: Az iraki háború. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

KENNEDY 1987 = KENNEDY, Paul: The United States: The Problem of Number One in Relative Decline. In: The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. Random House, New York, 1987.

KIS-BENEDEK 2017 = KIS-BENEDEK, József: Dzsihadista fészkek, mint a terrorizmus lehetséges kiindulópontjai. Hadtudomány, 2017/1-2. 96-113. o.

KISS 2016 = KISS Álmos Péter: Háború a nép között. Esettanulmányok a negyedik generációs hadviselés történetéből. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2016.

KOÓS - SZTERNÁK 2014 = KOÓS Gábor - SZTERNÁK György: A katonai műveletek elmélete és gyakorlata a feldolgozott tapasztalatok alapján (1.) In: Honvédségi Szemle, 2014/2. 8-21. o.

MAGYARICS 2014 = MAGYARICS Tamás: Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2014. (2. kiadás)

MÁRTON 2011 = MÁRTON Andrea: A civil társadalom helyzetének és szerepének változásai. Biztonságpolitika, 2011. november 18.

http://old.biztonsagpolitika.hu/documents/1327252926_Marton_Andrea_Civil_tarsadalom_helyenek_es_szerepének_valtozasai_-_biztonsagpolitika.hu.pdf

MOISI 2008 = MOISI, Dominique: The Land of Hope Again? An Old Dream for a New America. In: *Foreign Affairs*, 2008. szept.-okt. <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2008-09-01/land-hope-again> (letöltés ideje: 2017. július 2.)

Peterecz Zoltán: A kivételes Amerika. Az amerikai kivételesség történelmi bemutatása. Gondolat Kiadó, Budapest, 2016.

RUSH 2012 = RUSH, Laurie W.: Cultural Property Protection as a Force Multiplier in Stability Operations. World War II Monuments Officers Lessons Learned. In: *Military Review* 2012.04.30.

http://usacac.army.mil/CAC2/MilitaryReview/Archives/English/MilitaryReview_20120430_art008.pdf (letöltés ideje: 2017. július 2.)

STERLING 1997 = STERLING, Claire: Pax Maffiosa. A szervezett bűnözés nemzetközi hálózatai. CEDIT Kft., 1997.

SVEC 2014 = SVEC, Leedjia: Cultural heritage training in the US Military. In: National Center of Biotechnology Information (NCBI), Springerplus, 2014. március 6. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3979978/> (letöltés ideje: 2017. június 25.)

VARGA 2017 = VARGA Márton: Társadalmi biztonság a terrorizmus árnyékában. In: *Hadtudomány*, 2017/1-2. 127-137. o.

VIZI 2013 = VIZI Sándor: A hadügy változásai a kétpólusú világrend felbomlása után. In: *Biztonságpolitika*, 2013. július 1. http://old.biztonsagpolitika.hu/documents/1372766068_Vizi_Sandor_hadugy_a_ketpolusu_vilagrend_utan_-_biztonsagpolitika.hu.pdf (letöltés ideje: 2017. június 25.)

WEGENER 2010a = WEGENER, Corinne: The 1954 Hague Convention and Preserving Cultural Heritage. In: AIA / Archaeological Institute of America/, HCA /Heritage, Conservation & Archaeology, AIA Site Preservation Program/, 1-8.

<https://www.archaeological.org/sites/default/files/files/Wegener%20v2.pdf> (letöltés ideje: 2017. július 2.)

WEGENER 2010b = WEGENER, Corine: The 1954 Hague Convention and Preserving Cultural Heritage. In: AIA / Archaeological Institute of America /, Site Preservation, 2010.okt.19. <https://www.archaeological.org/news/hca/3137> (letöltés ideje: 2017.júl.2.)

HUSZÁR MIHÁLY

A GRÓF, A MŰEGYETEMI HALLGATÓ ÉS A TANÍTÓ AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN. PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK SOMOGYBÓL

Tanulmányomban a Somogy megyei Marcali város első világháborúban szolgálatot teljesítő polgárai közül három kiválasztott személy életútját mutatom be. Az eltérő társadalmi rétegekhez tartozó férfiak (főnemes, vállalkozó polgár, értelmiségi) katonai karrierje személyes hagyatékokból, korabeli újságcikkekből és levéltári forrásokból részben rekonstruálható volt. Gróf Forgách V. Károly (1880–1947) földbirtokos a katonai üdülőtelepek működtetésében és a segélyezésben vállalt szerepet. Ifjabb Sztelek Ferenc (1894–1916) műegyetemi hallgató önkéntes bevonulására, kiképzésére, szolgálatának helyszíneire, majd a halálára a levelezőlapjain keresztül derült fény. Gábor Ignác (1892–1944) zsidó tanító pedig a háború utáni frontharcos veteránok egyik helyi alakja volt. A különböző katonai sorsok megismerésén keresztül a hátszínházi sebesültgondozás, az önkéntesek és a veteránok történetéhez tudunk újabb adalékokkal hozzájárulni.¹

A gróf: Forgách V. Károly

A gimesi és gácsi Forgách grófi család 1810-ben létrejött gombai ága (Nagygomba ma Marcali városrésze) nem volt törzsökös nemesi famíliája a megyének, a középkor óta elsősorban a

¹ Az első világháborús magánlevelezések feldolgozására jó példák: BÍRÓ 2015.; BERECSZKI - POZSONY 2016; SIPOS - FORGON 2016, 9–28. o.

Felvidéken, Gímes, Gács központtal bírtak jelentős területekkel. A gombai ág birtokai és ingatlanjai Szigligeten, Hegyesden, Badacsonytomajban és Mária-telepen (ma Balatonmáriafürdő, Balatonfenyves egy része) feküdtek.² Az utóbbi településen található egyholdas Balaton-parti telken özvegy Forgách (IV.) Károlyné (1856–1924) maga és gyermekei, Forgách (V.) Károly (1880–1947) és Forgách Franciska (1886–?) számára magyaros szecessziós stílusú tornyos villát építtetett, amelyet az első világháború idején a katonai sebesültellátás részére ajánlottak fel.³

A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete 1881-ben alakult meg Budapesten. 1914-ig létrejött az országos fiókhálózata, ám a működéshez nem igazán érkeztek felajánlások, támogatások. Az első világháború kitörése megváltoztatta a korábbi évekre jellemző érdektelenséget. A katonai ápolás feladataihoz a fiókegyletek és a magánszemélyek egymással versengve tették meg felajánlásaikat.⁴ A sebesültek segélyezésében ekkor vállalt szerepet a gombai Forgách család is. 1915 tavaszán Forgách (V.) Károly népfelkelő főhadnagyot, királyi kamarást a balatonfüredi központú „Vöröskereszt Egylet balatoni katonai telepeket gondozó bizottságának” az elnökének nevezték ki.⁵ Több településen nyitottak kiegészítő kórházakat és „betegnyugvó állomásokat”. A helyszínekről a *Pesti Hírlap*ban így fogalmaztak: „Ez ideig a zalai parton Badacsonyban, Tihanyban, Balatonfüreden, a veszprémi parton, Balatonalmádiban és Siófokon, a somogyi parton Kilitin, Kőröshegyen, Balatonföldváron, Balatonlellén, Balatonbogláron, Balatonkeresztúron van megszervezve.” Ezek közül a települések közül Forgách (V.) Károly felügyelete alá tartozó Balaton mellett elhelyezkedő intézmények közé tartoztak a katonai üdülőhelyi besorolásúak. Balatonbogláron 30 főt, Balatonlellén

² HUSZÁR 2017a, 243–245. o.

³ HUSZÁR 2017a, 242. o. A családban sűrűn előforduló azonos nevek miatt indokolt a keresztnévek sorszámozása.

⁴ GÁSPÁR 2018, 221–236.; 221–223. o.

⁵ SZIKLAI 2009, 51. o.

24 főt, Balatonkeresztúron 85 főt tudtak fogadni. A kiegészítő kórházi besorolású intézményeket Balatonföldváron (40 fő) és Siófokon (100 fő) létesítették. Somogyban az 1915 augusztusi állapot szerint 40 településen, 53 intézményben már több mint 1.800 főről tudtak gondoskodni.⁶ Később Forgách (V.) Károly irányításával a híres üdülőhelyet, Hévizt is sikerült a szanatóriumi rendszerbe bekapcsolni, itt 1916 nyarán már 300 katona ápolását végezték.⁷ Ebben a segélyező és szervezőmunkában a gróf felesége, báró Révay Margit (1893–1954) is részt vett, mint a fent említett egyesület hölgybizottságának a tagja, később a balatonfüredi kórház főnöknője.⁸

Forgách (V.) Károly a segélyezés költségeinek az előteremtésére, a vöröskereszt fiókegyleteinek a fenntartására rendszeresen jutatott saját vagyonából adományokat. A gróf egy balatonfüredi gyűjtéskor 1.000 koronát ajánlott fel – a kisebb települések átlagosan 100 koronával járultak hozzá a költségekhez –, majd 1915 augusztusában unokanagybátyjával, gróf Forgách Béla (1851–1940) zeneszerzővel egy jótékonyági koncertkörutatót indítottak el.⁹ A 40-50 hangversenyen budapesti énekművészekkel Forgách Béla saját műdalait közösen adta elő.¹⁰ 1916 végére mintegy 10.000 korona adomány gyűjtöttek össze, és a jótékonyági hangversenysorozatot a következő évben is folytatták.¹¹ Erről az akcióról 1917-ben így írtak a *Balatonvidék* című újságban: „Őszinte elismeréssel adózunk gróf Forgách Bélának, a

⁶ GÁSPÁR 2018, 226–227. o.

⁷ Keszthelyi Hírlap, 1915. július 25. 3. o.; Keszthelyi Hírlap, 1916. június 18. 3. o.; Keszthelyi Hírlap, 1916. július 30. 3. o.; SZIKLAI 2009, 28-29. o.

⁸ SZIKLAI 2009, 51. o.

⁹ Keszthelyi Hírlap, 1915. augusztus 1. 5. o.; Keszthelyi Hírlap, 1916. július 2. 4. o.; SZIKLAI 2009, 30, 51. o.

¹⁰ MNL OL P szekció, 1892-17. tétel. A vörös kereszt Balaton-menti katonai üdülőtelepek javára a budapesti Ritz szállodában rendezett művészi estély műsora (1916. január 12.); Keszthelyi Hírlap, 1916. július 9. 4. o.; Keszthelyi Hírlap, 1916. július 30. 2. o.; FORGÁCH 1939, 20-21. o.

¹¹ Keszthelyi Hírlap, 1916, július 15. 4. o.; Keszthelyi Hírlap, 1916, július 29. 3. o.

művészt szervezőjének, rendezőjének és részésének ezért az igazán nagy műléozetért és bizonyára hálatelt szívvel emlékeznek meg róla azok a szerencsétlen embertársaink is, akiknek szomorú sorsán a művésziest tiszta jövedelme enyhíteni fog.”¹² A sebesültekért végzett munkájáért Forgách (V.) Károly 1916. január 3-án, míg a felesége 1918. január 18-án Ferenc Salvator főhercegtől, a Vöröskezeszt fővédnökétől kapta meg a Vöröskezeszt Díszjelvény 2. osztálya hadidíszítmény kitüntetését.¹³

Még 1916-ban a sebesült katonák egyikeként Badacsonyan és Mária-telepen a Balaton festőjeként később közismertté vált Egry József (1883-1951) töltötte néhány hetes gyógyulását.¹⁴ A Forgách (V.) Károllyal való kapcsolatáról egy levelében így vallott: „Szeretnék egy kis kiállítást rendezni a vörös kereszt javára. Gróf Forgách is akarja.”¹⁵ A visszaemlékezésében így írta le a mária-telepi időszakát: „916-ban üdülésre a Balatonhoz, a Badacsonyra küldtek; itt szerettem meg a Balatont, amit addig csak a vonatról ismertem, láttam. (...) Forgáchék meghívása Mária-telepre. Örömmel gondolok vissza Mária-telepre, katonáskodásom idején ott gyönyörködtem legtöbbet a zalai part szépségében. És ott volt a sivár háborús évek leggondtalanabb két hetem. (...)”¹⁶ Egry József a keszthelyi kórházban is lábadozott, ahol megismerkedett, majd összebarátkozott az itt ápolt, marcali származású Bernáth Aurél festőművésszel.¹⁷

A gombai Forgáchok közül még egy családtag első világháborús tevékenysége vált megismerhetővé. Forgách Béla fia, dr. Forgách (VI.) Balázs (1890-1953) zászlósként, majd tartalékos főhadnagyként a cs. és kir. 12. huszárezred kötelékében szolgált. Azon kiváltságos kevesek – összesen 49 katonatiszt – közé választották be, akiket 1916. december 30-án IV. Károly

¹² Balatonvidék, 1917. július 29. 2. o.

¹³ P. MIKLÓS – TÓTH-BENCZE 2018, 22., 31. o.

¹⁴ PROHÁSZKA 2016, 156–157. o.

¹⁵ FODOR – SZABÓ 1980, 35–36. o.

¹⁶ KERESZTURY 1973, 136. o.

¹⁷ PROHÁSZKA 2016, 158–159. o.

magyar királlyá koronázását követően aranysarkantyús vitézzé avatott.¹⁸

Forgách (V.) Károlynak és a feleségének nem született gyermeke, ahogyan a húgának, Forgách Franciskának sem, így 1947-ben az utolsó gróf halálával, a nagybirtokok csehszlovákiai és magyarországi államosításával egyidőben, a család Gombát és Gímest is birtokló ága kihalt.¹⁹ Az első világháborús sebesültsegélyezés egyik helyszínét jelentő, immár balatonfenyvesi villát özv. Forgách (V.) Károlyné még ebben az évben eladta a MÁV-nak, amely vállalati üdülőként használta, majd végül lebontották.²⁰

A műegyetemi hallgató: ifjabb Sztelek Ferenc

Ifjabb Sztelek Ferenc²¹ 1894-ben született Marcaliban, az édesapja Sztelek István (1862-1909) asztalosmester, a település építőmester-vállalkozó családjának tagja, míg édesanyja Béry Erzsébet (1866-1946), egy szőlősgyöriki kismemesi család tagja volt.²² Az 1850-ben alapított építőipari vállalkozást a 19. század végén ifj. Sztelek Ferenc (1856-1926), a Dunántúl sokat foglalkoztatott, kastélyokat kivitelező építőmestere tett híressé.²³

¹⁸ SALLAY – SZENTVÁRY-LUKÁCS 2019, 66-67. o. Gróf Forgách VI. Balázs felesége Besseney Mária (1903-1950) volt, a két világháború között a tornyospálcai 1500 holdas birtokán gazdálkodott, valamint a Királyi Yacht Club vezetője volt.

¹⁹ Balatoni Kurír, 1935. augusztus 21. 4. o.

²⁰ BUZA 1993, 50. o.

²¹ Anyakönyvezett neve Sztelek Ferenc János volt, ugyanakkor a levelezéseiben, hivatalos okirataiban a Sztelek Ferenc nevet használta. A nagybátyjával, ifj. Sztelek Ferencsel való névazonossága miatt ebben a dolgozatban a Sztelek Ferenc névalakot használtam. A családi síremléken viszont az ifjabb Sztelek Ferenc név alakot vésettük fel, mivel egy másik, gyerekkorban meghalt nagybátyja is a Sztelek Ferenc nevet viselte, akinek a neve így szerepel az obeliszken.

²² HUSZÁR 2017b, 193-194. o.

²³ HUSZÁR 2014, 379-380. o.

Sztelek István halálát követően 1909-ben tehetséges és szorgalmas unokaöccsének ő lett a gyámja.²⁴ Ifjabb Sztelek Ferenc az alapfokú iskolai tanulmányait a marcali izraelita elemi népiskolában végezte, amely akkoriban a település legjobb iskolájának számított és népszerű volt a tehetős, keresztény családok körében.²⁵ Az ifjú 1905-től Budapesten, majd 1906-tól a veszprémi Kelyhes-rendiek főgimnáziumában tanult, ahol 1913-ban kitűnő eredménnyel érettségizett.²⁶ 1913 szeptemberében kezdte meg tanulmányait a budapesti Kir. József-Műegyetemen, mint építészhallgató, ahol két teljes és egy fél tanévet végzett el.²⁷ Az egyetemen szorgalmas volt, kitűnő eredmények, további ígéretes tanévek vártak volna rá. Az ifjú műegyetemista 1914. október 14-én levélben jelentkezett a kaposvári népfelkelő szemlebizottságnál, és bejelentette egyéves önkéntességi igényét: „*alkalmasságom esetén a m. kir. honvéd gyalogezred bármelyikéhez szíveskedjenek beosztani.*”²⁸ Ekkor még nem vonult be.

Az első világháború kitörését követően ifjabb Sztelek Ferenc barátai és évfolyamtársai közül többen az elsők között vonultak be. A testvérének, Sztelek Erzsébetnek (1892-1947) a férje, Csomós Gergely (1883-1969) építőmester szintén az elsők között kapott katonai behívót a születési helye, Csermő alapján a 33. gyalogezredbe, Aradra. Szembetegsége miatt őt nem vezényelték ki a frontra. Temesváron és Brassóban az 1918-as őszi összeomlásig kiegészítő szolgálatot teljesített.²⁹

Ifjabb Sztelek Ferenc 1915 decemberében vonult be Pécsre egyéves önkéntes katonának és a 19. gyalogezred 4. századába került. Az egyévi önkéntes rendszert olyan középiskolát végzett művelt fiatalok részére alakították ki, akiket a szakmai előmenetelükben akadályozott volna a kötelező katonai szolgálat.

²⁴ VADÁL 2004, 28-31. o.

²⁵ MM A CLÉH Gysz. 3441.

²⁶ MM CLÉH Gysz. 3445.

²⁷ MM A CLÉH Gysz. 3339.

²⁸ MM A CLÉH Lsz. A-2701.

²⁹ Lásd bővebben: HUSZÁR 2019, 233-242. o.

Az egyéves önkéntesek 1912-től tartalékos tiszti iskolát végezhettek, önkéntes karpaszományt hordtak, szabad kimenőt kaphattak, kimenőruházatként tiszti uniformist viselhettek, szolgálaton kívül tiszti társaságba járhattak, alantas munkával nem büntethették őket. Az újonckiképzést követően azonnal órvezetők lettek, 1909-től a tiszti iskola végeztével zászlóssá léptették elő őket. A háború első két évében lerövidült a kiképzés: kéthavi újonckiképzést követően a leendő tartalékos tisztek pótalakulathoz kerültek, háromhavi tartalékos tiszti kiképzést követően menetszázadokkal a frontra irányították őket vagy szakképzésen (aknavető, géppuskás stb.) vettek részt.³⁰ Ifjabb Sztelek Ferenc is ezt a kiképzési utat járta be, 1916 januárjában – hasonlóan a fent említett középiskolai és műegyetemi barátaihoz – budapesti tartalékos tisztiiskolára vezényelték.³¹

A kutatás során sikerült beazonosítani Sztelek Ferenc alakulatának a további sorsát. Alakulata a 19. gyalogezred IV. népfelkelő zászlóalja volt, amely a háború előtt Fiumében alakult meg. Parancsnokának Fritz Adolf századost – aki a háború végére ezredesi rangot érte el – nevezték ki. A legénységet Baranya és Somogy vármegyékből, valamint Fiume város férfiaiból sorozták be.³² Sztelek Ferenc szakaszvezető kiképzése 1916 közepén befejeződött, majd valószínűleg június végén vagy július elején indíthatták el a századát északra. Erről a frontról július 19-én Przemysl-ből küldött lapot: „*F: Sztelek Ferenc e. é. önk. szakaszvezető. Hadra kelt sereg. Kézcsókal: Feri*”. Itt eshetett át a „tűzkeresztségen”, a hathetes volhíniai harcokban az alakulata pedig ismét jelentős veszteségeket szenvedett el. Majdnem teljesen felmorzsolódott az állomány, a főtisztek közül még a zászlóaljparancsnok Fritz Adolf őrnagy is megsebesült. Az orosz támadás megállítását követően a 19-esek egy heti pihenőt kaptak, majd augusztus 10-én Erdélybe küldték a népfelkelő katonákat.³³

³⁰ SZIJJ – RAVASZ 2000, 146., 659. o.

³¹ MM A CLÉH Gysz. 3614., 3317., 3650.

³² LÉGRÁDY 1938, 429. o.

³³ Uo. 432–433. o.

1916 második felében jelentős változások történtek Erdélyben, miután Románia augusztus 27-én támadást indított Ausztria-Magyarország ellen. A frissen létrehozott 1. osztrák-magyar hadsereg előbb szívós védelmet alakított ki, majd szeptember 26-án a német szövetségesekkel kiegészülve ellentámadásba lendült. Több csatában – a nagyszebeni (szeptember 26-29.) és a persányi (október 5-6.) – jelentős román erőket semmisítettek meg, majd a brassói csatában (október 7-9.) végleg legyőzték és a határon túlra szorították a betörő seregeket. Ifjabb Szelek Ferenc zászlós a 61. honvéd gyaloghadosztály részét alkotó alakulatával jelen volt a román csapatokat üldöző hadmozdulatokban. November 11-től kezdődően a tél beálltával az osztrák-magyar és román csapatok is berendezkedtek, beásták magukat.³⁴ 1916. november közepén a honvédek számára kiderült, hogy a román katonákat oroszok váltották fel. I. Ferenc József király november 21-ei halála miatt Fritz Adolf alezredest az uralkodó bécsi temetésére rendelték, *„s amikor visszakerült, zászlóaljának csak a romjait látta viszont”*. November 28-án lendült először támadásba (kárpáti csata) az orosz hadsereg az Úz és a Tatros folyók völgyében az 1. hadsereg kötelékében lévő 39. honvéd gyaloghadosztály és a 61. honvéd gyaloghadosztály ellen. Itt a IV. zászlóaljnak mintegy két kilométer hosszú, leapadt létszámú legénységgel védendő harcvonala volt. *„A zászlóalj vonalán december 2-án indult meg a támadás. Hatalmas erők jöttek előre s az emberek lötték őket az utolsó töltényig. Szerencsétlenségre köd ereszkedett le s ennek leple alatt az oroszok a tőlük jobbra lévő, összeköttetés nélküli terepen megkerülték a zászlóaljat s sikerült nekik állásaikba hátulról betörni. Ekkor a hadosztály vonala 6 helyen volt már áttörve, úgy hogy a csapatok visszavonulásra kaptak parancsot. A következő vonalat a Vadas nevű hegyen vette fel a zászlóalj, ahol 23-as bajor gyalogezredtől kapott erősítésekkel sikerült az orosz gőzhenger nyomásának. [...] December 20-a körül váltották le a zászlóaljat.”*³⁵ A

³⁴ SZIJJ – RAVASZ 2000, 156–157., 329–330. o.

³⁵ LÉGRÁDY 1938, 434. o.; SZIJJ– RAVASZ 2000, 330. o.

tiszti veszteségek felsorolása között, néhány sorral lejjebb egy fontos adatot találunk: „*a decemberi harcokban esett el Büben főhadnagy a 14. század parancsnoka, sebesült meg Molnár Sándor hadnagy, Csáblai József hadapród, megbetegedett Horváth Sándor zászlós és eltűnt Sztelek zászlós, a 14. századból.*”³⁶

Mivel a család Marcaliban bizonytalanságban volt, ezért megpróbálták minden információt begyűjteni Sztelek Ferenc eltűnéséről. A családi levelezésből nem derült ki, hogy 1917 és 1918 folyamán kerestették-e, de ez elképzelhető. Özv. Sztelek Istvánnénak sikerült felvenni a kapcsolatot az Ipacsfa községbe hazatérő Bálint Lajos katonatárssal, aki az 1918. április 16-i levelében ezt írta: „*Mélyen tisztelt Nagysága. Ne tessék rossz néven venni, hogy eddig sok érdeklődése után csak most bírok sok leveleire válaszolni. Nagyon sajnálom, hogy előbb nem válaszolhattam. De a fogságba töltött időm alatt csak 1 levelet kaptam szüleimtől. Így Mélyen tisztelt Nagyságának leveleire nem válaszolhattam, mert most kaptam meg. A fogságból most tértem vissza tegnap előtt. Mélyen tisztelt Nagyságának VI/12 ajánlott levelét, melyet anyámhoz tetszett küldeni megkaptam mai napon. Melyre nagyon szívesen válaszolok, amit tudok Zászlós úr felől. Én fogságba kerültem 916 Nov 29 én Zászlós urat 29 én nem foghatták el. Hanem 916 December 2-án reggel került Zászlós úr fogságba sebesülten. Beszéltem olyan emberekkel akiket december 2 án fogtak el. Zászlós úr volt a parancsnokuk. Érdeklődtem tőlük zászlós úr felől. Azok azt mondták látták hogy zászlós úr kezére megsebesült, keze vérzett. Mélyen tisztelt Nagyságának ennyit tudok írni Zászlós úr felől, amit másoktól hallottam. Remélem egyszer csak vissza fog térni zászlós úr is. Maradok kiváló tisztelettel Bálint Lajos Ipacsfa*”.³⁷ A bajtárs másik levele alapján kiderült, hogy ifjabb Sztelek Ferenc a Gyimesi szorosostól délkeletre, a Tatros folyó partján, az akkori Román Királyság területén ma is megtalálható Agasu (magyarul

³⁶ Uo. 1938, 434. o.

³⁷ MM A CLÉH Gysz. 3648.

Ágas, ma Agäs, Románia) falu előterében esett fogságba.³⁸ Mivel a sebesült Sztelek zászlósról az orosz fogságból vagy kórházból nem érkezett hír, ezért feltételezhetően itt halhatott meg. Valahol a Kárpátokban nyugszik.³⁹

A családot nyomasztó helyzetnek hivatalosan az 1922-es holtta nyilvánítás vetett véget, ám ifjabb Sztelek Ferenc hiánya soha nem múló fájdalomként továbbra is meghatározta családjának mindennapjait.⁴⁰

Marcaliban 1930-ban az első világháborús hősök emlékére felállított emlékművön a 279 elesett katona között ifjabb Sztelek Ferenc neve is szerepel, ám a városi temetőben álló családi sírt díszítő gránit obeliszkre – eltérően más, eltűnt katonák emlékét megörökítő temetkezési szokástól – nem vészték fel a nevét. 2016-ban a Marcali Múzeum kutatásának köszönhetően neve a síremlék obeliszkjére felkerült, így az önkéntes zászlós méltóképpen „hazatérhetett” a szülővárosába.

A tanító: Gábor Ignác

A marcali zsidó hitközség⁴¹ utolsó tanítója, a pápai születésű és illetőségű Gábor Ignác (1892-1944) a világháború kezdetén a 20. gyalogezredhez (Nagykanizsa) vonult be. A 26 és fél hónapi frontszolgálat (orosz, román, olasz) alatt megsebesült és kétszer megbetegedett. Számos kitüntetést kapott, majd tartalékos főhadnagyként szerelt le.⁴² 1920-ban költözött Marcaliba, ahol 18 évig vezette az elemi iskolát és tanított hittant az Állami Polgári Fiú- és Leányiskolában. (1911-ben az Országos Izraelita Tanítóképzőt végezte el és ekkor magyarosította a születési nevét Gerstlről Gáborra.) Marcaliban tagja lett a vármegyei és a járási

³⁸ SZIJJ – RAVASZ 2000, 330. o.

³⁹ MM A CLÉH Gysz. 3648.

⁴⁰ MM A CLÉH Gysz. 3648.

⁴¹ A marcali zsidók történetére lásd: HUSZÁR 2019, 169–182. o.

⁴² MÁNDOKY – FARAGÓ 1938, 529. o.

tanítói egyesületnek, a helyi kaszinónak és a településen működő Polgári Lövész Egyletnek is. Az 1920-as években a 270 fős zsidó hitközség titkári feladatait is ellátta.⁴³ Gábor Ignác feltételezhetően az egyik kezdeményezője lehetett a zsinagógában 1924-ban a hitközségi kerület 16 hősi halottjának az emlékére készített tábla felállításának.⁴⁴ A tanító az 1920-as évek végén, mint az első világháború frontjait megjárt veterán, a Magyar Frontharcos Mozgalom, majd 1929-től az Országos Frontharcos Szövetség nevet viselő szervezet tagja lett. Olyan világháborús veteránok léphettek a szövetség soraiba, akik több hónapos frontszolgálatot követően a Károly csapatkeresztet megkapták. Közöttük a marcali zsidók hitközségi vezetőit, a település gazdasági életének ismert alakjait is megtalálhatjuk.⁴⁵ Ezek a zsidó veteránok rendszeres résztvevői voltak az 1930-ban felállított első világháborús emlékműnél tartott megemlékezéseknek.⁴⁶ Gábor Ignác mellett ilyen személy volt Somogyi István (1895-1944) gépszíjgyáros, a hitközség prominens választmányi tagja, emléklappal kitüntetett címzetes százados.⁴⁷ Scheiber Ernő (1884-1944) gabonakereskedő a 44-es gyalogezred kötelékében szintén több fronton szolgált. A marcali hitközség egyik befolyásos tagjaként 1942-ben már harmadszor választották meg elnöknek.⁴⁸ Weisz József (1878-1942) szabómester, hitközségi vá-

⁴³ ÚJVÁRI 1929, 575. o.

⁴⁴ Tizenhat a „tízezer”-ből. Egyenlőség, 1924. szeptember 26. 11. o.; Leleplezték a marczali zsidó hősök emléktábláját. Uj -Somogy, 1924. szeptember 10. 3. o.

⁴⁵ MÁNDOKY - FARAGÓ 1938, 17-20. o.

⁴⁶ Magyar Távirati Iroda, 1930, június 16. (<http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx>, letöltés: 2020. február 2.)

⁴⁷ MÁNDOKY - FARAGÓ 1938, 626. o.; MM A Lsz: A-1629.; Marcali. Egyenlőség, 1933. február 4. 11. o.

⁴⁸ MÁNDOKY - FARAGÓ 1938, 619. o.; A marczali Izr. Hitközség. Egyenlőség, 1942. január 29. 7. o.

lasztmányi tag neve ugyan nem szerepelt a frontharcosok könyvének a névsorában, ám a síremlékére a neve fölé 1942/43-ban a frontharcosok jelvényét felvésték.⁴⁹

Gábor Ignácot 1935-ben Horthy Miklós kormányzó „*átlagon felüli háborús teljesítményéért*” címzetes századossá léptette elő.⁵⁰ A kormányzótól kapott kitüntetés, a büszkén vállalt bajtársi közösségben viselt pozíció mögött egy tragikus, közismert esemény adta az ellentmondásos hátteret. A tanító feleségének, Gold Józsnának (1899-1989) a családja érintett volt a Horthy Miklós fővezérsége alatt működő, Prónay Pál vezette fehér különítményesek által 1919. augusztus 28-29-án Marcaliban végrehajtott vérengzésben. Gábor Ignácné a kivégzett Gold Vilmos direktóriumi vezetőnek, szervezett munkásnak a leánya és a szintén kivégzett Gold Ferenc vörösörnek a testvére volt.⁵¹ Gábor Ignác a többi zsidó bajtársához hasonlóan valószínűleg nehezen élte meg, amikor 1939-ben, összhangban a zsidó törvényekkel, újjászervezték a bajtársi szövetséget azaz a céllal, hogy a zsidókat kizárják.⁵²

Gábor Ignác az 1944 tavaszán készített hitközségi listában már nyugalmazott tanítóként szerepelt, mert 1938-ban létszám gondok miatt megszűnt a zsidó elemi iskola.⁵³ 1944. június 6-án a tanítót a feleségével és a kisebbik fiával, Gábor Jó-

⁴⁹ Marcali. Egyenlőség, 1933. február 4. 11. o.

⁵⁰ MÁNDOKY - FARAGÓ 1938, 529. o.

⁵¹ A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. MM A MZs Lsz. 2019. 1. 1.

⁵² MÁNDOKY - FARAGÓ 1938, 17–20. o. A zsidó bajtársak 1938-ig lehettek a tagjai a szervezetnek, ekkor a második zsidótörvény a jogfosztó rendelkezései után az Országos Frontharcos Szövetséget átszervezték, tagrevíziót tartottak, a nem zsidók igazolványait felülbélyegezték és új jelvényt – fehér helyett zöld színűt – osztottak ki. Az új szervezet, immár zsidók nélkül Magyar Tűzharcos Szövetség néven működött az 1945-ös feloszlataáig. Lásd az 1938: IV. (Tűzharcos) törvény kiegészítését. VÉRTES 2002, 88–96. o.

⁵³ A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. MM A Zs Lsz. 2019. 1. 1.

zseffel (1928-1944) – a másik fiú, Gábor Vilmos (1923-1944) tanító ekkor munkaszolgálatosként máshol volt – a marcali zsidókkal együtt Tabra a gyűjtőgettóba vitték, ahonnan Auschwitzba deportálták őket. A Soát csak Gábor Ignácné élte túl, aki Marcaliban maradt és az 1950-as évektől rendszeres meghívottja volt a 1919-es évfordulós megemlékezéseknek. Ezen mindig a fehér terror marcali eseményeiről és az 1944-es deportálásról beszélt.⁵⁴ Gábor Ignác emlékét a település 1990-ben állított második világháborús emlékművén, a helyi zsidó áldozatok nevei között örökítették meg.

Konklúzió

A kisvárosok első világháborús történetének a feldolgozása során az emlékműveken és ezredtörténeti albumokban összegyűjtött nevek mögött elhomályosult életutakat találhatunk. Az országosan ismert nevet viselő főnemes, a regionális ismertségű vállalkozó polgár és a helyi értelmiségi sorsában a háborús teljesítmény, a trauma okozta veszteség egyaránt közös elem. Gróf Forgách (V.) Károlynak a sebesültek segélyezésében végzett munkájából a felelősséget vállaló főrend alakja, míg ifjabb Sztelék Ferenc katonai szolgálatából és tragédiájából a 19. század utolsó évtizedének elveszett korosztályhoz tartozó fiatal emberek egy tipikus példája ismerhető meg. A háborút követő megemlékezések marcali alakja volt Gábor Ignác, aki büszke veteránként élt, majd zsidóként gyilkolták meg a Soá idején.

⁵⁴ Somogyi Néplap, 1972. november 12. 7. o.; Somogyi Néplap, 1984. június 12. 3. o.

Irodalomjegyzék

Szakirodalom

BERECZKI – POZSONY 2016 = BERECZKI Ibolya – POZSONY Ferenc: Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918. Szentendre, 2016.

BÍRÓ 2015 = BÍRÓ Friderika: „*Kedves feleségem*”, „*Kedves szeretett férjem*”. Levelek és naplójegyzetek az első világháborúból 1914–1916. Szentendre, 2015.

BUZA 1993 = BUZA Péter: Balatonfenyves. Fejezetek egy nyaralótelep életéből. Balatonfenyves, 1993.

ELIÁŠ 2010 = ELIÁŠ, Miroslav: Forgáčovci. Šlšchtický rod z Gýmeša. Trenčín, 2010.

FEHÉR 2003 = FEHÉR Sándor et al.: Gímes évszázadai (1113–2003). Pozsony, 2003.

FODOR – SZABÓ 1980 = FODOR András – SZABÓ Júlia (szerk.): Egy József arcképe. Budapest, 1980.

FORGÁCH 1939 = FORGÁCH Béla: Élményeim és emlékeim 89 év alatt. Keszthely, 1939.

GÁSPÁR 2018 = GÁSPÁR Ferenc: A Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete Somogy vármegyei fiókegyletei és tevékenységük az I. világháború idején. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei. 5. 2018. 221–236. o.

HUSZÁR 2014 = HUSZÁR Mihály: Csomós Gergely marcali építőmester pályaképe. In: KULT László – ÓDOR Imre (szerk.): Rangos famíliák – jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon. 2014. 377–393. o.

HUSZÁR 2017a = HUSZÁR Mihály: Kastélyok, villák és az uradalom. A Forgách család somogyi épületei és nagyombai majorsága. In: SZIRICSÁK Éva (szerk.): Nagyváthy és a magyar uradalmak. Budapest, 2017. 235–249. o.

HUSZÁR 2017b = HUSZÁR Mihály: „*Remélem egyszer csak vissza fog térni zászlós úr is*”. Sztelek Ferenc pécsi 19-es önkéntes zászlós első világháborús dokumentumai. In: BÓSZ Attila

(szerk.): A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Pécs, 2017. 193–207. o.

HUSZÁR 2018 = HUSZÁR Mihály: A pár száz holdas gróf és a dzsentrí zeneszerző. Gróf Forgách Antal és Gróf Forgách Béla életútja. In: SZIRICSÁK Éva (szerk.): A földesurak szerepe. Dominium IV. Budapest, 2018. 265–279. o.

HUSZÁR 2019 = HUSZÁR Mihály: A tanító portréja, a főrabbi beszéde és a zsinagóga maradványai. Válogatás a marcali zsidó közösség múltjának emlékeiből. In: IHÁSZ István – PINTÉR János (szerk.) Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 17, Budapest, 2019, 169–182. o.

KERESZTURY 1973 = KERESZTURY Dezső: Egry breviárium. Budapest, 1973.

KURTZ – KRISTÓFY 1937 = KURTZ Géza – KRISTÓFY Géza: A cs. és kir. „Albrecht főherceg” 44. gyalogezred és a cs. és kir. 105. gyalogezred története. Budapest, 1937.

LÉGRÁDY 1938 = LÉGRÁDY Elek: A volt m. kir. pécsi 19. honvéd gyalogezred és alakulatainak a 19/IV. (fiumei) zászlóalj, a 309. honvéd gyalogezred, a 19. népfelkelő ezred, a 19/IV. népfelkelő zászlóalj és a 19/VIII. népfelkelő zászlóalj története. Pécs, 1938.

MÁNDOKY – FARAGÓ 1938 = MÁNDOKY Sándor – FARAGÓ László: Magyar frontharcos mozgalom. Budapest, 1938.

P. MIKLÓS – TÓTH-BENCZE 2018 = P. MIKLÓS Tamás – TÓTH-BENCZE Tamás: Balatonfüred az I. világháborúban (1914–1918). Kronológia – Adattár – Bibliográfia – Szemelvénygyűjtemény Balatonarács és Balatonfüred I. világháború alatti háttéréből. Balatonfüred, 2018.

PROHÁSZKA 2016 = PROHÁSZKA László: Egry József első világháborúval kapcsolatos alkotásai. Acta Musei Militaris is Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 16. Budapest, 2016. 153–162. o.

SALLAY - SZENRVÁRY-LUKÁCS 2019 = SALLAY Gergely - SZENTVÁRY-LUKÁCS János: IV. Károly aransarkantyús vi-tézei, 1916. Budapest, 2019.

SIPOS-FORGON 2016 = SIPOS-FORGON Zsófia: Katonasor-sok. Az első világháború magántörténelmi dimenziói. In: TÖRÖK Róbert - ZÁVODI Szilvia (szerk.): Háborús hétközna-pok. Budapest, 2016. 9–28. o.

SZIJJ - RAVASZ 2000 = SZIJJ Jolán (főszerk.) - RAVASZ István (szerk.): Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs., Budapest, 2000.

SZIKLAI 2009 = SZIKLAI Zoltán: Balatonfüredtől Odesszáig. Balatonfüred, 1914–1918. Balatonfüred, 2009.

ÚJVÁRI 1929 = ÚJVÁRI Péter (szerk.): Magyar Zsidó Lexikon, Budapest, 1929.

VADÁL 2004 = VADÁL Dóra: Kisvárosi építőmesterek. A mar-cali Sztelek-Csomós család története és tevékenysége. Szerk.: VIDÁK Tünde. Marcali, 2004.

VÉRTES 2002 = VÉRTES Róbert (szerk.): Magyarországi zsidó-törvények és rendeletek. 1938–1945. Budapest, 2002.

Sajtóforrások

Balatoni Kurír

Balatonvidék

Egyenlőség

Keszthelyi Hírlap

Magyar Távirati Iroda

Somogyi Néplap

Uj-Somogy

Múzeumi forrás

MM A CLÉH = Marcali Múzeum Adattára Csomós László Épí-tész Hagyatéka.

MM A MZs = Marcali Múzeum Adattára Marcali Zsidóság.

Kiss Márton

A KÖNNYŰLOVAS HARCMODOR ELMÉLETI HÁTTERE A 18. SZÁZADBAN

Bevezetés

Az 1750-es években számos olyan hadügyi munka jelent meg, amelyek célja a lovasság új helyzetének definiálása volt. Ebbe a sorba illeszkedik bele Szász Móric francia marsall elméleti munkája is, amelyben a szerző javaslatot tett egy "újfajta" lovasság létrehozására. A munka elkészülésének körülményeinek közreadása mellett szükségesnek látszik a korszak általános hadügyi tendenciáinak megismerése. A hadügyi forradalom/átalakulás során a lovasság helyzete nagyban megrendült, amire a parancsnokok mellett a katonai szakírók is keresték a választ. A különböző (magyar, angol, francia) munkák bemutatásával közelebb kerülhetünk a lovasságra vonatkozó terminológiai kifejezésekhez. Magyar részről Zachar József és Tóth Ferenc munkáikban vizsgálták a lovasságot, különösen a huszárság elterjedésének módját és fokozatait.¹ A különböző kéziratok összehasonlítása, publikálása és egybevetése közelebb viheti a kutatást, hiszen lehetőség nyílik egy egységesebb szemlélet kialakítására.

A 18. századi hadügyi fejlődés - egy elátkozott időszak?

Michael Roberts híressé vált esszéjével lefektette a hadügyi forradalomként ismert történelmi konstrukció alapját. Ebben - megkérdőjelezve az addig dominánsnak mondható irányzatot

¹ ZACHAR 1986, TÓTH 2016.

– azt vallotta, hogy a 16. századi hadügyi viszonyok nem a mozdulatlanságról, hanem hatalmas, szinte forradalmi változásokról szóltak. A svéd hadsereg fejlődéséről szóló esszéje után többen is szót emeltek az ott szereplő tételek mellett és ellen egyaránt, így például Geoffrey Parker is, aki külön monográfiát szentelt a témakörnek. A hadügyi forradalom időbeli korlátaira Jeremy Black hívta fel a figyelmet egyik munkájában, mivel véleménye szerint nem a Roberts és Parker által jelzett 1560-1660 között következtek be a nagyobb változások, hanem éppenséggel az ezt követő időszakban, 1660 és 1792 között. Témánk szempontjából ez azért is fontos, mert Black írására támaszkodva felszínre kerülhet a korszak hadügyi vizsgálatainak lehetősége, illetve annak hiánya.² Ugyanakkor megjelentek olyan hangok is, amelyek szerint a hadügyi forradalom vívmányai csak időlegesen voltak és nem volt akkora hatásuk a mindennapos hadi eseményekre, mint ahogyan azt korábban a kutatók gondolták.³

A harmincéves háborút (1618-1648) lezáró vesztfáliai békerendszer és a waterloo-i csata (1815) között eltelt időszak mindig is nagy kihívás elé állította a hadtörténészeket. Az általános tendenciának tekinthető korszakolás igénye során igyekeztek több, kisebb periódusra osztani e két évszázadot. Az első ilyen korszakhatár a spanyol örökösödési háború vége és az ottani békeszerződések voltak, azonban a hadügyi fejlődés és a további háborúk mégis rácaffolnak erre a tételre. A korszak többi nagy háborúja (például a különböző örökségért vívott harcok, illetve a hétéves háború) pedig felhívta a figyelmet ezen időszak nem éppen békés mivoltára, szemben például az elméleti tanokkal foglalkozó, röviden csak felvilágosodásnak nevezett szellemi irányzattal.⁴ Ezen konflik-

² PARKER 1990; BLACK 1991; BLACK 2005.

³ B. SZABÓ 2017.

⁴ HAHNER 2006, 15–24. o.

tusokat egyesek az európai hegemoniáért vívott küzdelmekként értelmezték, míg mások a hagyományosnak mondható angol-francia ellentét újabb és újabb állomásaként határozták meg.⁵ Újabb kutatások az időszakot megpróbálták a francia forradalmi és a napóleoni háborúk előzményeként felfogni, amivel érthetővé válnak például a különböző hadseregben és államokban megjelenő reformok.⁶

Újabb megnevezésként felmerült még a katonai átalakulás (transzformáció) elnevezés is, ami mögött szintén érezhető a korábbiakban már említett nekilendülés-felkészülés tétele. Ezek alapján a 18. századi hadügyi fejlesztések önmagukban nem is jelentettek szignifikáns változtatást, hanem a következő háború során alakultak ki megfelelő formáik. E tétel felhívta a figyelmet a hadügyi fejlődés kérdésére, amit az angol szakirodalomban hangzatosnak számító „*evolution or revolution*” (fejlődés vagy forradalom) kifejezéssel illetnek. Ilyen értelemben a 18. század egésze mintegy átmenetet képez a harmincéves háború és a napóleoni háborúk között, így az ottani eredmények önmagukban nem, vagy csak esetlegesen értelmezhetőek.⁷

Hasonló úton járva dolgozták ki történészek az ún. kabinettháború (*Kabinettskrieg, Cabinet Wars*) elméletét. A 19. században alkalmazott kifejezés célja az volt, hogy összekösse a társadalom nagyfokú mobilizációjára alapuló tömeghadsereg időszakát az előtte lévő, többnyire zsoldoshadsereg periódusával.⁸ A különbséget abban is lehetett mérni, hogy pontosan hogyan álltak az ütközethez a felek. Míg a korszak elején a csatákat elkerülő mentalitás volt a jellemző, addig II. Frigyes éppen hogy kereste azokat, jobban félve hadserege felbomlásától, mint az esetleges vereségtől.⁹

⁵ BUFFINTON, 1929.

⁶ PICHICHERO, 2017.

⁷ JACOB – VISONI-ALONZO 2016.

⁸ KABINETTSKRIEG.

⁹ HEWITSON 2017, 35–37. o.

A lovassággal foglalkozó elméleti munkák a korszakban

A hagyományosnak mondható felállás a korabeli hadseregekben a fegyvernemek közötti elválasztás volt, vagyis gyalogságra, lovasságra és tüzérségre. A 18. század nagy háborúi megmutatták, hogy az új döntő fegyvernem a főként tűzfegyverekkel felszerelt gyalogság lesz, amely a csataterек urává vált. Ezek a fegyverek a 17. század végén a bajonett (szurony) kidolgozásával elhagyhatóvá tették a hidegfegyvereket a hadseregekből, átalakítva ezzel a taktikát és a stratégiát egyaránt.¹⁰ Ugyanakkor a harmincéves háborúban felmerült hadügyi kérdések aktuálisak maradtak ebben a században is. A gyalogság primátusa mellett ugyanis minden katonai szakember kereste a többiek helyét és szerepét, így például a lovasságét is.

Jeney Mihály 1759-es munkájának célja a különböző szabadcsapatok harcmódorának leírása és értékelése volt. A *portyázó* címet viselő alkotás a már említett kabinetháborúk időszakának alapvető küzdelmeit kívánta lejegyezni, amit kisháborúnak, különítményharcnak vagy portyázóháborúnak hívtak. A szerző nemcsak mint katonai teoretikus, hanem mint térképész is megjelent és nagyban hozzájárult az első katonai felmérés kivitelezéséhez. Különböző hadseregekben szolgálva ismerkedett meg az ilyen típusú harcokkal, maga is tevékenyen részt vállalva azokból.¹¹ A mű olyan fontos kérdésekben nyilatkozott, mint például a felderítés szerepe; a különböző betegségek és azok el látása, a lovak kiválasztása, illetve a megfelelő személyzet szelektálása. Mindezek mellett Jeney fontos taktikai elemeket is leírt, térképmelléletekkel segítve az olvasókat¹²

Kiemelkedő szerepe volt a korszakban az angol William Fawcettnek (1728–1804), aki bár saját elméleti munkát nem írt, de fordításaival mégis jelentős életművet hagyott hátra.¹³ Ő

¹⁰ TURCSÁNYI et al. 2015, 95–96. o.

¹¹ ZACHAR 1986, 17–39. o.

¹² ZACHAR 1986, 49–50. o.

¹³ GENTLEMAN 1804.

volt az, aki Szász Móric munkáját angolra ültette, továbbá a porosz hadsereg számára számos vonatkozó szakkönyvet is lefordított. A porosz lovasságra vonatkozó szabálygyűjtemény azért is érdekes, mert ebben fellelhető a különböző lovassági alakulatok elnevezésének problematikája. Fawcett – eredeti németből fordítva – egy kategória (*Cavalry in General*) három osztályát különböztette meg, úgy mint *Horse*, *Dragoon* és *Hussars*.¹⁴ Az angol terminológiai kérdéseket csak távolról érintve látható, hogy a 18. századi szakértők is problémákba ütköztek akkor, amikor egy adott lovassági egységet meg kívántak nevezni. Hasonló nehézséggel szembesült később Szász Móric is, vagyis Fawcett nem járt annyira távol az igazságtól (és a valóságtól), amikor maga is több szót használt a lovasság-könnyűlovasság megnevezésekor.

Egy 1769-ben keletkezett, név nélküli brit hadművészeti munkában olvashatunk ilyen könnyűcsapat-szervezetről. Az indiai Koromandelben szolgáló egyik lovassági tiszt (*Officer of Cavalry on the Coast of Coromandel*) írásában a Májszúr (*Mysore*) uralkodóval szembeni küzdelmek tapasztalatait összegzi, egyben utal a jövőre vonatkozó fejlesztési lehetőségekre. Véleménye szerint a homogén lovassági alakulatok helyett inkább különböző könnyűcsapatokat (*Light Corps*) kellene alkalmazni, amiknek összeállítását vegyesen képzelte el. E szerint 200 könnyűlovas (altisztekkel együtt), 200 könnyűgyalogos, 2 zászlóalj szipoj, egy tüzerüst, 16 tüzer és 4 darab 3 fontos ágyú alkotna egy ilyen könnyűcsapatot.¹⁵ A britek tehát rendelkeztek a könnyű (vagy szabad) csapatok kialakításáról szakirodalommal, sőt, mondhatjuk azt is, hogy közvetlen tapasztalatokkal. Ha megnézzük a függetlenségi háború egyik vezetőjeként számon-

¹⁴ REGULATIONS 1757.

¹⁵ CONSIDERATIONS 1769.

tartott Cornwallis tábornok pályafutását, láthatjuk, hogy a későbbiekben maga is eredménnyel használta fel az új kontinensen szerzett tudását a mélységi hadműveletek során.¹⁶

Szász Móric (Maurice de Saxe) élete

A 18. századi hadtörténelmet egészében átfogó személyként tekinthetünk Szász Móricra (Maurice Count de Saxe vagy Hermann Moritz Graf von Sachsen, élt.: 1696-1750), aki harcai során mind nyugaton, mind keleten részt vett hadi eseményekben Lengyelországtól Franciaországig.¹⁷ Első háborús élményét apja, II. Ágost lengyel király mellett élte át annak lengyel hadjáratai során, majd 1708-tól a németalföldi hadszíntéren teljesített szolgálatot.¹⁸ Részt vett a Habsburgok oszmánok elleni 1717-es háborújában, ahol Savoyai Jenő alatt fejleszthette tovább magát. 1720-tól francia szolgálatba lépett és egészen haláláig itt kamatoztatta képességeit. 1726-ban Kurland hercegévé választották, azonban ez a környező hatalmak (Oroszország, Lengyelország) ellenzésébe ütközött, így nem foglalhatta el pozícióját.¹⁹

A kalandos és háborús tapasztalatokban igencsak gazdag életút mellett Móric kiemelkedő tehetségnek bizonyult, ha a háború elméleti kérdéseiről volt szó. A 18. századdal foglalkozó kutatások felhívták a figyelmet a korabeli nagy, átfogó igényű készülő teoretikai írások sporadikusságára, ami az utóbbi években üdvözítő fejlődésen esett át.²⁰ A különböző kézikönyvek és pamfletek nagy szolgálatot tettek a különböző hadügyi reformok, átalakítások és fogások elterjedésében. Ez alól Szász Móric

¹⁶ TURCSÁNYI et al. 2015, 220–221. o.

¹⁷ REVERIES 1759, III–V. o.

¹⁸ Uo. III. o.

¹⁹ Uo. IV. o.

²⁰ GRUBER 2010. Erre példa a különböző hadügyi munkák kiadásával és megjelenésével kapcsolatos kutatások.

sem képezett kivétel; egyesek szerint az általa jegyzett – és a későbbiekben bemutatott – munka szinte az egyetlen, ami a korszak hadviselésével általánosságban foglalkozik.

A lovasság helye és szerepe Szász Móric munkájában

A francia szolgálatba lépő Móric elméleti mesterművének címe röviden csak *Rêveries*, más szóval talán *Töprengés* vagy *Vélekedés*, ami utalhat a szerző saját tapasztalataira, illetve egyfajta emlékiratra egyaránt. A munka több könyvre és azon belül számos fejezetre oszlik, csakúgy, mint a korszakból ismert számos más elméleti mű. A témák igencsak változatosak; megtalálhatóak itt a hadsereg összegyűjtésére vonatkozó fejezetek, a légiók létrehozásának újbóli igénye, a lovasság szerepének leírása; az erődítmények helye és szerepe a hadviselésben vagy például a kémek és kalauzok alkalmazásának kérdése. Ezen írás kifejezetten a lovassággal foglalkozó fejezetet kívánja górcső alá venni, ahol a szerző kifejezi igényét a sajátos, általa csak „francia lovasságnak” nevezett reformra.

A munka feldolgozását és összevetését három különböző kiadás felhasználásával végzem el. Az eredeti, Amszterdamban kiadott munka 1757-ben kelt;²¹ a német fordítás az eredetivel szinte egy időben jelent meg (1757),²² míg az angol kiadás két évvel később látta meg a napvilágot (1759).²³ Móric alkotása így nemcsak egy oldalról kerülhet megvilágításba, hanem több egyidejű forrás segítségével. Ez azért is fontos, mert ahogyan azt a későbbiekben láthatjuk, e nyelvbéli különbség, nemcsak mint nyelvészeti problémaként jelentkezik, hanem komoly terminológiai differenciára is fényt derít.²⁴

²¹ REVERIES 1757.

²² KRIEGSKUNST 1757.

²³ REVERIES 1759.

²⁴ A tanulmány során az 1759-es angol fordítást használtam fel.

A lovassági részben Móric saját tapasztalatai alapján kívánja bemutatni azt a lovasságot, amire Franciaországnak szüksége lehet a későbbi háborúk megvívására. Ahogyan azt a bevezetőben meg is jegyezte, egyszer német lovasságot vezetett Lengyelországban, bár nem derül ki, hogy ez pontosan mikor lehetett. Móric szerint kétféle lovasságot kell létrehozni, nevezetesen könnyűlovasságot és dragoonosságot.²⁵ Feladataikat a szerző alantasként nevezte meg, mint például az ellenséges csapatok megtámadása, különböző kísérek adása, kisebb alakulatok levágása vagy a környék bejárása (felderítése).²⁶ Fegyverzet tekintetében Móric nem kívánt újat létrehozni, hanem a dragoonosság mellett szállt síkra. Véleménye szerint rossz irányt vettek a fejlesztések, amikor a lovasokat tűzfegyverekkel látták el, mivel azok – hogy elkerüljék a gyalogság pusztítónak mondható tűzerejét – maguk is hasonló sortűzeket kezdtek el leadni.²⁷ Emiatt azonban a lovasság munkaköre a fentebb említett „alantas” feladatokra redukálódott, elveszítve korábbi pozícióját. Móric éppen ezért több javaslatot is tett a dragoonosság átalakítására: először a páncél elhagyásával megnövekedett sebességet kihasználható a katonákat karddal kell felszerelni és a pisztolyokat is el kell hagyni.²⁸ Ez azonban nem tekinthető újdonságnak, mivel Gusztáv Adolf svéd király reformjainak egy megújított változatát jelentette. Ugyanígy gondolkodott a dragoonosok fegyverzetéről is, aminek nagyságát (a puska csövének hosszát) csökkenteni kellett, hogy azt lóhátról is alkalmazhassák.²⁹ A dragoonosok vonulásuk során egységben kell, hogy mozogjanak; vagyis egy személy megállása az egész alakulatot megbéníthatja. Ennek elkerülése érdekében Móric szerint erős büntetéseket kell alkalmazni, mert ha nem félnek a katonák, akkor

²⁵ REVERIES 1759. 58–59. o.

²⁶ Uo. 61–62. o.

²⁷ Uo. 62–63. o.

²⁸ Uo. 60. o.

²⁹ Uo. 86. o.

mindig találnak majd okot arra, hogy megálljanak. A negyed és félfordulatok alkalmazása csak akkor történhet, ha a drago-nyosokat gyalogságként kívánják alkalmazni; ellenkező esetben szoros rohamot kell vezényelni zászlókhöz rendeződve.³⁰

A lovasság legfontosabb feladata mégsem ez, hanem a takarmányozás biztosítása Szász Móric szerint, ami a hadszíntérről ellátott hadseregek idején kulcsfontosságú volt. A begyűjtést láncba szervezve kell végrehajtani, mivel ez egyszerre csök- kenti a terheket, illetve véd az esetleges ellenséges támadásokkal szemben. A teoretikus úgy véli, hogy a lovasság legfőbb fel- adata pontosan az ellátás körül forog: a felderítéssel ki tudja pu- hatolni saját ellátásának hátterét, illetve az ellenség és a had- színtér viszonyaival is megismerkedhet. Ez ugyanakkor – bár- mennyire is állítja a szerző – nem arról tanúskodik, hogy a lo- vasságnak alárendelt szerepet kellene játszania a háborúban.

A lovasság elnevezésének háttere

A *Töprengések* használhatósága nem pusztán ebben a leírás- ban jelenik meg, hanem a korábban említésre kerülő fordítá- sokban és az ottani terminológiai kérdésekben rejlik. Aho- gyan arra már utaltunk, Szász Móric kétféle lovasságot tudott elképzelni (könnyűlovasság, dragonyosok), amelyek fejlesztése a francia állam érdeke kell, hogy legyen.³¹ Az első táblá- zatban összefoglalva láthatjuk a különböző megnevezések közötti differenciákat.

³⁰ Uo. 76. o.

³¹ A szöveg egy részben viszont utal nehézlovasság (heavy cavalry) létre is, ami tovább nehezíti a kérdésben való tisztán látást. MES RÊVERIES 1757, 78. o.

	Francia nyelven ³²	Angol nyelven ³³	Német nyelven ³⁴
Lovas	<i>Cavalerie légère</i>	<i>Horse</i>	<i>Schweren Cavalerie</i>
Dragonos	<i>Dragons</i>	<i>Dragoon</i>	<i>Dragonern</i>

I. táblázat. A kétféle lovasság megnevezése Szász Móric munkájában

A táblázatból jól látszanak azok a különbségek, amelyek a korabeli fordítók és a mai olvasók számára is nehézséget okozhatnak. Először is érdemes levonni a következtést, miszerint a dragonosok szóösszetétele szinte minden nyelven azonos módon történhetett, amely valószínűleg a francia dragon (sárkány) kifejezésből terjedhetett el.³⁵ A nagyobb figyelmet mégis inkább a lovas megnevezése jelentheti, hiszen jobban megnézve látható, hogy ezek egymást kioltó, illetve semleges elnevezéseket tartalmaznak. A francia '*Cavalerie légère*' jelentése „könnyűlovas”, ami egyszerre utalhat az alkalmazási lehetőségre (például nem olyan, mint egy dragonos), illetve fegyverzetére egyaránt. Ezzel szemben a német fordításban szereplő '*Schweren Cavalerie*' pontosan az ellenkezőjét jelenti: nehéz lovas! Végezetül látható, hogy az angol fordítás ilyen esetben megelégszik a '*Horse*' (ló-lovas) kifejezésével, mutatva ezzel annak semlegességi igényét. Ennek oka a különböző hadügyi megfontolások és értelmezések mellett az lehetett, hogy a Szász Móricnál szereplő, még tervezés alatt álló lovasalakulatot egy már meglévő formációhoz hasonlították: ez pedig a huszárság volt. A francia szerző több helyen is említi, hogy olyan lovasságot akart létrehozni, amely nem hasonlít semmilyen módon a huszárságra, hanem

³² Uo. 264. o.

³³ REVERIES 1759, 58. o.

³⁴ KRIEGSKUNST 1757, 31. o.

³⁵ ETYMONLINE.

attól különböző (és egyúttal valódi francia fegyvernem). A különböző ábrázolások vizsgálata során látható, hogy a leendő francia könnyűlovasság alapja a lengyel dzsidások és a magyar vagy horvát gyökerekkel bíró huszárság lehetett. Míg egyiktől a fegyverzetet kölcsönözték, addig utóbbiból a harcmodort és a kard alkalmazásának lehetőségét, vagyis Móric célja egy új alakulat létrehozása lett volna több elemből. Belpolitikai szempontból pedig ez a tény azért is kaphat figyelmet, mivel a francia hadseregben alapvetően emigránsok által uralt lovasság élén ekkoriban egy magyar gyökerekkel bíró katona, Bercsényi László állt.³⁶ A lengyel-német gróf munkáját ilyen szemmel olvasva valóban magyarázható reformjának lényege abban, hogy az addig monopol helyzetben lévő, többségében magyar és német könnyűlovasságot (huszárságot) egy sajátos, mondhatni lengyel-francia könnyűlovassággal váltsa le, pozíciót szerezve ezzel a hadi vezetésben egyaránt.

Összefoglalás

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy egy 18. századi hadügyi teoretikus pontosan milyen módon kívánta beilleszteni a lovasságot a korabeli hadseregekbe. A sokáig mostohán kezelt 18. század során végbement hadügyi átalakulások már többször felkeltették a történészek és a szakértők figyelmét. A kutatások bizonyították, hogy az 1660-1792 közötti időszak is hasonlóan vehemens változásokat okozott, mint az előző századok. Ezt az időszakot mások a kabinetháborúk koraként tartják számon, aminek az az alapja, hogy a hadsereg és a társadalom szélesen elvált egymástól, mivel a háborúkat általában a senki földjén vívták, távol a városoktól. A 18. század első felét szinte teljes egészében végigharcoló Szász Móric *Töprengéseiben* meg-

³⁶ ZACHAR 1987.

próbálta átalakítani a francia hadsereget, elsősorban annak lovasságát. Az volt a szándéka, hogy az addig főként a magyarok által uralt könnyűlovasság (a huszárság) helyett egy tipikusan francia lovasságot hozhasson létre a korábbi tapasztalatokra támaszkodva. A különböző európai tapasztalatok rámutattak arra, hogy a korabeli hadseregek egyik legneuralgikusabb pontja a lovasság szerepének megtalálása volt. Szász Móric munkájának három fordítását közelebbről is megvizsgálva láthatóvá vált az a terminológiai probléma, ami már a kor szakértőit is megzavarta a kérdés tárgyalásakor. A francia fordításban szereplő 'könnyűlovasság' kifejezése élesen szemben állt a németben szereplő 'nehézlovassággal'; ennek alapja az adott katonai egység huszársághoz való viszonyából fakadt, hogy felszerelésében ahhoz képest merre helyezkedett el. Szász Móric munkájának ilyenfajta elemzése közelebb hozhatja a kutatás számára ezt az időszakot, ahol a hadügyi változás mindennapos és általános volt.

Irodalomjegyzék

Szakirodalom

B. SZABÓ 2017 = B. Szabó János: Aszimmetrikus hadviselés a XVI. században: magyarországi és a németalföldi hadszíntér példája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2017/3. 827–854. o.

BLACK 1991 = Jeremy Black: *A Military Revolution? Military Change and European Society 1500-1800*. MacMillan, 1991

BLACK 2005 = Jeremy Black: *Hadügyi forradalom? Az 1660-1792 közötti időszak tanúsága*. In: Veszprémy László (szerk.) *A korai stratégiai gondolkodás*. Budapest, 2005. 133–150. o.

BUFFINTON 1929 = Arthur H. Buffinton: *The Second Hundred Years' War, 1689–1815*. New York, 1929.

CONSIDERATIONS 1769 = *Brief Considerations on the Expediency of a Plan...* London, 1769.

- JACOB – VISONI-ALONZO 2016 = JACOB, Frank – VISONI-ALONZO, Gilmar: *The Military Revolution in Early Modern Europe. A Revision.* Palgrave, 2016.
- GENTLEMAN 1804 = *The Gentleman's Magazine: 1804.* Volume 74. Part I. 385. o.
- GRUBER 2010 = GRUBER, Ira D.: *Books and the British Army in the Age of the American Revolution.* Chapel Hill, 2010.
- HAHNER 2006 = HAHNER Péter: *A régi rend alkonya.* Budapest, 2006.
- HEWISTON 2017 = HEWITSON, Mark: *Absolute War. Violence and Mass Warfare in the German Lands, 1792-1820.* Oxford, 2017.
- KRIEGSKUNST 1757 = *Des Herrn Graf Moritz von Sachsen Einfälle über die Kriegskunst.* Lipcse, 1757.
- PARKER 1990 = PARKER, Geoffrey: *The Military Revolution. Military innovation and the Rise of the West, 1500-1800.* Cambridge, 1990.
- PICHICHERO 2017 = PICHICHERO, Christy: *The Military Enlightenment. War and Culture in the French Empire from Louis XIV to Napoleon.* Ithaca-London, 2017.
- Regulations 1757 = *Regulations for the Prussian Cavalry.* London, 1757.
- RÊVERIES 1757 = *Mes rêveries. Ouvrage posthume de Maurice comte de Saxe, duc de Curlande et de Sémigalle, maréchal général des armées [...].* Amszterdam-Lipcse, 1757.
- REVERIES 1759 = *Reveries, or Memoirs concerning The Art of War...* Edinburg, 1759.
- TÓTH 2016 = TÓTH Ferenc: *Magyar huszárok francia földön.* Budapest, 2016.
- TURCSÁNYI et al 2015 = TURCSÁNYI Károly – BÁN Attila – HEGEDŰS Ernő – MOLNÁR Gábor: *Haderők és hadviselés az előltöltő fegyverek korában.* Budapest, 2015
- ZACHAR 1986 = ZACHAR József: *Jeney: A portyázó.* Budapest, 1986.

ZACHAR 1987 = ZACHAR József: Franciaország magyar marsallja. Bercsényi László. Budapest, 1987.

Internet

ETYMONLINE = <https://www.etymonline.com/word/dra-goon> (utolsó hozzáférés: 2018. december 31).

Mátyás Botond Hunor

A MAGYAR KIRÁLYI 1. ROHAMTÜZÉROSZTÁLY HARCTÉRI ALKALMAZÁSA A ROHAMTÜZÉREK EMLÉKIRATAI TÜKRÉBEN

Az első világháború tapasztalatai alapján minden európai hatalom katonai gondolkodásában kialakult a vélemény, hogy a tábori tüzérség már nem tudja tökéletesen támogatni a gyalogság rohamát. A tábori tüzérség ugyanis a harci helyzet folyamatos változása, az összeköttetés hiányossága és a tűzvezetéshez szükséges idő elégtelensége miatt nem tudott tökéletes pontosságú tüzet vezetni, ami olykor a saját erők pusztításához vezetett. Ezen okokból kifolyólag merült fel a kísérőtüzérség gondolata, mely közvetlen tűzvezetéssel képes támogatni az előretörő csapatokat. Szinte hasonló módon képzelte el a probléma megoldását a somme-i brit páncélos egység korábbi parancsnoka, John Fuller, vagy az amerikai Liddel Hart, a német Erich von Manstein tábornok, a szovjet stratégaszén, Tuhacsevskij, valamint az a Billnitzer Ernő, aki 1943-tól a magyar rohamtüzér alakulatok főparancsnoka lett.¹

A mobilizált tüzérség, vagy ahogy később elnevezték, a rohamtüzérség rendeltetése a gyalogság rohamának hathatós és mobil tűztámogatása, a kísérőtüzérség feladatkörének betöltése volt. Feladatainak meghatározása szerint a rohamlöveg fedett tüzelőállásból vezet meglepetésszerű tüzet az ellenségre, akár csak a tábori tüzérség, majd ezt követően állást változtat, és új célpontot küzd le.² A rohamlövegek feladata felszámolni azon

¹ BUSZEK 2. o.

² CSANÁDY 1978, 1/1. o.

– gyalogságot veszélyeztető – erődítéseket, vagy páncélozott célokat, melyek az előkészítő tüzérségi tűzben nem pusztultak el.³

A rohamlöveg magas páncélvédettségű, jó manőverező képességű, alacsony felépítményű, lövegtorony nélküli, önjáró harceszköz, melynek páncéltestébe tábori tüzérségi eszköz kerül beépítésre, ezzel közvetlen tűzvezetéssel, nyílt irányzással támogatja a gyalogság harcát. Mivel lövegtoronnyal nem rendelkezik a harcjármű, így védelmét nem önmagának kellett el látnia, hanem a kísérő gyalogságnak. Ez a fő tényező, ami a rohamtüzérséget megkülönbözteti a harckocsizó fegyvernemtől. A rohamtüzérség nagyfokú hatékonyságának az oka a hatalmas, gyors, rugalmasan vezethető és pontos tüzérő, a nagyfokú mozgékonyság, a meglepetés ereje a harctéren, a magas szintű páncélozottság, az aleggység szintű alkalmazás (elsöprő erő), valamint a magas erkölcsi erő, melyet a rohamtüzérek rohamtüzér szellemnek neveztek.⁴ A rohamtüzérség kizárólag gyalogságtámogató csapatnem, önálló harcfeladat megoldására nem alkalmas. A rohamtüzérség harctéri jelenléte a Magyar Királyi Honvédségben új és szokatlan dolognak számított, így a parancsnokok nem is feltétlenül tudták helyesen alkalmazni ezeket az eszközöket. Gyakran kezelték őket harckocsiként, ami a ritka és igen értékes technika elpazarlásához vezetett.

A támogatott gyalogság sem kapott kiképzést arra, hogy hogyan rohamozzon rohamlövegekkel együtt. Mivel a harctéren a rohamlövegek jelentették az ellenség nehézfegyverei számára a legnagyobb veszélyt, így megjelenésük pillanatától minden tűzfegyver ezeket célozta. Ahogy Buszek Lőrinc hadnagy írja visszaemlékezésében, *„Ennek előnyeit a támadó gyalogság tulajdonképpen szerencsésen kihasználhatta volna a maga javára, ahogy azt a két fegyvernem együttműködésének harcászati módszertanaként terjesztettük, ha emberei a támadó rohamlövegek térközeiben eloszolva nyomultak volna előre, ahol a tűzerősség lényegesen kisebb volt, mint*

³ 12491. szám/el.n.I.-1943.; vö. BILLNITZER 1–2. o.; KERÉKES 2015, 76. o.

⁴ 12491. szám/el.n.I.-1943.

a rohamlövegek közelében. Tapasztalataink szerint azonban a gyalogság erre a magatartásra nem volt kiképezve.”⁵

A rohamlöveg elsősorban támadó fegyver volt, legalábbis kifejlesztésekor és rendszerbe állításakor támadó szerepkörbe szánták. Ennek megfelelően a harcászati szabályzatok, illetve a kiképzésről szóló visszaemlékezések alapján az alábbi alkalmazási módokat írták elő:

Támadáskor a kijelölt alegység (üteg vagy osztály) tűzlépcső a készenléti helyen gyülekezett, míg a parancsnokok, valamint szükség szerint a lövegvezetők terepszemlét hajtottak végre. Ezután egyeztettek a támadásra kijelölt harccsoport parancsnokaival és megbeszélték a támadás menetét, majd a rohamlövegeket rohamállásba vitték. Amikor az előkészítő pergőtűzet követően megindította a tüzérség a tűzhengert, a támadásra kijelölt gyalogos egységekkel együtt kitörtek a rohamállásból a tüzelőállásba, ahonnan a legalkalmasabb célok (erődítések, páncélelhárító eszközök, harcokocsik, géppuskafészek, nagyobb gyalogsági csoportosulások) ellen tüzet vezettek, majd a gyalogsággal együtt rohamozva törtek előre. Roham közben a rohamlövegek közvetlen tűzvezetéssel támogatták a gyalogság harcát. A tűzvezetést rádión keresztül a szakaszparancsnokok és ütegpáncsnokok irányították.⁶ Ilyenkor a rohamtüzér üteg, vagy osztály vonalban állt fel, majd a rohamlövegek egymás tűzfedezete mellett legyezőszerűen törtek előre. Ezt szakaszonként hajtották végre úgy, hogy amíg egy szakasz terepszakaszról terepszakaszra haladt előre, addig az üteg másik két szakasza álló helyzetben tűzfedezetet biztosított számára. A szárnyakon elhelyezkedő szakaszok esetében ezt a harcmodort a szakaszon belül is alkalmazni kellett, vagyis egyszerre csak egy rohamtarack támadott, a másik

⁵ BUSZEK 3–4. o.

⁶ 12491. szám/el.n.I. - 1943.

kettő biztosította. A szárnyakon a szigorúbb biztosítást a magasabb veszélyeztetettség indokolta.⁷

Védelemben való alkalmazás kizárólag támadó jellegű lehetett, vagyis készenlétbe helyezve kellett tartani a rohamtüéreket, hogy a védőkörlet támogatására ellentámadást tudjanak végrehajtani. Helytelen és nem volt engedélyezett a rohamtarackokat mozdulatlan, statikus tüzéségi eszközként használni, hiszen ilyenkor alkalmazásának legértékesebb tényezőjétől, a nagy fokú manőverező képességtől és lendületes elsöprő képességétől fosztották volna meg azokat.⁸

Különösen hatékony harceszközt jelentett a rohamlöveg üldözéskor, valamint visszavonulásnál, hiszen ügyes vezetővel a hatalmas tüzerővel bíró rohamtarack igen jól tudta támogatni a harcoló erőket.⁹

Beásott gyalogság elleni támadás esetén repeszgránátot alkalmaztak, melynek késleltetőjét úgy kellett beállítani, hogy a gránátok az ellenséges gyalogság állásai felett robbanjanak, így a repeszhatás végzett a katonákkal.¹⁰

Megerősített, gyalogság által védett település elleni támadáskor, ahogy azt Bohorodchanyánál is tették, a megszokott harcéljárás szerint páncéltörő gránáttal felgyújtották a település szélén álló házak zsúpfedelét, majd az égő házakból kimenekülő gyalogság ellen repeszgránátokat használtak.¹¹

Arra azonban ügyelni kellett, hogy a rohamtüérek a harcselekmény megvívása után a főellenállási vonalból ki kellett vonni pihentetésre, lőszer- és üzemanyag utánpótlásra, valamint a rohamlövegek karbantartására.¹²

⁷ BUSZEK 19/2. o.

⁸ 12491. szám/el.n.I.-1943.

⁹ 12491. szám/el.n.I.-1943.

¹⁰ BUSZEK 19/2. o.

¹¹ BUSZEK 19/2. o.

¹² 12491. szám/el.n.I.-1943.

A rohamlővegeket csak üteg, vagy osztályszintű kötelékben lehetett bevetni, hogy ne aprózzák el a magas harcértéket képviselő fegyver adta harctéri előnyt. Hozzá kell tenni azonban, hogy az 1. rohamtüzér osztályt osztálykötelékben sosem vetették be, minden esetben valamelyik üteg támogatta a gyalogság harcát.¹³

A rohamlővegek magas szintű páncélvédettségének köszönhetően az ellenséges páncéltörőfegyverek többsége nem tudott kárt tenni bennük. Ahogy azt a tapasztalatok mutatták, a legnagyobb veszélyt a lánctalp sérülése, valamint motorikus meghibásodás jelentette. A támadás sikeressége esetén az elakadt, vagy megbénult rohamtarackokat ki lehetett vontatni, és könnyen javíthatók voltak, azonban visszavonulások alkalmával sok rohamlőveget volt kénytelen legénysege hátrahagyni.¹⁴

A magyar rohamtüzérség megszervezése

A magyar hadvezetésben a második világháború harctéri tapasztalatai alapján érett meg az elhatározás, hogy német mintára létrehozza az új csapatnemet. Négy tüzértisztet, vitéz Barankay József századost, vitéz Gömbös Ernő főhadnagyot, Waczek Fedor főhadnagyot és Becsey Gábor hadnagyot, vezényeltek rohamtüzér tanfolyamra a németországi Jüterbogba. Hazaérkezésüket követően Barankay századost bízták meg a magyar rohamtüzér csapatnem felállításával. A Németországban képzett négy tiszt mellett Guthy József főhadnagy részvételével felállították a rohamtüzér kiképző keretet, melynek első feladata volt kiválasztani és kiképezni a későbbi rohamtüzér osztály tiszt karát. Ennek érdekében önként jelentkezés alapján tanfolyamot hirdettek tüzértisztek számára, melyhez elkészítették a rohamtüzérség szabályzatát, kiképzési tervét,

¹³ MÁNYOKY 1. o.

¹⁴ BUSZEK 4. o.

anyagszükségletét, valamint a később felállítandó rohamtűzér osztály állománytábláját.¹⁵

A 17 önként jelentkező tüzértiszt 1943. július 18. - 1943. augusztus 31. között vett részt az első rohamtűzér tiszti tanfolyamon a hajmáskéri kiképző központban. A hallgatók köréből, valamint a kiképző keret tagjaiból állt fel 1943. augusztus 1-jén a magyar királyi 1. rohamtűzér osztály. Immár a megszervezett, hadrendi elemként működő rohamtűzér osztály feladata volt további tanfolyamok szervezése, ugyanis Barankay József százados – a hadvezetőség döntése alapján – újabb hét rohamtűzér osztály felállítására kapott parancsot.¹⁶

Komoly változást hozott az 1. rohamtűzér osztály életében az 1944. márciusi német megszállás, hiszen ezt követően fokozták a Magyar Királyi Honvédség háborús részvételét, amelynek hatására április 1-jén az osztályt is mozgósították. Mivel a rohamtűzér osztály lövegállományát képező 31 rohamlöveg még nem állt teljes számban rendelkezésre, így első ütemben az osztályparancsnokság mellett a 2. és a 3. üteget vagonírozták be Hajmáskéren, és szállították ki a keleti hadműveleti területre április 12–16-án.¹⁷

Az 1. rohamtűzérosztály harcai a Kárpátok előterében

Az osztálytörzs és a 2. üteg április 16-án rakodott ki Stanislawban, a 3. üteg napokig Stryjben várakozott, csak április 19-én tudott kirakodni. Április 17-én vett részt először harcban az 1. rohamtűzér osztály állománya. Az osztálytörzs és a 2. üteg tiszti és altiszti kara megfigyelőként vett részt egy támadásban, melynek keretében a német 301. rohamtűzér osztály támogatta

¹⁵ SÁNDOR 1-2. o.; BUSZEK 5. o.

¹⁶ SÁNDOR 2-3. o.

¹⁷ 11.szám/pk.-1944.; PATAY a. 4-5. o.; VÁROSY 1. o.

35 főből álló SS gyalogság harcát. A magyar katonák az első település bevétele után csatlakoztak a küzdelemhez, és a nap folyamán 6, vagy 7 falut foglaltak el.¹⁸ A harc eredményeként a 2. üteg 3. szakasza egy szovjet páncéltörő ágyút zsákmányolt.¹⁹

Április 21-én Stari térségében vetették be először önálló harc-feladattal a rohamtüzéreket.²⁰ Mivel a támadásra kijelölt helyszínre vonulás során a felderítő járőr Botond típusú tehergépkocsija aknára futott, Barankay százados komoly terepfelderítést írt elő. Mányoky István hadnagy, az osztály felderítőtisztje előrekúszott a szovjet állások szemrevételezése érdekében. Eközben az osztályparancsnok személyesen kereste fel az arcvonalban védelemben levő gyalogzászlóalj parancsnokát, hogy egyeztessen vele a fennálló harci helyzetről. Mányoky hadnagy visszatérve jelentette, hogy szovjet tüzérségi állást derített fel, ami egy rohamtűzér szakasz összpontosított tüzével felszámolható. A választás Buszek Lőrinc zászlós szakaszára esett.²¹ A rohamállásba vonulás során Patay Gyula zászlós szakaszát aknavetőtűz érte. A tűz irányába leadott repeszgránát lövés hatására orosz beszéd volt hallható a rádióban, így a szakaszparancsnok gyorstűzre adott parancsot három rohamlövegének. A gyorstűz során a rohamlövegekbe készletezett kocsinkénti 51 gránát nagy részét néhány perc leforgása alatt ellőtték. Utólagos jelentések szerint ezzel sikerült megakadályozni egy szovjet oldaltámadást.²² A rohamlövegek előrevonását követően Buszek zászlós eligazította szakaszát, majd az osztály felderítőtisztjével és a három lövegírányzóval előrekúsztak szemrevételezni a helyszínt és az ellenséges állásokat. Eddigre a szovjetek már meg-

¹⁸ PATAY b. 1. o.; MOLNÁR 4. o.

¹⁹ PATAY a. 5. o.

²⁰ PATAY a. 6. o.

²¹ MÁNYOKY 4-6. o.

²² PATAY b. 1. o.; A lőszer gyors kifogyásának tapasztalata miatt a rohamtüzérek javasolták, hogy növeljék meg a lövegek számára készletezett gránát-mennyiséget, így ezt 51-ről 100-110-re emelték.

hallották a rohamállásba előrevonuló rohamlövegek motorjának zúgását, és az addig egy erdősávban elhelyezett 6 darab páncélelhárító löveget az erdősáv szélére tolták ki, azonban nem a rohamtüzér üteg által elfoglalt rohamállás felé vették fel a lőirányt. Buszek zászlós szakaszához visszatérve ismét eligazította katonáit az aktuális helyzetről. Ezután a három rohamlöveg maximális sebességgel tört előre a rohamállás és az ellenség között húzódó peremvonal közelébe, és két percig tartó gyorstűzet vezettek a szovjet lövegek ellen. A gyorstűz során 20 gránátot lőttek ki az ellenségre, aminek köszönhetően mind a hat páncéltörő löveg megsemmisült. 11:00 órától 18:30 óráig állt harcban a 2. üteg, melynek eredményeképpen 12 kilométerrel visszaszorították a szovjeteket. Buszek Lőrinc zászlós rohamlövegét kilőtték, a lövegvezető súlyosan megsérült. Ugyanezen a napon aknagránát robbant a 2. üteg 2. szakasz parancsnoka, Molnár József zászlós rohamlövegének a hátulján. Mivel Molnár zászlós, ahogy az a rohamtüzérségnél gyakori volt, nem a rohamtarack belsejéből irányított, hanem abból kiemelkedve, így a repeszek miatt komoly fej-, váll- és karsérülést szenvedett. A rohamlöveg irányzója szintén fejsérülést szenvedett. Egy árokba fordult szovjet T34-es harckocsit Buszek zászlós és Tomka szakaszvezető egy német kézi páncéltörő eszközzel, Panzerfausttal akart megsemmisíteni, azonban mindketten megsérültek a karjukon. A harckocsit végül az egyik Zrínyi rohamlöveg lőtte ki.²³

Április 26-án vonult fel újra a 2. üteg a szovjetek ellen, azonban a roham megkezdésekor a támogatandó német gyalogság nem indult támadásra a rohamlövegekkel, így azok kénytelenek voltak visszafordulni, komoly eredményeket nem sikerült elérni.²⁴ Április 27-én reggel Waczek Fedor főhadnagyot a hadosztályparancsnokságra rendelték, ahol megkapta a bevetési parancsot. Névery László és Molnár József zászlósokkal Waczek Fedor

²³ PATAY a. 6. o.; vö. PATAY b. 1.; MOLNÁR 4. o.

²⁴ MÁNYOKY 8. o.

főhadnagy motoron ment előre terep szemrevételezésre, ezalatt Csáthy Iván hadnagy, az 1. szakasz parancsnoka vezette a tűzlépcsőt, majd Rácz Tibor, az üteg elsőtisztje zárta a sort. A bevetés során Csáthy Iván hadnagy hősi halált halt, Waczek Fedor főhadnagy pedig életveszélyes fejsérülést szenvedett. Szécsy és Fekete rohamtüzérek megsebesültek.²⁵

Barankay százados parancsot kapott május 18-án, hogy másnap jelentkezzen az 1. hadsereg parancsnokának előretolt harcálláspontján, ahol további eligazítást fog kapni. A parancs vétele után az osztályparancsnok kiadta a menetparancsot.²⁶ Az ütközetben az osztálytörzs 1, míg a 3. üteg 8 rohamlőveggel vett részt. Május 20-án az osztálytörzs és a 3. üteg elérte Sloboda Rungurskát, a 25. gyaloghadosztály parancsnokának harcálláspontját, miközben a 2. üteg Krassilovkán maradt.²⁷ Az osztályparancsnok a 3. üteg parancsnokával, a szakaszparancsnokokkal és a lövegvezetőkkel előre ment szemrevételezni a terepet. Az üteg 17:30 órára elfoglalta a rohamállást, majd az alegységparancsnokok egyeztették a támadás menetét a támadásra kijelölt 26/I. gyalogoszászlóalj parancsnokaival. A támadási cél a 445. magaslati pontról kiindulva elérni Peczenicy délnyugati és Markowka keleti peremét. A gyalogság tájékoztatása szerint Markowka szilárdan magyar kézen van, így onnan támadásra nem kellett számítani, valamint oda tüzet vezetni sem volt szabad. 18:12 órakor indult meg a támadás, melynek lendülete folytán a szovjet zárótűz a támadó csapatok háta mögött feküdt. Elérve egy erdősávot, a rohamlővegek megálltak, hogy a gyalogság megtisztíthassa azt, így a támadókon erős szovjet tüzérségi, aknavető, páncéltörő és Sztálin-orgona zárótűz feküdt. A tüzérségi tűzben az osztályparancsnok repesztől többszörösen megsebesült, valamint a felderítőtiszt, Becsey Gábor főhadnagy tüdőlövést kapott. Az erős tűz miatt a gyalogság elkezdte a

²⁵ VÁROSY 3. o.

²⁶ 107./1.rotü.oszt.pk.44.V.22.szám.

²⁷ PATAY a. 13. o.

visszavonulást az erdősávba, minek következtében a rohamlövegek is kénytelenek voltak visszavonulni. A visszavonulás során a 3. üteg parancsnoka – a korábbi jelentések szerint magyar kézen lévő – Markowkáról szovjet tüzet kapott, amelyet viszonzott. A sebesült felderítőtiszt feladatát ezalatt Vértesy László hadnagy vette át, aki nyílt közelharcra kényszerült a szovjet gyalogsággal. Ebben a közelharcban járőrének tisztese, Petényi István karpaszományos tizedes szívlövés következtében hősi halált halt, két rádiósa megsebesült. Géppuska találatól hősi halált halt Méray József őrmester, az osztályparancsnoki rohamlöveg vezetője is, aki a lövegből kibújva irányította annak tüzet. Az üteg 20:00 órakor parancsot kapott, hogy vonuljon el szálláskörletébe, majd másnap 12:00 órára álljon készen a támadás folytatására.²⁸

Az 1. üteg 1944. június elején tudta követni az osztály többi részét, amikor mind a 10 Zrínyi II rohamlöveggel feltöltötték.²⁹ A hadműveleti területre történő kiszállítás probléma nélkül ment végbe, az 1. üteg június 16-án rakodott ki Stanislawban.³⁰

A 3. üteg Sloboda Rungurskán volt hadosztály tartalékként készenlétben elhelyezve, amikor 1944. július 7-én hajnalban az 1/I. gyalogzászlóalj aknavetőszázad parancsnoka, Waczek Felicián főhadnagy³¹ értesítette a rohamtüzér üteg parancsnokát, hogy a Rungurytól északra lévő arcvonalszakaszon történt váltást követően a szovjetek betörték a zászlóalj állásaiba és visszavetették azt. Az ütegparancsnok, Rátz Tibor főhadnagy motorkerékpáron az 1/I. zászlóalj parancsnokának harcálláspontjára ment, hogy részletes információkat szerezzen a helyzetről. Ez alapján javasolta, hogy a gyalogság moráljának helyreállítása, valamint az állások visszavétele érdekében vessék be a ro-

²⁸ 107./1.rotü.oszt.pk.44.V.22.szám; Városov 3. o.

²⁹ SÁNDOR 3. o.

³⁰ CSENGERY-PAPP 1987-1988, 1. o.

³¹ Az 1. rohamtüzérosztály 3. ütegparancsnokának, Waczek Fedor főhadnagyának a testvére.

hamtüzéreket. A hadosztályparancsnok engedélye nélkül a tartalékban lévő rohamlövegek nem voltak bevethetők, így az ütegparancsnok úgy döntött, hogy a csonka 3. szakasz és az ütegparancsnoki rohamlöveg, együttműködve a 26. tüzérosztállyal, a gyalogság támadását csak tűzzel és ködlövessel támogatja, hogy a hadosztályparancsnok más irányú parancsa esetén kivonható és máshol is bevethető legyen. Az ellentámadás végül 200 méter után elakadt, így az ütegparancsnok a hadosztályparancsnok engedélyét kérte a teljes üteg bevetésére. Az engedélyt követően a 3. üteg 8 rohamlöveggel támogatta az 1. gyalogezred tartalék század, a 26/I. és az 1/I. zászlóalj együttes támadását. A cél a 421. számú magaslati pont megszerzése volt, ott a korábbi saját vonal birtokba vétele. Az ütegparancsnok riadóztatta üteget, majd a szakaszparancsnokokkal szemrevételezte a terepet. Ezt követően előrerendelte a készenlétben lévő üteget, majd az alparancsnokokkal részletesen egyeztette a támadás tervét. A támadás megkezdése a parancs szerint 15:00 óra volt, azonban a gyalogság felkészülése csúszott, így azt 16:30 órára kellett halasztani. A rohamlövegek 16:00 órakor előrenyomultak a rohamállásba. A támadás megindulásakor a rohamlövegek a gyalogság előtt 150-200 méterrel haladva lendületes rohamba kezdtek, és repeszgránátokkal a szovjet gyalogságnak komoly veszteségeket okoztak. Jelentős ellenállás és páncélelhárítás nem volt. 18:20 órára a rohamüteg minden lövege áthaladt a kijelölt vonalon és megállva biztosította a gyalogság harcát, amíg az visszavette a korábbi állásait. 19:10 órakor az üteg szálláskörletébe vonult vissza.³²

Következő napon, július 8-án az 1. gyalogezred parancsnoka, Kelety Lipót ezredes értesítette Rátz Tibor főhadnagyot, hogy az előző napon elfoglalt állások jobb szárnyába ismét be-tört az ellenség, így a támadás megismétlése szükséges. A támadást 18:30 órakor indították meg, melynek során 6 rohamlö-

³² 327/1.rotü.oszt.pk.44.VII.13.

veg kísérte a 25. kerékpáros felderítő század támadását. A támadás 19:00 órára elérte célját, azonban a súlyos szovjet tüzérségi tűz miatt a rohamlövegeket az ütegparancsnok visszarendelte. Az üteg beérkezésekor közölték Rátz főhadnaggyal, hogy az egyik rohamlöveg a felázott talajon elakadt. A közben beérkezett Barankay százados utasítást adott a rohamlöveg másnapi kimentésére, melyet személyesen vezetett.³³

Az 1. üteget július 13-án riadóztatták, és Nadvorna térségébe rendelték. A felvonulás alatt szovjet légitámadás érte az üteget, melynek során Ábry Endre zászlós, az 1. szakasz parancsnoka repesztalálattól a fején megsérült.³⁴ Szintén légitámadás érte Barankay József százados tüzérségi figyelőjét. Bombatalálat következtében hősi halált halt az osztályparancsnok két rádiósával, Fejős Dávid tartalékos tizedessel és Táncos János őrzetűvel, valamint megsebesült Röder Vilmos főhadnagy, a 2. üteg első tisztje.³⁵ Az elesett osztályparancsnok tiszteletére 1944. decemberétől az osztályt magyar királyi vitéz Barankay József 1. rohamtüzér osztálynak nevezték el.³⁶

Ezekben a napokban a 2. üteg számára a Targovice környékén állásban lévő VII. hadtesttel közös gyakorlatot szerveztek, hogy a gyalogság megismerhesse az új harceszközök harcászát, így hatékonyabban tudjanak együttműködni.³⁷ A második üteg harcát erős szovjet légi tevékenység akadályozta, azonban

³³ 327/1.rotü.oszt.pk.44.VII.13. A rohamlöveg kimentésére tett kísérlet először sikertelen volt, azonban a második napon sikerült beindítani és kimozdítani a fennakadt Zrínyit. A második napi akciót a harctudósítás tanúsága alapján azonban már nem az osztályparancsnok, hanem Rátz Tibor főhadnagy, az üteg parancsnoka vezette, miközben Barankay százados az elterelő tüzérségi tüzet vezette figyelőjéből. Barankay József százados ezért az akcióért kapta meg ötödikként a Magyar Tiszti Arany Vitézségi Érmét I. ILLÉSFALVI – KOVÁCS – MARUZS 2011, 57–58. o.

³⁴ CSENGERY-PAPP 1987–1988, 1. o.

³⁵ ILLÉSFALVI – KOVÁCS – MARUZS 2011, 59. o.; PATAY a. 27. o.; MÁNYOKY 11. o.

³⁶ Esti Újság 1944. december 4-i számában jelent meg.

³⁷ SÁNDOR 6–7. o.

a rohamállásban leálcázott lövegeket a szovjet repülőök nem vetették észre, így az ütegnek vesztesége nem volt.³⁸

Az 1. üteget a Lupejka erdő térségében vetették be először július 14-én, amikor egyik szakaszának három löveggel a 2. üteget kellett megerősítenie. Feladatuk a 16 főre olvadt szolnoki 10. gyalogezred 3. zászlóalja ellentámadásának támogatása volt. Az első bevetés tapasztalatai igen lehangolóak voltak. A gyalogság nem követte a rohamlövegeket, így azokat eredmény nélkül kellett visszarendelni. Azonban az ütegparancsnokot nem tájékoztatták előzetesen arról, hogy műszakiak elaknásították a támadásra kijelölt területet, így két rohamlöveg is saját aknára futott. Ezek közül később egyet sikerült vontatással kimenteni, a másikat kénytelenek voltak működésképtelenné tenni és elhagyni.³⁹ Az 1. üteg szakaszának visszavonását követően a 2. üteg folytatta a támadást. Délután felmerült az üteg és a kísérő gyalogság bekerítésének a veszélye. A szovjet gyalogság Halmos István törzsőrmester lövegét lángszórával felgyújtotta, azonban a lövegparancsnok égési sérülésein kívül ez kárt nem okozott, a tüzet sikerült eloltani. A bekerítést a támadó ék mögötti erdő területére leadott repeszgránát lövések megakadályozták. Késő délután tért vissza az üteg Targovicére. A nap során az 1. szakaszból Barniák szakaszvezető irányzója hősi halált halt, valamint 3 löveg elakadt a sárban, de ezeket vontatással sikerült kimenteni.⁴⁰ A következő napon, július 15-én a rohamtüzérek parancsot kaptak, hogy vonuljanak vissza Markovcére. Itt megkezdték a rohamlövegek karbantartását, valamint a felkészülést a várható visszavonulásra.⁴¹

³⁸ PATAY b. 3. o.

³⁹ SÁNDOR 7. o.; vö. CSENGERY-PAPP 1987-1988, 2-8. o. Csergery-Papp Zsigmond visszaemlékezése szerint Sándor Dénes főhadnagy rohamlövege futott aknára, másik kettő pedig a sárban fennakadt, ezek közül a két elakadt Zrínyi II-t ki tudták vontatni, az ütegparancsnoki rohamlöveg menthetetlen volt; SZABÓ 1994, 15. o.

⁴⁰ PATAY b. 3.o.

⁴¹ MÁNYOKY 11. o.

Miután a szovjetek megtudták, hogy a hadvezetés elrendelte Grabitz térségében a visszavonulást, 1944. július 22-én nagyszabású támadást indítottak a VII. hadtest állásai ellen. Az utóvédharcokat a 2. páncélosadosztály és az 1. rohamtüzér osztály vívta meg Zsedényi vezérőrnagy parancsnoksága alatt.⁴² Az 1. rohamtüzér osztály ezt követően folytatott harcait nem a korábbiakhoz hasonló alaposan előkészített és megtervezett támadó műveletek jellemzik, hanem az aktuálisan kialakult helyzetre adott reagáló, illetve védekező harc. A rohamtüzérek feladata sokszor a visszavonulás fedezése és a szovjet előretörés halogtatása volt. Ebből következően nem volt lehetőségük a rohamtüzéreknek megválasztani a rohamlövegek alkalmazásához legideálisabb terepet és időt, hanem alkalmazkodniuk kellett a szovjetek által rájuk kényszerített feltételekhez.⁴³

Az 1. és 2. üteg együtt kezdte meg a visszavonulást, azonban az időközben kialakult helyzet eredményeként kisebb kötelékekre bomlott a két üteg, mely kötelékek időnként ismét egyesülni tudtak. A visszavonulás ütemét és irányát a 2. páncélosadosztály parancsnokának parancsai határozták meg, melyek előírták, hogy a visszavonuló hadsereg fedezése érdekében mely időpontig kell tartani egyes stratégiai pontokat, vagy településeket. Ez azonban azt eredményezte, hogy az időközben előretörő szovjet erők rendszeresen átkarolták és bekerítették az utóvédként harcoló rohamtüzér alegységeket, melyeknek így át kellett törniük az ellenségén, hogy ismét felvehessék a kapcsolatot a saját erőikkel és utánpótlást vételezhessenek.

A Barankay József százados halála után osztályparancsnoknak kinevezett, és frissen hadműveleti területre érkezett Doóry Nándor őrnagy a visszavonulás során a kimerültségtől idegösszeomlást kapott, Guthy József főhadnagy pedig életveszélyes sebesülést szenvedett, így Sándor Dénes főhadnagy, az 1. üteg

⁴² SÁNDOR 8. o.

⁴³ MÁNYOKY 12. o.

parancsnoka vette át rangidősként az osztályparancsnokságot.⁴⁴ Július 23-án az 1. és 2. üteg parancsot kapott, hogy vonuljon Otynyába, és ott fedezze a hadsereg visszavonulását. Július 25-én Voronáról vonult vissza a két üteg, majd, ahol a voronai út beletorkollik a vinográdi útba, tüzelőállást foglaltak. Berniák tizedes lövege helyezkedett el a voronai úttal szemközt, Patay Gyula zászlósé tőle balra, majd tőle balra a többi rohamlöveg. Az erdőből kikanyarodó úton szovjet harckocsik jelentek meg. A második üteg első szakasz parancsnoka megparancsolta, hogy várjanak, amíg több harckocsi is láthatóvá válik, azonban amikor már három szovjet harcjármű ért ki az erdőből, az egyik löveg személyzete tüzet nyitott. A három harckocsi pillanatok alatt megsemmisült az ezt követő gyorstűz következtében, azonban az utánuk jövők nem merészkedtek ki az erdőből, így a nap eredménye csupán három kilőtt páncélos volt. Késő délután a rohamtüzéreknek állást kellett változtatniuk, ugyanis időközben teljesen bekerítették őket a szovjetek. Harcolva törttek ki a bekerítésből. A kamienei erdő közelében egy magyar 150mm-es üteget találtak, akiknek a vontató eszközeik elakadtak, így amíg két rohamlöveg segítette őket kiszabadítani, Buszek Lőrinc zászlós és Patay Gyula zászlós rohamlövegével elindult visszafelé, hogy az őket követő ellenséget feltartóztassák. A kamienei erdőben szovjet és magyar gyalogság közelharcot vívott, így a 105mm-es tarackkal támogatni nem tudták volna a magyarokat saját veszteség okozása nélkül. Géppuskákkal löni kezdtek, mire a szovjet gyalogság elmenekült.⁴⁵ Kamiennen és Tysmenychanyban is ki kellett törni a körülfaragásból. Bohorodchanytól 3 kilométerre a Lastivtsire vezető út kereszteződésénél kellett biztosítani a két üteget. Több szovjet támadást is sikerült visszaverniük, azonban a szovjet tüzérségnek sikerült belőnie a rohamlövegeket. Csengeri lövegét kilőt-

⁴⁴ SÁNDOR 8–9. o.

⁴⁵ PATAY b. 3. o.

ték. Azért, hogy megakadályozzák az ellenséges tüzérség hatékony tűzvezetését, a Zrínyikkel kilőtték Bohorodchany összes templomtornyát és magaslati pontját. Ezután a szovjetek nem tudtak pontos tüzet vezetni.⁴⁶ Krasnére érve a két ütegnek már csak négy rohamlövege maradt, a többit kilőtték, meghibásodott, vagy elakadt és kénytelen volt a személyzete hátra hagyni. Július 24–29. között, amíg a visszavonulás tartott, a két összevont üteg öt alkalommal tört ki bekerítésből. A harcok során hősi halált halt Fóris Dezső próbaszolgálatos hadnagy, Rozgonyi Gyula továbbszolgáló szakaszvezető, Kovács András szakaszvezető, Cserép Nándor címzetes őrvezető és elvesztettek 3 Zrínyi II rohamlöveget.

Az utóvédharcok és a visszavonulás során a Rátz Tibor főhadnagy által parancsnokolt 3. üteg elszakadt az osztálytól. A 3. üteget a Kárpátokon való átkelést követően bevagonírozták, és két új Zrínyi rohamlöveggel megerősítve Nagykárolyba szállították. Ezután Félixfürdön át Magyarcsékére rendelték az üteget, ahol a 24. hadosztály tűztámogatását kellett ellátni. Magyarcsékén találkozott az üteg a váltásra kijelölt 10. rohamtüzér osztály ütegearcsnokával, Miketa József főhadnaggal. A másnapi támadásban mindkét üteg részt vett. A támadás során kézigránát robbanástól megsebesült Városhy Péter hadapród őrmester.⁴⁷ Az üteg részt vett még a Belényes környéki harcokban, majd ezután vagonírozták be és szállították Hajmáskérre.⁴⁸ Az osztálytörzs az 1. és 2. üteggel július 29-én bevonult Dolinára, ahonnan immár harc nélkül vonult vissza Husztig.⁴⁹ Ekkorra a két üteg és a törzs 21 rohamlövegéből már csak három maradt meg, melyek közül egy mozgásképtelen volt.⁵⁰ Szeptember 21-

⁴⁶ PATAY b. 5. o.

⁴⁷ VÁROSY 12–13. o.

⁴⁸ VÁROSY 1996, 1. o.

⁴⁹ SÁNDOR 8–9. o.

⁵⁰ MÁNYOKY 12. o.

én a megmaradt hadianyagot átadták a beérkezett 7. rohamtüzér osztálynak.⁵¹ Ezt követően szeptember 24-én Huszton beva-
gonírozták az osztályt és Hajmáskérre szállították.⁵²

Az 1. rohamtüzérosztály Budapest környéki harcai

Az 1. rohamtüzér osztályt október 16-án mozgósították újra. Parancsot kapott Doóry Nándor őrnagy, hogy az osztály induljon el Budafokra, majd Pestre. Október 23-án Vecsésre irányították az osztályt, ahol a többi rohamtüzér osztállyal együtt védőkör-
letet kellett elfoglalniuk. November 2-án érték el a szovjetek a rohamtüzérek állásait.⁵³

A rohamtüzérség képzettségéhez és alkalmazásához alkal-
mas harcfeladat ezekben a napokban csupán egyszer akadt,
amikor a szovjetek az Ercsi-Baracska térségében lévő Balaton
felé vezető műutat veszélyeztették. A 10. rohamtüzér osztály
kapta a feladatot, hogy megmaradt Zrínyi rohamlövegeivel
1944. december 8-án akadályozza meg a szovjetek előretörését.
Ehhez a támadáshoz csatlakozott az 1. rohamtüzér osztály is,
így a vállalkozásban 14 Zrínyi vett részt, az összes, ami ebben
az időben harcképes volt. A támadást a 10. rohamtüzér osztály
rohamszázada és egy német páncélgránátos szakasz hajtotta
végre a rohamtarackok tűztámogatása mellett. A támadás során
mintegy 800 méter szélességben és 10 kilométer mélységben
tisztították meg a területet az ellenségtől, majd túljutva a kijelölt
célterületen, elérték az ercsi vasútvonalat. A támadás eredmé-
nyeként zsákmányoltak és megsemmisítettek 18 páncéltörő

⁵¹ m.kir.h.rotü.kik.pk 20. A m.kir.honvéd rohamtüzér kiképzőtábor parancs-
nokság 20. számú parancsában, Hajmáskéren, 1944. szeptember 9-én Billnit-
zer vezérőrnagy elrendelte a 7. rohamtüzér osztály útba indítását az 1. roham-
tüzér osztály felváltására.

⁵² PATAY a. 44–46. o.

⁵³ Uo. 51–56. o.

ágyút, 10 darab gépjárművet, rengeteg kézfegyvert, kiszabadítottak 70 hadifoglyot és visszaszereztek 3 légvédelmi ágyút, valamint a szovjeteknek mintegy 250 fő veszteséget okoztak. Eközben a saját veszteség egy fő hősi halott, hat sebesült, és öt javításra szoruló rohamlőveg.⁵⁴

A második üteget ekkorra már Turán harcokcsikkal szerelték fel, valamint az osztály azon részét, melyet rohamlőveggel ellátni nem tudtak, vagy páncéltörő ágyúkkal látták el, vagy rohamszakaszokba szervezték, és gyalogsági harcban vetették be.⁵⁵

Budapest védelme során a rohamtüzérséget annak rendeltetéséhez képest teljesen ellentétes módon használták fel, statikus védelemben, illetve városi harcban. A város különböző pontjain kellett megjeleníteniük és rövid beavatkozásukkal egy-egy komolyabb szovjet csoportot megsemmisíteni. Ezt a jellegű feladatot egészen február 9-ig látták el, amikor is ellőtték utolsó gránátjukat. Ekkor már csak három darab rohamlővege volt a teljes rohamtüzérségnek. A kitörésben a rohamtüzérek Billnitzer vezérőrnagy parancsára nem vettek részt, így akik túléltek a budapesti gyűrűben folyt harcokat, azok vagy civil ruhát öltve próbáltak elszökni vagy szovjet hadifogságba estek.⁵⁶

Összefoglalás

A rohamtüzérség egy korszerű, a második világháború idejének harcászataiban modern csapatnem volt. A Magyar Királyi Honvédség szűkös anyagi keretei ellenére is sikerült egy igazán ütőképes, a kor követelményeinek megfelelő rohamtüzérséget felállítani. Ha a harctéren elért sikereket vizsgáljuk, azt látjuk, hogy minden esetben, amikor az új csapatnem harcászatainak megfelelő feladatot kaptak, az előírásoknak megfelelő módon

⁵⁴ VÁROSY 1996, 2. o.; VÁROSY 18–19. o.

⁵⁵ Uo. 17–20. o.

⁵⁶ Uo. 2–6. o.

végezték el azt, vagyis a rohamtüzérek minden alkalommal megszervezték az együttműködést a többi alakulattal, felmérték a terepviszonyokat, és a körülményekhez szabták az alkalmazott harceljárásokat. Olyan alkalmakkor, amikor a rohamtüzéreket előnytelen szituációban vetették harcba, mindent elkövettek, hogy hírnevüknek megfelelően, magyar honvédhez méltó módon harcoljanak. A rohamtüzérség rövid, két évre terjedő története mutatja, hogy a magyar katona megállta a helyét, amennyiben megfelelő ellátásban részesült. A rohamtüzér tisztek a legtöbbit kitüntetett honvédtisztek közé tartoztak, hiszen a rohamtüzérség szellemét az elszánt, támadó lelkület és kezdeményezés adta. Véleményem szerint ennek az állandóan támadó szemléletnek az oka a szigorú kiválasztásban és a kemény kiképzésben keresendő, azonban ennek kifejtése felöleli egy újabb tanulmány kereteit.

Irodalomjegyzék

Levéltári források

HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár:
107./1.rotü.oszt.pk.44.V.22.szám. = 107./1.rotü.oszt.pk.44.V.
22.szám l. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

11.szám/pk.-1944 = M. kir. 1. honvéd rohamtüzér osztály parancsnokság 11.szám/pk.-1944. l. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.
12491. szám/el.n.I.-1943 = M. kir. pécsi IV. honvéd hadtest tüzérségi parancsnokának segédlete a rohamtüzérség megalakításához. 12491. szám/el.n.I.-1943. l. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

327/1.rotü.oszt.pk.44.VII.13. = 327/1.rotü.oszt.pk.44.VII.13.
számú harctudósítás l. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

BILLNITZER = BILLNITZER Ernő: Feljegyzések a rohamtüzérségről. Kézirat, l. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

BUSZEK = BUSZEK Lőrinc: A magyar királyi rohamtüzérség hadrendbe állítása. Kézirat, l. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

CSANÁDY 1978 = CSANÁDY György: A magyar rohamtüzérség története 1943. januártól 1945. február végéig. Budapest, 1978. Kézirat, I. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

CSENGERY-PAPP 1987-88 = CSENGERY-PAPP Zsigmond karpaszományos őrmester 1987-88-ban, Budapesten magnószalagra vett visszaemlékezésének leirata I. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

M.kir.h.rotü.kik.pk 20. = M.kir.honvéd rohamtüzér kiképzőtábor parancsnokság 20. számú parancsában, Hajmáskéren, 1944. szeptember 9.

MÁNYOKI = MÁNYOKY István feljegyzései főleg Patay Gyula naplója alapján a végén két térképvázlattal és Vértesy László 3 oldalas kézírásos megjegyzéseivel. Kézirat, I. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

MOLNÁR = MOLNÁR József visszaemlékezése az 1/2 üteg harcaira és kísérő levele. Kézirat 4. I. HL Rohamtüzér Gyűjtemény

PATAY a. = PATAY Gyula: Visszaemlékezés az 1/2 üteg harcaira. Kézirat, I. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

PATAY b. = PATAY Gyula naplója. Kézirat I. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

SÁNDOR = SÁNDOR Dénes: A magyar rohamtüzérség. A magyar királyi 1. rohamtüzérosztály története. Kézirat, I. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

VÁROSY = VÁROSY Péter: Az 1/3. rohamtüzér üteg a II. világháborúban 1944.IV.12.-1945.II.13-ig. Kézirat, I. HL Rohamtüzér Gyűjtemény.

VÁROSY 1996 = VÁROSY Péter előadás terve a HOHE konferenciájára, ami elmaradt. Helyette a rohamtüzérek 1996. I. negyedévi összejelentésén olvasta fel 1. I. HL Rohamtüzér Gyűjtemény

Szakirodalom

ILLÉSFALVI – KOVÁCS – MARUZS 2011 = ILLÉSFALVI Péter – KOVÁCS Vilmos – MARUZS Roland: „Vitézségért”. A Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. Budapest, 2011.

KEREKES 2015 = KEREKES András: The role and creation of the Royal Hungarian assault artillery, and the Zrínyi II assault howitzer. *Hadmérnök*, 2015/2. 75–88. o.

SZABÓ 1994 = SZABÓ József: Ismeretlen dokumentumok az 1. magyar hadseregről. *Új Magyarország Magazin* 4. (1994. február 26.) 48. sz.

Stipich Béla

URSU OSTROMA – VALÓSÁG VAGY FIKCIÓ?

1.

A Hettita Birodalom több mint ötszáz éves fennállása alatt¹ számos hadjáratot folytatott – némi túlzással azt is állíthatjuk, hogy a Hettita Birodalom története leírható az általa véghezvitt hadi-cselekmények segítségével.² Ugyan vannak olyan kutatók, akik a hettita uralkodók nyilvánvaló provokációkat is eltűrő, már-már pacifista oldalát domborítják ki,³ le kell szögeznünk, hogy a háborúskodást a hettiták (is) normalitásnak tekintették: a közel 30 ismert hettita király⁴ közül nem is egy uralkodási idejének jelentős részét hadakozással töltötte. Reálpolitikai megfontolások alapján természetesen előnyben részesítették a békés megoldásokat, hiszen a hadviselés rendkívül sok erőforrást emésztett fel – így nem csodálkozhatunk, ha a hettita királyok nem bocsátkoztak minden esetben fegyveres konfliktusokba.

Tekintettel arra, hogy a hettita uralkodóknak az istenektől tulajdonképpen feladatul szabták a birodalom területének (azaz az istenek nevében a király által kormányzott territóriumok) megnövelését, egyik király sem vonhatta ki magát ezen megbízás teljesítése alól:

[A Napistennő] *egy kivont, győztes lán-*
dzsát adott nekik, (mondván:) „A környező
ellenséges országok az uralkodó kezétől
pusztuljanak el! Ezüstöt, aranyat Hattu-

¹ Történeti áttekintés: BRYCE 2005.

² LORETZ – SCHRAKAMP 2011, 125. o.

³ BEAL 2014.

⁴ A hettita királyok listája körüli bizonytalanságokat tárgyalja SIMON 2010.

*sába és Arinnába, az istenek városaiba szolgáltatassanak be! És Hatti ország az uralkodó és a tawananna keze által erősödjön és szélesedjen!” ... És erősítsd őket, tedd őket örökké, és az uralkodó, a király birtoka egyre csak növekedjen!*⁵

A megbízatás mellé az istenek különleges (szinte természetfeletti) képességekkel is felruházták a királyokat, hogy a rájuk bízott feladatot még hatékonyabban el tudják látni:

*A Napisten(nő) és a Viharisten a királlyal állapodjon meg, ügyük egy legyen! A Napisten(nő) és a Viharisten az országot újra a királynak adták kormányzásra, az éveket újra megújították számára. Alakját ónból csinálták, fejét vasból csinálták, szemeit sáséhoz (hasonlóvá) tették, fogait oroszlánéhoz (hasonlóvá) tették.*⁶

Ennek értelmében a hettita királyok nem haboztak akár minden nyáron hadba vonulni, hogy elkerüljék az istenek haragját. A hadviselést metaforikusan az isteni joghatóság előtt lefolytatott jogvitaként tekintették:⁷ egy, a harci cselekmények megindítása előtt végrehajtott rítus leírása arról számol be, hogy Zithariya isten az istenek gyűlése előtt vádat emel az ellenség istenei ellen, felsorolva az általuk elkövetett bűntetteket, és az istenek gyűlésétől várta a „per” eldöntését és az igazságszolgáltatást.⁸

A számos hadjáratnak köszönhetően meglehetősen sok forrás áll rendelkezésünkre, amikor a hettita hadviselés bizonyos

⁵ CTH 358.10 (KUB 57.63+ Rs. ii. 4-15., 37-41.), legutóbbi feldolgozása: RIEKEN 2016.

⁶ CTH 414 (KUB 29.1 Rs. ii. 47-54.)

⁷ HOUWINK TEN CATE 1987, 19. o.

⁸ CTH 422. (KUB 4.1 Rs. 19-34.)

aspektusait: így például a parancslási hierarchia, a felszerelés, a kiképzés, az ellátás, vagy akár az egyes fegyvernemek tárgykörét vizsgálni kívánjuk.⁹ A gazdag forrásanyag mellett szembeötlő, hogy ostromleírásokkal alig találkozunk – ez a tény mindenképpen magyarázatra szorul.

2.

Városok ostromáról már a Hettita Birodalom fennállása előtti időkből is vannak forrásaink: Anum-Hirwe, Ma'ama királya Warsamának, Kanis királyának írt levelében¹⁰ arról számol be, hogy Warsama apja, Inar kilenc évig ostromolta Harsamna városát (29-31.), illetve az Anitta-szöveg¹¹ négy város bevételéről számol be. A Hettita Birodalom idejéből származó források is többször említik városok elfoglalását, ám feltűnő az is, hogy a hettita hadvezérek (akár maguk a királyok) vagy igyekeznek elkerülni az elhúzódó ostromot, vagy ha sor kerül rá, nem jeleskednek azok sikeres véghezvitelében.¹²

Mivel az ostrom sok energiát, erőforrást és nem utolsósorban időt emésztett fel, a hettita királyok nem szívesen bocsátkoztak hosszas ostromokba, főleg a hettita magterületektől távol eső területeken – ezzel ugyanis azt kockáztatták, hogy a hadjáratok nem fejeződnek be időben, és nem tudnak hazatérni a kedvezőtlen időjárás beállta előtt.¹³ A hosszadalmas ostromokat elkerülendő, a védekezőket inkább megadásra szólítják fel, természetesen kilátásba helyezve az ostrommal járó pusztító következményeket. Ezekről tartva több város is kegyelemért

⁹ Vö. pl. HOUWINK TEN CATE 1984, BEAL 1992., HAMBLIN 2006, 292–303. o., BRYCE 2007, BRYCE 2010, LORETZ – SCHRAKAMP 2011, GENZ 2017.

¹⁰ Kiadása: BALKAN 1957; vö. BARJAMOVIC 2011, 205. o. (771. jegyzet).

¹¹ Mérvadó kiadásai: NEU 1974, CARRUBA 2003; magyarul (Neu 1974. alapján) BOLEGA 1995.

¹² HAMBLIN 2006, 300. o. Kivételként említhető I. Suppiluluma idejéből Karkemis elfoglalása, ami mindössze hét napot vett igénybe – a nyolcadik napon komoly csatában bevette a várost. (ld. CTH 40: KBo 5.6 col. iii. 26-31.) Ehhez ld. még STAVI 2015, 142–147. o.

¹³ BRYCE 2007, 43. o.

könyörgött – ilyen esetekben megkímélték az illető várost a rombolástól és kifosztástól:

Ellene¹⁴ vonultam volna és legyőztem volna, amikor az anyját küldte elé. Jött [az anyja] és a lábaim elé borult, és így szólt: „Urunk, ne pusztíts el minket! Urunk, alattoalóddá tegyél minket!” Mivel egy nő jött elé és borult lábam elé, útját engedtem a nőnek és [kedvéért] nem vonultam a Seha folyó országa ellen.¹⁵

Ha a város (vagy az ellenség) nem adta meg magát azonnal, az utánpótlási és ellátási útvonalakat igyekeztek elvágni először, azaz a kiéheztetés taktikáját alkalmazták – pl. II. Mursili az előle menekülőket az Arinnanda-hegyig üldözte:

„Az előlem menekülő foglyok meredek hegyek közé menekültek, az idő azonban véges – kerítsük be őket és vigyük el őket!” Utána elmentem az Arinnanda-hegyhez. Ez az Arinnanda-hegy nagyon meredek. Benyúlik a tengerbe, nagyon magas, és sűrű erdő. Továbbá sziklás, lovakkal nem járható. A foglyok és az ellenséges csapatok mind fent voltak. Mivel lovakkal nem volt járható, én, a Felség, gyalog mentem seregem előtt, fel az Arinnanda-hegyre. A foglyokat éheztettem és szomjaztattam. Amikor az éhség és szomjúság súlyos volt rajtuk, a foglyok lejöttek és a lábaim elé vetették magukat: „Urunk, ne

¹⁴ Manapa-Tarhunta, Seha folyó országának uralkodója ellen.

¹⁵ II. Mursili részletes évkönyvéből (CTH 61.2: KUB 14.15 Vs. col. iv. 27-32.); ugyanezt a történetet megtaláljuk a II. Mursili és Manapa-Tarhunta közti szerződésben is (CTH 69: KUB 19.49+ col. i. 39-42.).

*pusztíts el minket! Tegyéél minket alattoa-
lóddá, és Hattusába vigyéél fel minket!”¹⁶*

Ebben a meglehetősen forráshiányos helyzetben különösen meg kell becsülni azokat a szövegeket, amelyek részletesebben tájékoztatnak az ostromtevékenységről, illetve azzal összefüggésben bármilyen támpontot adnak. A később részletesebben tárgyalandó leírás mellett tulajdonképpen csupán csak egy levél-részlet tekinthető ilyennek, amelyet egy Kassu¹⁷ nevű tisztviselő küldött a királynak.¹⁸ A levél második, sok helyen nehezen érthető (mivel szakkifejezésekkel teletűzdelt) része egy város ostrommal történő elfoglalásának nehézségeiről szól:

*Arról hogy Uram Tut[tut ...] küldted, hogy
ostromolja [a várost], a falat azonban [...]
nem engedted lerombolni: amikor ostrom-
lunk, az ostromlás nem sikerül. Amikor ala-
gutat ásunk a fal alá, akkor sem járunk si-
kerrel. Ha a falat nem rombolják le, nem tud-
juk megostromolni a várost.*

*Ha Uram azt mondod: „Miért nem sike-
rül?” Mert a erődítés falán belüli támaszték
fal (?) 4 šekan és a másik (pedig) 3 šekan.*

¹⁶ II. Mursili részletes évkönyvéből (CTH 61.2: KUB 14.15 Vs. col. iii. 36-48.)
Ld. még TRIMM 2017, 246. o.

¹⁷ Mivel a levél paleográfiai megfontolások alapján a Maşat-archívum idejére datálható (ehhez ld. STIPICH 2009.), csábító a gondolat, hogy a Maşat-levelekben gyakran előforduló, az UGULA NIMGIR.ERÍN^{MES} katonai tisztséget viselő hivatalnok a levél feladója (VAN DEN HOUT 1995, 170-171. o.), a feladás helye pedig Maşat Höyük/Tapikka.

¹⁸ KBo 18.54 (a számunkra érdekes részek: Vs. 9-től). Fontosabb kommentált kiadásai: HAGENBUCHNER 1989, Nr. 40., SINGER 2008, 257-261. o., HOFFNER 2009 Nr. 111.

Így aztán (?) az ostromrámpa (?)¹⁹ belelógott (?) az árokba, ezért nem sikerült.²⁰

Ugyan a levélben foglaltak pontos megértése nehézségeket okoz, mégis párhuzamokat vonhatunk a határtartományok kormányzói (*BĒL MADGALTI*) számára összeállított „munkaköri leírás”²¹ (CTH 261.2) egyes részei között, amelyben pl. a rájuk bízott települések erődítésére vonatkozó instrukciókat olvashatjuk²² - az erődítések (falak, árkok) pontos paramétereit központilag határozták meg. Ám az ostromtechnika módszerei és főleg terminológiája vonatkozásában egyelőre (újabb szövegek felbukkanásáig) ismereteink meglehetősen hiányosak maradnak.

Nincs azonban okunk feltételezni, hogy a korabeli, pl. Máriuszövegekből viszonylag jól megismerhető ostromtechnikáktól gyökeresen eltérő megoldásokkal és eszközökkel találkoznánk Anatóliában.²³

3.

Az Ursu ostromáról szóló szöveg több szempontból is egyedülálló a hettita fővárosból, Hattusából előkerült szövegtörzsekben. Egyrészt (egy-két hettita szót / mondatrészt leszámítva) akkádul íródott, másrészt pedig több jel is arra mutat, hogy nem Hattusában (és még csak nem is Anatóliában) keletkezett: a jelformák igen közeli hasonlóságot mutatnak az észak-szíriai Alalah VII. rétegéből előkerült szövegekkel,²⁴ harmadrészt pedig a tábla anyagösszetétele (ami erősen utal a

¹⁹ Az *epurešsar* szó jelentése nem világos (ostromrámpa?), vö. SINGER 2008, 262. o., TRIMM 2017, 245. o. Ld. még HW² Band 2 89. o.

²⁰ KBo 18.54 Vs. 9-19.

²¹ Ld. STIPICH 2009.

²² Ld. MILLER 2013, 220-225. o.

²³ Az óbabilóni kor ostromtechnikáját összefoglalja HAMBLIN 2006, 226-230. o., a hettita vonatkozásokat tárgyalja HOUWINK TEN CATE 1984.

²⁴ VAN DEN HOUT 2012, 151-152. o.

származási helyére) világosan elkülöníti a táblát a Hattusában íródott szövegektől.²⁵ Ez a tény tovább növeli a bizonytalanságot: ha Hattusán / a Hettita Birodalmon kívül keletkezett, hogyan került a hettita fővárosba?²⁶ A benne szereplő események egyértelműen a hettita kultúrkörhöz kötik – de akkor miért akkádul íródott, a Hettita Birodalmon kívül? Esetleg az elbeszélés észak-szíriai helyszíne magyarázza a keletkezési helyet? Ezekre a kérdésekre jelenleg nem tudunk megnyugtató választ adni, csak valószínűsítjük, hogy a viszonylag szerény keretek között működő hettita állami/királyi kancellária (eleinte legalábbis) idegen (értsd: nem hettita anyanyelvű) írnokok közreműködésével zajlott, méghozzá akkád nyelven, ami valószínűleg már az Amarna-kort megelőzően²⁷ *lingua franca*-ként szolgált az ókori Közel-Keleten.

A szöveg datálása szorosan összefügg az előzőekkel – a külső (paleográfia) és belső (prozopográfia, illetve az elbeszél „események” más forrásból történő megerősítése) érvek alapján az első hettita királyok, I. Hattusili és I. Mursili idejére tehető a keletkezése. Több olyan személy is felbukkan az ostrom-történetben (Sanda és Nunnu), akik szintén az ezen királyok idejében, az uralkodói palotai miliójában játszódó anekdotikus történetek (CTH 8) szereplői.²⁸ Ennél is fontosabb körülmény, hogy mindkét király vezetett hadjáratokat Észak-Szíriába, amelynek során Ursu is a megtámadott városok egyike volt. Érdekes módon I. Hattusili évkönyveinek akkád és hettita nyelvű változata némileg eltérően mutatja be a történeteket:

²⁵ GOREN ET AL. 2011, 694. o. A tábla roncsolásmentes vizsgálata kimutatta, hogy a keletkezési hely valahol a Felső-Euphratés mentén keresendő, valamegyik késő-óbabelóni írnoki központban.

²⁶ BECKMAN (2019, 68. o.) szerint akkor vitték át a táblát Hattusába, amikor a királyi udvar Kussarából költözött – de ez még mindig nem ad kellő magyarázatot a keletkezés helyére és körülményeire.

²⁷ VAN KOPPEN – RADNER 2009. 115-119. o. egy babilóni nyelven írt tábladarabot mutatnak be, amelyet Avaris / Tell El-Dab’a, a hükszosz királyok fővárosában találtak, Egyiptom területén.

²⁸ MILLER 1999, 4–5. o.

Akkád változat

A következő [2.] évben Alalahba mentem, és elpusztítottam. Utána Ursuhoz mentem, Ursuból Ikkalishoz mentem, Ikkalishból Tishiniyához vonultam. Visszatérvén elpusztítottam Ursu országot és a palotát megtöltöttem zsákmánnyal.²⁹

Hettita változat

A következő [2.] évben Alalahba mentem és elpusztítottam. Utána Warsuwába³⁰ mentem, és Warsuwából Ikikaliba. Ikikaliból Tashiniyába mentem. Elpusztítottam ezeket az országokat, javaikat elvettem és a palotát zsákmánnyal megtöltöttem.³¹

Az akkád verzió Ursu ország (KUR determinatívummal) elpusztítását említi, a hettita verzió szerint Hattusili Ursu városához (URU determinatívummal) ment, majd a felsorolt országok (KUR.KUR^{MEŠ}) elpusztítását említi – a végeredményre akár mindkettőből következtethetünk: sor kerülhetett Ursu ostromára, ám elképzelhető, hogy sikertelenül zárult, mivel mindkét szöveg az érintett országok elpusztítását említi (ellentétben Alalahhal, amelynek elpusztítását mindkét esetben konkrétan kiemeli).³²

4.

Ursu városa már a Kr.e. 3. évezredben felbukkan a forrásokban: elsőként az eblai archívumban (Kr.e. 24. század) találkozunk

²⁹ CTH 4.1: KBo 10.1 Rs. 6-10. Kiadása: DEVECCHI 2005.

³⁰ Ursu és Warsuwa azonos.

³¹ CTH 4.2: KBo 10.2 Rs. 15-20. Kiadása: DE MARTINO 2003, 30-79. o.

³² Ha sikertelen egy város ostroma, a szövegek gyakorta a környék, illetve a környező települések elpusztításáról beszélnek. Ld. BRYCE 2010, 82. o.

Ursuval (Ur-sá-um^{ki}), mint Ebla egyik legfontosabb szövetségeseivel – vezetője (aki az en tisztséget viselte, és a „vénekkal” együtt intézte a város(állam) ügyeit) rendszeresen kapott „ajándékokat” Eblából; a két állam közötti jó kapcsolatokat évente megújították.³³

A II. lagasi dinasztia (Kr.e. 22. század) legismertebb uralkodója, Gudea nagyszabású építkezési projektjéhez, a Ningirsu isten számára építendő szentélyhez (Eninnu) Ursu városából és (a hozzá tartozó?) Ebla hegyeiből hozatott építő(fa)anyagot.³⁴

A III. Ur-i dinasztia idején (Kr.e. 21. század) Ursunak minden bizonnyal állandó követői lehettek a királyi udvarban, akik akkád és hurri eredetű neveket viseltek. Az észak-szíriai térségből ugyan már nem Ursu volt a legfontosabb kereskedelmi és diplomáciai partner (ezt a szerepet Mária vette át), de a Puzris-Daganból származó gazdasági szövegek tanúsága szerint Ursu reprezentánsai rendszeresen kaptak kiutalásokat (kecske, juh, sör).³⁵

A város fontosságát megőrizte a Kr.e. 19. században is, amikor (az óasszír szövegek tanúsága szerint) egy *kārum*-nak is ott-hont adott.³⁶ Jelentőségét tovább növeli, hogy egy Ursuból Kanisba küldött levél tanúsága szerint egy Assur-templom is állt a városban.³⁷ Az óasszír, illetve az azt átfedő/követő óbabilóni korban is fontos szereplője maradt mind a gazdasági-kereskedelmi, mind pedig a politikai színtérnek.³⁸

Ennek alapján elmondható, hogy egy jelentős hatalmi központtal állunk szemben, amely évszázados hagyományokkal és ezen idő alatt felhalmozott gazdasággal rendelkezhetett – egyes

³³ Ld. ARCHI 2008, 92-93. o.

³⁴ Gudea B szobor felirata, col. v. 53-58. Kiadása: EDZARD 1997, 30-38. o.

³⁵ Ezek összeállítása: OWEN 1992, 133-135. o. (A legtöbb szöveg Amar-Szuena uralkodására datált.) Ld. még KLENGEL 1989, 265. o., régebbi irodalommal.

³⁶ BARJAMOVIC 2011, 199. o.

³⁷ Közli LARSEN 1976, 261. o. (37. jegyzet) A levél szerint tolvajok hatoltak be a templomba és teljesen kifosztották.

³⁸ Vö. KLENGEL 1992, 74-77. o., ZIEGLER 2009, 201-203. o. Ld. még MICHEL 2014-2016, MILLER 2014-2016.

feltételezések szerint egy időben átvette Eblától a távolsági kereskedelemben betöltött közvetítő szerepét³⁹ – nem meglepő tehát, ha a hettita királyok érdeklődését is felkeltette.

Sajnos a város pontos helyét jelen ismereteink szerint nem tudjuk meghatározni⁴⁰ – nincs olyan feltárt (vagy akár feltáratlan) tell, amelyikkel azonosítani lehetne. A szövegek alapján annyit tudunk megállapítani, hogy az Euphatés mentén feküdt (a város(állam) valószínűleg egy átkelőhelyet is ellenőrzése alatt tartott), a folyó Anatólia felé eső oldalán (jobb partján), Alalahtól keletre, Aleppótól északra, Karkemistől északra vagy észak-nyugatra – az is elképzelhető, hogy az Atatürk-gát által elárasztott területen helyezkedik el, ami belátható időn belül nem teszi lehetővé a régészeti feltárást.

5.

Az Ursu ostromáról szóló leírás (CTH 7: KBo 1:11),⁴¹ ahogyan korábban utaltunk rá, már a külső jegyei alapján is egyedülállónak mondható a Hattusából előkerült szövegek között. A különleges jelleg a szöveg alapján is megmarad: egy ostromról szól, amelynek során semmi sem úgy sikerül, ahogy kellene – ám nem elbeszélő formában, mivel a szöveg szinte kizárólag dialógusokból áll, a „cselekmény” így bontakozik ki. Tartalma pár szóban összefoglalható: a (név szerint nem említett) király, aki az események helyszínétől igen messze tartózkodik, utasításokkal látja el az ostromban részt vevő katonatisztjeit, akik hibát hibára halmoznak, amivel magukra vonják a király haragját. Az egyhasábos, mindkét oldalon teleírt tábla alsó és felső része is kitört, így meghatározhatatlan mennyiségű szö-

³⁹ KLENGEL 1989, 268. o.

⁴⁰ A vonatkozó forrásokat sorra veszi MILLER 1999, 59–66. o., BARJAMOVIC 2011, 195–203. o.,

⁴¹ A szöveg több feldolgozást is megért, ld. BECKMAN 1995, MILLER 1999, 44–45. o., HAAS 2006, 42–46. o.; a legutóbbi (a korábbi szakirodalom referálásával és részletes kommentárral): GILAN 2015, 278–295. o.

veg (és információ) vészelt el – a megmaradt részekben (amelyeket a táblán elválasztó vonalakkal különítettek el egymástól) élénk párbeszédet olvashatunk, amelyek során a király próbálja katonai parancsnokait útmutatásokkal ellátni, illetőleg színes szóvirágok kíséretében teremti le a teljesen inkompetensnek látszó tiszteket.

Az ostrom során elkövetett baklövések tényleg elképesztőek:

... Aztán összetörték a faltörő kost. A király dühöngött, arca eltorzult: „Mindig rossz hírt hoznak! Bár mosna el titeket a Viharis-ten!” Így (folytatta) a király: „Ne lustálkodjatok állandóan! A(z új) faltörő kost a hurri módon készítsetek, és állítsátok fel! ... Egy nagy faltörő kost a Hassu-i hegyből vágjatok ki, csináljátok meg a földhányást, és amikor minden kész, mindenki a helyére! Csatázzanak csak, terveik majd dugába dőlnek!”⁴²

Nem elég, hogy összetörték a faltörő kost, az újabb ostromeszközök beszerzése és megfelelő helyszínre szállítása is meghaladta a katonák képességeit:

Ki hitte volna: Iriyaya jön és hazudik. „Egy (ostrom)tornyot és faltörő kost hozunk.” De ostromtornyot és faltörő kost nem hoznak. De ezt látja, és szállítja őket – máshova. Hozzátok be és mondd neki: „(Ha) ti hazudtok, mi (is) hazudunk a királynak! Hattiban ostromtorony és faltörő kos nincsenek, de mivel ez itt van a közelben, lefoglaljuk.”⁴³

⁴² CTH 7: KBo 1:11 Rs. 13-18. A szövegrészhez vö. HAMBLIN 2006, 299. o.

⁴³ CTH 7: KBo 1:11 Rs. 28-33.

Az ostrom eléggé elhúzódhatott, mert beköszöntött a tél – ám az ostromlók olyan vállalkozásba kezdtek, ami a téli időjárás közepette nem szokványos:

Így (szól) Sariwanda: „Megjött a tél. Ezek hordjanak földet, a többiek (pedig) pihenjenek tovább [vagy: folytassák az ásást].” A király elégedett volt.⁴⁴

A téli építkezés ellen a királynak nem volt kifogása, ám azt már ő sem nézte nyugodt szemmel, hogy az (elvileg) ostromlott, tehát (elvileg) körülfalt várost milyen gyengén őrzik:

Amíg nem csináltak semmit a várossal, a király szolgálói (közül) sokat leütöttek (és meghaltak). A király feldühödött és így (szólt): „Az utakat őrizzétek! Aki a városba bemegegy, és aki a városból kijön, figyeljétek! ...” Ők válaszoltak: „Örködni fogunk! 80 harciszekér és 8 csapat egység körbeveszi a várost. A király szíve ne legyen nehéz, én a helyemen vagyok!” De egy menekülő kijutott a városból és így (szólt): „Halab urának a szolgálója ötször ment be, Zuppa szolgálója a városban ül, Aruar (város) emberei jönnek-mennek, a Viharisten fiának a szolgálója, az én uram, jön-megy, és így (szól): ‘Ezüst, ruhák, juhok, kecskék – ezeket a hurri csapatoknak adom. Ha egyetértenek, hétszer is adom! ...’ ”⁴⁵

⁴⁴ CTH 7: KBo 1:11 Rs. 19-20.

⁴⁵ CTH 7: KBo 1:11 Vs. 22-32. Halab/Aleppo királya, a hurri király (Mittani) szövetségese, ekkoriban a hettiták ellenfele.

A temérdek hiba, amit a láthatólag teljesen alkalmatlan katonai parancsnokok által vezetett ostromló hadtest elkövetett, a királyt egy bizonyos ponton kihozta a sodrából, és (ha jól értjük a szöveget⁴⁶) válogatott szidalmakat vágott a fővezér, Sanda fejéhez:

Sanda hírt hozott. Így (szólt) a király: „Miért nem harcoltál? Mintha vízből (készült) harci szekéren állnál, (netán) te is vízből vagy? Bosszút álltál? Vagy előtte letérdeltél volna, esetleg ha megölted volna őt, és esetleg ha (legalább) megijesztetted volna! Ehelyett mint egy hímringyó, (úgy) csinálsz! Lariya fiai (és) Lariya, várakozván, Zababa dalát énekelték: 'A cséplőteret eltömtük lahni-val, a kiskutyák sapkát vesznek, egy hatalmas bikát hoznak a cséplőtérre, a pajzsot meg elviszik, orsót hoznak, a nyilakat meg elviszik, csatot hoznak, a buzogányt meg elviszik.' Nyámnyila (volt) tavaly Tuthaliya, te meg most úgy teszel mint egy hímringyó!” Így (folytatja) a király: „Menj, kérdezd meg őket: 'Ha Ursuba mentek, a városkaput leégetitek? Csataát vívtok?’” Ők így válaszoltak: „Nyolcszor is csatázunk! Megijesztjük őket, a várost elpusztítjuk.” A király így (szólt): „Jól van!”⁴⁷

Mintha csak egy komédia forgatókönyvét olvasnánk...⁴⁸ Ám világosan követhető cselekménnyel nem találkozunk, csak a sok-

⁴⁶ A fordítás filológiai nehézségeihez vö. BECKMAN 1992, 29-31. o.

⁴⁷ CTH 7: KBo 1:11 Vs. 10-21.

⁴⁸ Hasonlóan GILAN 2015, 292. o.

szor ironikus és szarkasztikus elemekkel tarkított dialógusokban kibontakozó konfliktusokkal, amelyekhez az ostrom csupán kulisszaként szolgál. Az elemzők jelentős része⁴⁹ kiemeli: a szövegben szereplő hadi- és ostromtechnikai leírások megfelelnek a késői középső-bronzkori hadviselés más forrásokból (elsősorban Máriaiból) megismert jellemzőinek – ezzel a megállapítással nem is kívánunk vitába szállni. Azon a kérdésem azonban érdemes elgondolkodni, hogy a KBo 1.11 szöveg valóban azt az ostromot írja-e le, ami I. Hattusili uralkodása idején zajlott le, sőt továbbmenve: egy valóban megtörtént ostromot ír-e le, vagy más célból készült kompozícióról van-e szó.

6.

Az esemény, a szereplők, a helyszín – az Ursu ostromáról szóló szöveg⁵⁰ látszólag egyértelműen az I. Hattusili idején zajló észak-szíriai hadjáratok kontextusába illeszkedik. Azonban az események leírása helyetti (esetenként indulatoktól túlfűtött) dialógusok, a humor, ironia és szarkazmus (amit sajnos nem mindig értünk⁵¹) megjelenése, a király nevének (szándékos?) homályban tartása egyrészt kifejezetten szórakoztató vonásokkal ruházza fel a szöveget, másrészt időtlenséget (időn kívüli dimenziót) kölcsönöz neki. Mivel a történet fő témája a hettita tisztségviselők megbízhatatlansága és alkalmatlansága, szembeállítva a bölcs és bátor (?) királlyal, egyes elemzők „negatív historiográfia”-ként tekintenek a szövegre (azt tételezve, hogy a historiográfiai szövegek alapvető célja a királyi hatalom igazolása).⁵² Megint mások politikai satíráként jellemzik, amely-

⁴⁹ Pl. HOUWINK TEN CATE 1984, 68. o., KERN 1999, 19-20. o., HAMBLIN 2006, 299. o., SINGER 2008, 260-262. o., LORETZ – SCHRAKAMP 2011, 144. o., TRIMM 2017, 244-245. o.

⁵⁰ VAN DEN HOUT (2009. 78. o.) szerint, egy tábla-címke (KUB 30.71) alapján a kompozíciót „Sanda hadijelentése” címmel lehetne ellátni.

⁵¹ BECKMAN 1995, 31. o.

⁵² BECKMAN 1995, 32-33. o.

ben a mulasztások láttán is elégedett király legalább annyira neveltségese, mint maguk a hasznavehetetlen katonái.⁵³ Olyan véleményrel is találkozni, amely szerint a szöveg a katonai esküben található rítusra reflektál⁵⁴ – az első katonai eskü⁵⁵ egyik szakaszában az eszközöket női ruhák viselésével és fegyverek helyett női munkaeszközök használatával fenyegetik meg; szövegünkben pedig párhuzamba állítható a katonák puhánysága (elnőiesedése) és inkompetens feladatellátása között.⁵⁶

Gilan értelmezését követve⁵⁷ érdemesebb a szöveget a szóraokoztató irodalom műfaja irányából megközelíteni, amelynek több jellemzőjét is az imént megmutattunk. Gilan szerint teljes mértékben fikcionális szövegről van szó – mivel azonban részletgazdag és sok „reáliát” tartalmaz, valószerűbbnek hat, mint egy száraz tényeket felsoroló királyfelirat.⁵⁸

Ha áttekintjük a hettita Óbirodalom idejére vonatkozó történelmi-irodalmi kompozíciókat, jól körülhatárolhatunk egy olyan korpuszt, amelynek szövegei nem konkrét nevekkal, hanem általános elnevezésekkel (király, király apja stb.) operálnak.⁵⁹ Ezek a szövegek (hasonlóan a fent tárgyalthoz) konkrét történelmi kontextusok felhasználásával valamilyen általánosabb érvényű (erkölcsi) kérdéseket, vétségeket, illetve az ezekből fakadó konfliktusok helyes meg/feloldását tematizálják. Így például az ún. Zalpa-történet (CTH 3) a királyi családon belüli hatalommegosztás elméleti és gyakorlati kérdéseit boncolgatja egy szintén fiktív, példabeszéd jellegű történet keretében,⁶⁰ a palotai anekdoták gyűjteménye (CTH 8) pedig a királyi udvari

⁵³ UCHITEL 1999, 61. o. Hasonlóan már GÜTERBOCK 1938, 137. o.

⁵⁴ WEEDEN 2013, 90. o.

⁵⁵ Vö. OETTINGER 1976, 10-11. o.

⁵⁶ Női ruha és attribútumok büntetésként történő viseléséhez (azaz a férfiaság elvesztéséhez) vö. HAAS 2004, 218-219. o.

⁵⁷ GILAN 2015, 291-293. o.

⁵⁸ GILAN 2015, 293. o.

⁵⁹ Vö. PECCHIOLI DADDI 1994.

⁶⁰ Ehhez bővebben ld. STIPICH 2012.

milióben játszódó, lazán összefüggő történetek egybegyűjtése, amelyben a különféle tisztviselők által elkövetett mulasztások, kihágások méltó megbüntetéséről szólnak.⁶¹ Az Ursu ostromáról szóló szöveg mindezt pedig a katonaság vonatkozásában mutatja meg – ezúttal inkább ironikus-humoros hangvétellel (vegyük észre: bármilyen elképesztő volt a hiba, az elmarasztaló szavakon kívül más retorzió nem érte a katonákat).

Nem nehéz meglátni ezeknek a szövegkompozícióknak a didaktikus szándékát: az intellemként szolgáló történetek a (nem túl távoli) múlt gyengeségeinek kipellengérezése céljából a szórakoztató irodalom eszköztárát bőségesen felvonultatva jól körülhatárolható politikai mondanivalót hordoztak, amit a megcélzott publikum a „reáliáknak” köszönhetően könnyen képes volt értelmezni és befogadni. A megcélzott publikum az újonnan kialakuló politikai közösség elitje (udvari arisztokráciája) lehetett, amelynek számára szórakoztató formában közvetítettek és tudatosították az államélet szempontjából alapvetőnek tekintett értékeket és morális irányelveket – így tudatosan alakítva a közösség kulturális emlékezetét.⁶²

Irodalomjegyzék

ARCHI 2008 = ARCHI, Alfonso: Haššu / Hassuwan and Uršum / Uršaum from the point of view of Ebla. In: Tarhan, Taner – Tibet-Erkan Konyar, Aksel (eds.): Muhibbe Darga Armağan. İstanbul, 2008. 87-102. o.

BALKAN 1957 = BALKAN, Kemal: Letter of King Anum-Hirbi of Mama to King Warshama of Kanish. Ankara, 1957.

BARJAMOVIC 2011 = BARJAMOVIC, Gojko: A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period. Copenhagen, 2011.

⁶¹ Feldolgozásuk: DARDANO 1997.

⁶² Vö. DARDANO 2011.

BEAL 1992 = BEAL, Richard: *Organization of the Hittite Military*. Heidelberg, 1992.

BEAL 2014 = BEAL, Richard: *Hittite Reluctance to Go to War*. In: Neumann, Hans et al. (Hg.): *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien*. 52^e Rencontre Assyriologique Internationale Münster, 17-21. Juli 2006. Münster, 2014. [Alter Orient und Altes Testament 401.] 109-115. o.

BECKMAN 2014 = BECKMAN, Gary: *The Hittites Make Peace*. In: Neumann, Hans et al. (Hg.): *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien*. 52^e Rencontre Assyriologique Internationale Münster, 17-21. Juli 2006. Münster, 2014. [Alter Orient und Altes Testament 401.] 117-122. o.

BECKMAN 2015 = BECKMAN, Gary: *The Siege of Uršu Text (CTH 7) and Old Hittite Historiography*. *Journal of Cuneiform Studies* 47 (1995) 23-34. o.

BECKMAN 2019 = BECKMAN, Gary: *Mesopotamians and Mesopotamian Learning in Hattusa, Thirty Years On*. In Avetisyan, Pavel S. – Dan, Roberto – Grekyan, Yervand H. (eds.): *Over the Mountains and Far Away*. *Studies in Near Eastern history and archaeology presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday*. Oxford, 2019. 65-70. o.

BOLEGA 1995 = BOLEGA Erika: *Az Anitta-felirat (i.e. 1600 körül)*. Szeged, 1995.

BRYCE 2005 = BRYCE, Trevor: *The Kingdom of the Hittites*. Oxford, 2005.²

BRYCE 2007 = BRYCE, Trevor: *Hittite Warrior*. Oxford, 2007.

BRYCE 2010 = BRYCE, Trevor: *The Hittites at War*. In: Vidal, Jordi: *Studies on War in the Ancient Near East*. *Collected Essays on Military History*. Münster, 2010. [Alter Orient und Altes Testament 372.] 67-85. o.

CARRUBA 2003 = CARRUBA, Onofrio: *Anitta Res Gestae*. Pavia, 2003. [Studia Mediterranea 13.]

CTH = Catalogue des textes hittites.

DARDANO 1997 = DARDANO, Paola: L'Aneddoto e il racconto in età antica-ittita: la cosiddetta „Cronaca di Palazzo“. Roma, 1997.

DARDANO 2011 = DARDANO, Paola: Erzählte Vergangenheit und kulturelles Gedächtnis im hethitischen Schrifttum. Die so genannte Palastchronik. In: Hutter, Manfred – Hutter-Braunsar, Sylvia (Hg): Hethitische Literatur. Überlieferungsprozesse, Textstrukturen, Ausdrucksformen und Nachwirken. Akten des Symposiums von 18. bis 20. Februar 2010 in Bonn. Münster, 2011. [Alter Orient und Altes Testament 391.] 63-81. o.

DE MARTINO 2003= DE MARTINO, Stefano: Annali e Res Gestae antico ittiti. Pavia, 2003. [Studia Mediterranea 12., Series Hethaea 2.]

DEVECCHI 2005 = DEVECCHI, Elena: Gli annali di Hattušili I nella versione accadica. Pavia, 2005. [Studia Mediterranea 16.]

EDZARD 1997 = EDZARD, Dietz Otto: Gudea and his Dynasty. Toronto, 1997. [The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Volume 3/1.]

GENZ 2017 = GENZ, Herrmann: Regional oder International? Comments on the Origin and Development of Hittite Weapons and Military Technologies. In: Schachner, Andreas (Hg.): Innovation versus Beharrung: Was macht den Unterschied des hethitischen Reichs im Anatolien des 2. Jahrtausends v. Chr.? Istanbul, 2017. 85-103. o.

GILAN 2015 = GILAN, Amir: Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur. Heidelberg, 2015. [Texte der Hethiter 29.]

GÜTERBOCK 1938 = GÜTERBOCK, Hans Gustav: Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200. Zeitschrift für Assyriologie 44 (1938) 54-149. o.

HAAS 1994 = HAAS, Volkert: Rituell-Magische Aspekte im althethitischen Strafvollzug. In Hutter, Manfred – Hutter-Braunsar, Sylvia (Hg.): Offizielle Religion, lokale Kulte und indivi-

- duelle Religiosität. Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums „Kleinasien und angrenzende Gebiete vom Beginn des 2. bis zur Mitte des 1. Jahrtausends v. Chr.“ Bonn, 20.-22. Februar 2003. [Alter Orient und Altes Testament 318.] 213-226. o.
- HAAS 2006 = HAAS, Volkert: Die hethitische Literatur. Texte, Stilistik, Motive. Berlin, 2006.
- HAGENBUCHNER 1989 = HAGENBUCHNER, Albertine: Die Korrespondenz der Hethiter. Teil 1-2. Heidelberg, 1989. [Texte der Hethiter 15., 16.]
- HAMBLIN 2006 = HAMBLIN, William J.: Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC. Holy Warriors at the Dawn of History. London, 2006.
- HOFFNER 2009 = HOFFNER, Harry A. Jr.: Letters from the Hittite Kingdom. Atlanta, 2009.
- HOUWINK TEN CATE 1984 = HOUWINK TEN CATE, Philo H.J.: The history of warfare according to Hittite sources: The Annals of Hattusilis I. (Part II.) *Anatolica*, 11. (1984) 47-83. o.
- HOUWINK TEN CATE 1987 = HOUWINK TEN CATE, Philo H.J.: The Sun God of Heaven, the Assembly of Gods and the Hittite King. In: van der Plas, Dirk (ed.): *Effigies Dei. Essays on the History of Religions*. Leiden, 1987. 13-34. o.
<http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>
- HW² Friedrich, Johannes - Hoffmann, Inge (Hg.): *Hethitisches Wörterbuch*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte. Heidelberg, 1975.
- KERN 1999 = KERN, Paul Bentley: *Ancient Siege Warfare*. Bloomington, 1999.
- KLENGEL 1989 = KLENGEL, Horst: Syrischer Handel und die Texte aus Kültepe/Kaniš. In: Emre, Kutlu - Mellink, Machteld - Hrouda, Barthel - Özgüç, Nimet (eds): *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Ankara 1989. 263-268. o.
- KLENGEL 1992 = KLENGEL, Horst: *Syria 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History*. Berlin, 1992.
- KUB Keilschrifturkunden aus Boghazköi. Berlin, 1921.

- LARSEN 1976 = LARSEN, Mogens Trolle: *The Old Assyrian City-State and its Colonies*. Copenhagen, 1976.
- LORENZ-SCHRAKAMP 2011 = LORENZ, Jürgen - SCHRAKAMP, Ingo: *Hittite Military and Warfare*. In Genz, Hermann - Mielke, Dirk Paul (eds.): *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven, 2011. 125-151. o.
- MICHEL 2015 = MICHEL, Cécile: *Uršu(m). A*. In *mesopotamischen Quellen. Reallexikon der Assyriologie*, 14 (2015) 440-442. o.
- MILLER 1999 = MILLER, Jared L.: *The Expeditions of Hattušili I. to the Eastern Frontiers*. MA Thesis. Tel Aviv, 1999.
- MILLER 2013 = MILLER, Jared L.: *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. Atlanta, 2013.
- MILLER 2015 = MILLER, Jared L.: *Uršu(m). B*. Bei den Hethitern. *Reallexikon der Assyriologie*, 14 (2015) 442-443. o.
- NEU 1974 = NEU, Erich: *Der Anitta-Text*. Wiesbaden, 1974. [Studien zu den Boğazköy-Texten 18.]
- OETTINGER 1976 = OETTINGER, Norbert: *Die Militärischen Eide der Hethiter*. Wiesbaden, 1976. [Studien zu den Boğazköy-Texten 22.]
- OWEN 1992 = OWEN, David I.: *Syrians in Sumerian Sources from the Ur III Period*. In: Chavalas, Mark W. - Hayes, John L. (eds.): *New Horizons in the Study of Ancient Syria*. Malibu, 1992. [Bibliotheca Mesopotamica 25.] 107-176. o.
- PECCHIOLI DADDI 1994 = PECCHIOLI Daddi, Franca: *Il re, il padre del re, il nonno del re*. *Oriens Antiqui Miscellanea* 1 (1994) 75-91. o.
- SIMON 2010 = *A hettita királylista*. *Ókor*, 9 (2010) 1. sz. 66-69. o.
- SINGER 2008 = SINGER, Itamar: *On Siege Warfare in Hittite Texts*. In: Cogan, Mordechai - Kahn, Dan'el (eds.): *Treasures on Camel's Humps. Historical and Literary Studies from the Ancient Near East Presented to Israel Eph'al*. Jerusalem, 2008. 250-265. o.
- STAVI 2015 = STAVI, Boaz: *The Reign of Tudhaliya II and Suppiluliuma I. The Contribution of the Hittite Documentation to*

the Reconstruction of the Amarna Age. Heidelberg, 2015. [Texte der Hethiter 31.]

STIPICH 2009 = STIPICH Béla: Ki őrizte a hettita határt? Maşat Höyük és a hettita határvédelem egyes kérdései. In: Rab Virág – Schwarczwölder Ádám – Varga Mónika (szerk.): 7. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai. Pécs, 2009. 337–351. o.

STIPICH 2012 = STIPICH Béla: „... Ich bin bei meinem Vater nicht beliebt ...” Einige Bemerkungen zur Historizität des Zalpa-Textes. In: Wilhelm, Gernot (ed.): Organization, Representation and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008. Winona Lake, 2012. 699–713. o.

TRIMM 2017 = TRIMM, Charlie: Fighting for the King and the Gods. A Survey of Warfare in the Ancient Near East. Atlanta, 2017.

UCHITEL 1999 = UCHITEL, Alexander: Local versus general history in Old Hittite Historiography. In: Kraus, Christina S. (ed.): The Limits of Historiography. Genre and Narrative in Ancient Historical Texts. Leiden, 1999. 55–67. o.

VAN DEN HOUT 1995 = VAN DEN HOUT, Theo P.J.: Der Ulmitešub-Vertrag. Eine prosopographische Studie. Wiesbaden, 1995. [Studien zu den Boğazköy-Texten 38.]

VAN DEN HOUT 2009 = VAN DEN HOUT, Theo P.J.: Reflections on the Origins and Development of the Hittite Tablet Collections in Hattuša and Their Consequences for the Rise of Hittite Literacy. In: Pecchioli Daddi, Franca – Torri, Giulia – Corti, Carlo (eds.): Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in the Light of Recent Research. Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7-9 February 2007). Roma, 2009. 71–96. o.

VAN KOPPEN – RADNER 2009 = van KOPPEN, Frans – RADNER, Karen: Ein Tontafelfragment aus der diplomatischen Korrespondenz der Hyksosherrscher mit Babylonien. In:

Bietak, Manfred – Forstener, Irene: Der Hyksos-Palast bei Tell el-Dab'a. Ägypten und Levante 19 (2009) 91–120. o.

WEEDEN 2013 = WEEDEN, Mark: Poetry and War among the Hittites. In: Kennedy, Hugh (ed.): Warfare and Poetry in the Middle East. London/New York, 2013. 73–97. o.

ZIEGLER 2009 = ZIEGLER, Nele: Die Westgrenze des Reichs Samsi-Addus. In: Cancik-Kirschbaum, Eva – Ziegler, Nele (Hg.): Entre les fleuves I. Untersuchungen zur historischen Geographie Obermesopotamiens im 2. Jahrtausend v. Chr. Berlin, 2009. [Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 20.] 181–209. o.

Várnai Gergely

**A CÁRI OROSZORSZÁG VASÚTPOLITIKÁJA
KELET-ÁZSIÁBAN A 19. SZÁZAD VÉGÉN
ÉS A TRANSZSZIBÉRIAI VASÚT JELENTŐSÉGE
AZ 1904–1905-ÖS OROSZ–JAPÁN HÁBORÚBAN**

A cári birodalom előretörése Kelet-Ázsiában

A cári Oroszország ázsiai terjeszkedése több évszázadra nyúlik vissza. Az Urál hegységen túli hatalmas kiterjedésű terület iránt először III. Iván cár kezdett komolyabb érdeklődést mutatni. A 16. század végén jelölték ki az első megerősített katonai helyőrségek Nyugat-Szibériában, majd a következő évszázadban az orosz felfedezők és prémvadászok átkeltek Szibéria számukra ismeretlen területein és 1639-ben elérték az Ohotszki-tengert, majd a Kamcsatka-félszigetet.¹

Oroszország számára azonban európai pozícióinak megerősítése volt az elsődleges és a kelet-ázsiai területekre csak a 19. század második felétől kezdett komolyabb figyelmet fordítani. A külpolitikai irányváltást az elveszített 1853–1856-os krími háború, illetve az 1877–1878-as orosz–török háborút lezáró berlini konferencián szerzett tapasztaltok kényszerítették ki. Akkorra vált világossá, hogy a Boszporusz és a Dardanellák státuszának megváltoztatását és orosz kézre kerülését az „európai koncert” többi tagja akár fegyverrel is kész megakadályozni, a cári birodalom pedig gazdasági, társadalmi és katonai lemaradása miatt ezen nem képes változtatni. Amennyiben Oroszország szabad

¹ RAVENSTEIN 1861, 9. o.

kijutást akart szerezni a világtengerekere, azt másfelé kellett keresnie.² Ezen körülmények hatására Szibériának a cári birodalomba való integrálása és a kelet-ázsiai partvidék megszerzése magasabb prioritást kapott.³ Az 1689-ben Nerchinskben kötött orosz–kínai szerződés értelmében Oroszország megkapta az Amur folyó jobb partján fekvő területeket és ezzel kijutott a Csendes-óceánra, majd az 1858-ös aguni és az 1860-as pekingi szerződés aláírásával a teljes Amur régió orosz fennhatóság alá került. Ezzel párhuzamosan megalapításra került Nyikolajevszk kikötővárosa az Amur folyó torkolatában (1850), a habororovszki katonai támaszpont a kínai határ közelében (1858), majd egy haditengerészeti bázis a közös orosz–kínai–koreai határ mellett Vlagyivosztk néven (1860), amely már nevében („*Uralt a Keletet*”) is szimbolizálta az cári birodalom elkötelezettségét a távol-kelti területek megtartása mellett.⁴

Az újonnan megszerzett kelet-szibériai területek geostratégiai értékét ugyanakkor több tényező is csökkentette. A Csendes-óceán partján található orosz kikötők vize – többek között Vlagyivosztké – telente befagyott így az ott állomásozó orosz hajók kénytelenek voltak a telet más térségbeli országok kikötőjében átvészelni, ezen felül a mostoha domborzati és klimatikus adottságok miatt az új orosz területek nagyrészt lakatlanok voltak, a gazdasági termelés rendkívül alacsony szinten állt. Az orosz uralom fenntartása így az európai országárszból érkező utánpótlástól függött, amely vagy a nehezen járható szárazföldi útvonalon, vagy az ellenséges nagyhatalmak által uralt tengeri útvonalok érkezhettek csak meg. A 19. század második felében Oroszország kelet-ázsiai pozíciói még inkább veszélyeztetebbekké váltak azáltal, hogy 1869-ben megnyílt a Szezei-csatorna, ami a nagyszámú hadi- és kereskedelmi flottával rendelkező or-

² ORMOS – MAJOROS 2003, 107–115., 151–161. o.

³ NAUMOV 2006, 53–61. o.

⁴ HARTLEY 2014, 156–157. o., ZSUKOV 1953, 27–29. o.

szágok számára megkönnyítette a térség nyugati irányból történő elérést, az észak-amerikai kontinensen pedig 1869-ben, illetve 1885-ben elkészültek a transzkontinentális amerikai és kanadai vasútvonalak, amelyek hasonló hatást gyakorolt a globális távolsági szállításra keleti irányból.⁵ Ugyanebben az időszakban körvonalazódott egy újabb csatorna megépítésének a terve, ezúttal Közép-Amerikában, amely gyökeresen megváltoztatta volna az Atlanti- és a Csendes-óceán közötti összeköttetést. A cári Oroszországnak nem volt más választása, reagálnia kellett az újonnan kialakult helyzetre.

Oroszország vasútpolitikája a 19. század második felében

Az első orosz vasutak megépítésre már az 1830-1840-es években sor került a birodalom európai felében. I. Miklós orosz cár érdeklődését felkeltették azok a lehetőségek, amelyeket a vasút biztosíthatott a birodalom rendfenntartó erőinek gyors bevetése érdekében (Nagy-Britanniában ekkor került sor az ír lázongások leverésére, amelyben döntő szerepe volt a brit csapatok vasúti szállításának) A vasútvonalak kiépítését az állami szerepvállalás túlsúlya, illetve a stratégia érdekeknek a gazdasági érdekek elé helyezése jellemezte. Ennek jegyében készült el többek között 1848-ra a Varsó-Bécs vasútvonal, amely gyorsabbá tette az orosz csapatok szállítását a forradalmak által veszélyeztetett európai térségekbe, 1851 novemberére a Szentpétervár-Moszkva vasút, 1863-ra pedig a Szentpétervárt Varsóval összekötő vonal. Nem került sor azonban a Moszkva és a fekete-tengeri Odessza vasúti összeköttetésének kiépítésére a gabonatermő ukrajnai területeken keresztül, amely amellet, hogy gazdaságilag igencsak indokolt lett volna, komoly hátrányt jelentett az ország védelmi képességei

⁵ WESTWOOD 1964, 107. o.

szempontjából, amikor az 1853-ban kitört krími háború során⁶ Oroszország ellenfelei gyorsabban tudtak utánpótlást küldeni a saját csapataiknak a Krími-félszigetre, mint ahogy a cári hadvezetés a saját országában.⁷

II. Sándor orosz cár – elődjétől eltérően – nem ellenezte a magántőke bevonását a vasútvonalak kiépítésébe, de az 1877-1878-as orosz-török háború egyértelművé tette az állami támogatással készült, de magáncégek kezében lévő orosz vasúthálózat elégtelen hatékonyságát és alacsony színvonalát. Az új uralkodó ugyanis a gazdaság liberalizálása jegyében csökkentetni kívánat az állam szerepvállalását a vasútvonalak kiépítésében és azt magántársaságokra bízta, amelyek ugyanakkor különböző formákban állami támogatást kaptak. Az így kiépült rendszer azonban egyrészt anyagilag veszteséges volt (a magántársaságok az állam által nyújtott garanciák miatt kevésbé foglalkoztak a vasútvonalak gazdaságos működtetésének kérdésével), másrészt valamennyi társaság saját vasúti tarifával és menetrenddel rendelkezett, amely komoly gátja volt a gyors vasúti szállításnak.⁸

Az orosz vasutak fogyatékoságaik ellenére is fontos szerepet tölthettek be az ország irányításában, illetve az egymástól nagy távolságra fekvő országrészek közötti összeköttetés fenntartásában. Az ország vasútvonalainak hossza 1866 és 1900 között 5.000 kilométerről 53.200 kilométerre nőtt, az általa szállított teher mennyisége megnégyszereződött, rohamosan nőtt továbbá a személyszállítás jelentősége is, elsősorban munkaerő áramlása terén. A vasúthálózat megtervezésében azonban továbbra is a stratégiai megfontolások voltak a legjelentősebbek.

III. Sándor cár hadügyminisztere egyértelműen állást foglalt ebben a kérdésben: *„Jelenleg a vasutak a háború megóvásának legfontosabb és legjelentősebb eleme. Ebből következően tekintet nélkül a*

⁶ WOLMAR 2013, 24. o., WESTWOOD 1964, 23–25. o.

⁷ BEBESI 2005, 68. o.

⁸ MARKS 1991, 3., 6. o.

pénzügyi nehézségekre rendkívül fontos, hogy vasúthálózatunkat egyenlő szintre fejlesszük az ellenségeinkével."⁹ A birodalom belső egységének megerősítése érdekében az 1880-as években megépülő vasútvonalak kezdetben csak a közép-ázsiai orosz területeket kapcsolták be az ország vérkeringésébe, de a következő évtizedben megkezdődött egy nagyságrendileg komolyabb beruházás megvalósítása: a transzszibériai vasúté.

A Transzszibériai Vasút

Az Oroszország központi és peremterületeit összekötő vasút ötlete már a 19. század közepén felmerült. A cári birodalom figyelemmel kísérte az Amerikai Egyesült Államokban folyó polgárháborút, amelyben Észak erősebb gazdasági kapacitásait és fejlett vasúthálózatát felhasználva győzte le a szövetségi kormány ellen fellázadó szeparatista déli államokat. Bár hasonló veszély egyenlőre nem fenyegette az orosz birodalom egységét, a cári birodalom már felfigyelt bizonyos aggodalomra okot adó tendenciákra a szibériai területeken, ahova számos politikai elítéltet száműztek (többek között az 1825. évi dekabrista felkelők egy részét) és amely ezért melegágya lett a különböző, a központi kormánnyal szemben kritikus álláspontot képviselő mozgalmaknak.¹⁰ III. Sándor cár (1881-1894) ezzel ellentétben nagy hangsúlyt fektetett a birodalom egységének megerősítésére és orosz jellegének fokozására, amit hátráltatott ez a Szibériában ekkor még csak csírájában létező, de érzékelhető regionalizmus, („*oblastnichestvo*”), amely a szibériai emberek különlegességét hangsúlyozta a birodalom európai lakosaival szemben és a helyi sajtóban már felvetette a politikai autonómia tervét is. Az orosz cár ezért egyre határozottabban állt ki egy az Európától a Csendes-

⁹ WESTWOOD 1964, 65.

¹⁰ WOLMAR 2013, 34–35. o.

óceánig erő vasútvonal megépítésnek terve mellett. A terv megvalósításának legnagyobb gátja azonban éppen az orosz állami bürokrácia volt, amely a cár utasítására 1886-1887-ben több miniszteri tanácskozáson is foglalkozott a kérdéssel, de nem sikerült közös álláspontot kialakítani.¹¹

Az 1860-as években megkezdődtek az Urált átszelő vonalak megtervezése. Az orosz vasúthálózat 1877-re elérte a mai kazah határnál fekvő Orenburgot, 1883-ra pedig elkészült az első szibériai vasútvonal Yekaterinburg és Tyumeny között. A Szibéria teljes területét átszelő vasútvonal tervét először 1875-ben Konstantin Nikolaevich Poset közlekedésügyi miniszter terjesztette a Miniszterek Bizottsága elé. Poset véleménye szerint ez az új kereskedelmi útvonal átszelve a civilizáció által érintetlen területeket, megszilárdítaná Oroszország helyzetét a Távols-Keleten és ellensúlyozni tudná azokat az előnyöket, amelyeket a Szuezi-csatorna nyújt a tengeri nagyhatalmaknak. Bár a Miniszterek Bizottsága elutasította a tervezetet, az orosz államapparátuson belül hosszas viták kezdődtek a vasút szükségességéről és a kivitelezés módjáról, amelyben számos konfliktust hozott felszínre az egymással rivalizáló minisztériumok között, amelyet csak súlyosbítottak a felmerülő személyes és ideológiai ellentétek. A közlekedésügyi és a pénzügyminisztérium között komoly ellentét feszült abban a kérdésben, hogy melyiknek a hatáskörébe fog tartozni a felépíteni kívánt vasútvonal. A projekt finanszírozása tekintetében szintén eltértek az álláspontok: Poset szerint a vasútvonal megépítésének fontossága miatt nem lenne szabad szigorúan ragaszkodni a pénzügyi megfontolásokhoz. Abaza pénzügyminiszter azonban azt az álláspontot képviselte, hogy pénzügyminisztérium elsődleges feladata az államháztartás egyensúlyba tartása, ami pedig nem bírna el egy akkora kiadást, mint amekkora egy ilyen hosszúságú vasútvo-

¹¹ MARKS 1991, 94-95. o.

nal jelentene, aminek ráadásul gazdasági hasznossága is megkérdőjelezhető.¹² A közel egy évtizedig elhúzódó vitának III. Sándor cár trónra lépése vetett véget, aki határozottan állás foglalt a vasút megépítésének szükségessége mellett és aki talált egy olyan személyt, aki markáns megjelenésével és küldetéstudatával gyakorlatilag ráerőltette a vasút megvalósítását az orosz államapparátusra. Ez a személy a cár tehetséges pénzügyminisztere, Sergej Vitte volt. Vitte korábban egy magánvasút-társaság vezető tisztségviselője volt, akit később a cár közlekedésügyi miniszternek nevezett ki. A pénzügyminiszteri pozíciót 1892-ben kapta meg. Az új pénzügyminiszter nevéhez fűződött a rubel aranyalapra való helyezése (ami jelentősen megnövelte a külföldi befektetők bizalmát Oroszország felé), az orosz vasúthálózatok 60%-nak állami kézbe vétele, továbbá az egységes orosz vasúti tarifarendszer kidolgozása. Vitte fanatikus monarchista volt, aki a cári birodalom presztízsének és világpolitikai pozíciójának megerősítésén dolgozott és ezt a célt a birodalom gazdaságának, különös tekintettel nehéziparának fejlesztésével kívánta elérni. Véleménye szerint az orosz birodalom európai és kelet-ázsiai felét összekötő vasút kiválóan szolgálná ezeket a célokat: orosz tőkéből, orosz technológia és orosz munkaerő alkalmazásával létrejönne a világ leghosszabb vasútvonala, amely fellendítené a nehézipart, megkönnyítené a túlnépesedett európai országrészek lakosságának Szibériában történő letelepedését és segítené az orosz áruk eljuttatását az ázsiai piacokra, elkerülve a többi nagyhatalom ellenőrzése alatt álló tengeri kereskedelmi útvonalakat.¹³ Vitte évelését csak megerősítették az ország egysége mellett annak védelme miatt aggódó orosz katonai vezetők, akik szintén a vasút megépítése mellett foglaltak állást, mert az orosz birodalom csendes-óceáni partvi-

¹² MARKS 1991, 57–70. o.

¹³ WHITE 1964, 16–18. o., EUN-JU JANG 1998, 33–36. o.

dékén található katonai bázisukat csak békeidőben lehetett tengeri szállítás útján ellátni és el akartak kerülni egy a Szevasztopol ostromához fogható katonai kudarcot.¹⁴

A vasút alapkövének letételét III. Sándor cár trónörököse, a későbbi II. Miklós végezte el 1891. május 31-én Vlagyivosztokban. Vitte annak érdekében, hogy a vasút megépítése minél kevesebb adminisztratív akadályba ütközzön, létrehozta Transzszibériai Vasúti Bizottságot és meggyőzte a cárt, hogy a fiatal cárevicset tegye meg annak elnökévé, gondoskodva ezzel az ifjú cár elköteleződéséről a projekt felé.¹⁵ A Bizottság a vasút megépítése mellett számos egyéb kiegészítő tevékenységet végzett: a hajózás megszervezését Szibéria nagy folyóin, az európai területekről érkezők letelepítését, mocsaras területek lecsapolását és földművelésre alkalmassá tételét, új bányák megnyitását. Pénzügyminiszterként, illetve a transzszibériai vasút megépítésében betöltött szerepe miatt Vitte egészen 1903. évi elbocsátásáig az orosz birodalom Ázsia politikájának meghatározó szereplője maradt.¹⁶

A transzszibériai vasút megépítése előtt számos nehézség állt, amely a projektet egyedülállóvá tette világon. A kiépítendő vasútvonal háromszor hosszabb volt, mint amekkora távolságot az Amerikai Egyesült Államokat átszelő transzkontinentális vasút építőinek létre kellett hozniuk. A nyersanyagok döntő részét oda kellett szállítani az építkezésre, mert a sztyeppén sem a szükséges faanyag, sem a töltésekhez szükséges kő nem állt rendelkezésre. Mocsarakat kellett lecsapolni, vagy feltölteni, számtalan hidat felépíteni, mindezt sok esetben a permafroszt (az örök fagy) uralta területeken, feltérképezetlen vidékeken keresztül. Kritikus tényező volt az idő, mert a cár egy évtizedet adott a munka befejezésére. A határidő arra kényszerítette a ki-

¹⁴ WOOD 2011, 150–151. o.

¹⁵ VITTE 1964, 124–125. o.

¹⁶ MARKS 1991, 131–135. o.

vitelezőket, hogy három nagyobb (nyugat-szibériai, középszi-bériai és távol keleti) szektorra és további kisebb részre bontsák a szakaszt, ahol párhuzamosan folyt a vasútvonalak kialakítása. A legnagyobb kihívást a Bajkál-tavat délről megkerülő szakasz jelentette, ahol számos hidat és alagutat kellett a sziklás hegyek között kiépíteni. Amíg ez a szakasz nem készült el, a tó szemközti partjain található vasútállomások között hajókkal oldották meg az összeköttetést, amíg a téli fagyok járhatatlanná nem tették a tavat. A fenti nehézségek ellenére és a világ legnagyobb csodálatára a vasút körülbelül kétszer gyorsabban épült meg, mint a transzkanadai vasút, amelyet pedig utánzandó példának tekintettek.¹⁷

Maga a vasút ugyanakkor magán viselte az orosz vasútépítési politika valamennyi sajátosságát. Mivel elsődlegesen politikai és geopolitikai célokat szolgált, a gazdasági megfontolások háttérbe szorultak: a vasút gyorsan, de alacsony technikai színvonalon és drágán épült meg. Tekintettel a hatalmas költségekre és az építési munkálatok monumentális méreteire, egyre nagyobb mértékben kerültek bevonásra külföldi mérnökök, munkások és befektetők. A költségek csökkentése érdekében Vittének 1895-ben sikerült elérnie, hogy a vasútvonal áthaladhasson a Kínai birodalomhoz tartozó Mandzsúrián (ne pedig megkerülje azt), nagyban csökkentve ezzel a kivitelezéshez szükséges időt és a költségeket. Az így megépült Kelet-Kínai Vasút természetesen megnövelte az orosz befolyást Észak-Kelet-Ázsiában,¹⁸ ami viszont fokozta a konfliktus esélyét Japánnal, illetve az azzal hasonló érdekekkel rendelkező Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal. Az orosz-japán kapcsolatokat csak tovább rontotta, hogy az ifjú II. Miklós cár 1897-ben parancsot adott az orosz haditengerészetnek Port Arthur megszállására, amelyet később a Kínai birodalom „bérbe adott” Oroszországnak 99 évre és engedélyezte,

¹⁷ WOLMAR 2013, 64–94. o.

¹⁸ VIITE 1964, 149–157. o.

hogy az egy vasútvonallal (Dél-Mandzsúriai Vasút) csatlakozhasson a Kelet-Kínai Vasúthoz. Az orosz-japán ellentétek feloldás céljából Japán javaslatot tett a térség felosztására – a „*Men Kan kokan*” - Mandzsúriát Koreáért elképzelést már 1898-ban a szentpétervári kormány elé terjesztették.¹⁹ A cári udvarban azonban fokozatosan a konfrontációtól vissza nem riadók kerültek többségbe, amelynek eredményeképpen II. Miklós menesztette Vittét a pénzügyminiszteri posztról. A japán kormány mindezek fényében nem látott más lehetőséget, mint a konfliktus fegyveres erővel történő megoldását, ezért a japán hadiflotta 1904 februárjában megtámadta a port arthuri orosz haditengerészeti bázist.

A transzszibériai vasút szerepe az 1904-1905-ös orosz-japán háborúban

A japán katonai vezetés pontosan tisztában volt a transzszibériai vasút készültségi állapotával és ezen információk alapján időzítették a támadást. 1901-ben elméletileg már eljuthattak vonatszerelvényen Moszkvából Vlagyivosztkba, az utasok azonban a Bajkál-tavon komppal kelhettek át, mert a tavat elkerülő szakaszt csak 1906 őszére fejezhették be. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a Kelet-Kínai Vasútat még szintén nem fejezték be: több híd még építés alatt állt, a vasút rendeltetésszerű üzemelését szolgáló infrastruktúra sok helyen hiányzott, a domborzati viszonyok miatt (amelyek szűk kanyarokat és nagy emelkedőket eredményeztek) a vonatok több helyen szinte lépésben haladhattak, ráadásul a vonal egy nyomtávú volt.²⁰ A vasútvonal első katonai célú használatára 1900-ban került sor, amikor Oroszország 120.000 katonát mozgósított a kínai boxer-

¹⁹ NISH 2014, 45. o.

²⁰ WOLMAR 2013, 129. o.

lázadás leverésére és ezt a haderőt a transz-szibériai vasúton kívánta eljuttatni Mandzsúriába. A szerelvények közül azonban több tucat robbant le, a maradék pedig több száz kilométeren keresztül vánszorgott 10 km/órával. Az oroszok kelet-ázsiai vasúthálózata megbukott az első éles bevetésen. Kuropatkin hadügyminiszter 1903-ban elutazott megtekinteni a távol-keleti orosz területeket és jelentette az Államtanácsnak, hogy a vonalat több száz kilométeren újra kell építeni és a maradék megbízható használata is több helyen kétségbe vonható. Amikor kidolgozta védelmi stratégiáját a térség biztosítása érdekében, napi 10 pár vonatszerelvényt tartott szükségesnek a logisztikai igények biztosítása céljából, de a háború kitörésekor csak napi 4 pár volt a vasútvonal maximális kapacitása.²¹

A japán hadvezetés a fentiek figyelembevételével választotta ki a támadás időpontját: 1904. február 8-án a japán flotta meglepetésszerűen megtámadta Port Arthur-nál horgonyzó orosz flottát, amely során több orosz hajót találat ért, a haditengerészeti bázis pedig blokádnál került. Ezzel párhuzamosan a koreai kikötőkben található orosz hadihajókat elsüllyesztették, a tengeri útvonalak biztosítását követően pedig megkezdődött a japán hadsereg átszállítása a kontinensre. Először Korea került japán kézre, majd a japán csapatok átlépték a koreai-kíni határt és megkezdtek a menetelést észak felé Mandzsúriában. További csapatok szálltak partra a Liaotung-félszigeten, egy részük megkezdte Port Arthur ostromát (amely 1905 januárjára elesett) a többi pedig szintén észak felé nyomult, folyamatosan szorítva vissza az orosz haderőt. A végső csatára Mukden városánál került sor 1905. február 20. és március 10. között, ahol a cári csapatok döntő vereséget szenvedtek.

A háború folyamán az oroszok rohamosan fejlesztették a transzszibériai vasúthálózatot és 1905 végére 1.3 millió katonát mozgósítottak, de a háborút ekkora már elveszítették. A csapatok harctérre juttatásának legnagyobb akadálya a már

²¹ MARKS 1991, 201–202.o.

említett Bajkál-tó volt, amely 64 kilométeres hosszával és 50-60 kilométeres szélességével a világ hatodik legnagyobb tava. A tó jege telente az egy métert is elérte, azért ekkor az átkelés hajón lehetetlen. A hadianyagot ezért a jégre fektetett lóvontatású szerelvényekkel igyekeztek megoldani (a mozdonyok súlyát a jég már nem bírta el), a katonaság pedig saját lábán kelt át a jégen. További átszervezések hatására a naponta közlekedő vonatszerelvények száma 6 párra nőtt, de még ez is messze volt a szükséges mennyiségtől. A helyzetet csak tovább rontotta, hogy a fából készült tehervagonokban utazó katonák gyakorlatilag harcra képtelen állapotba érkeztek meg a hadszíntérre, ezért a hadvezetés kénytelen volt bevezetni azt a rendszert, hogy a katonák minden három nap utazás után egy napi pihenőidőt kaptak.²²

Az orosz hadvezetés tisztában volt a helyzet fontosságával és komoly anyagi erőforrásokat vetett be a vasút áteresztőképességének a növelése érdekében. Új állomások, szerelő csarnokok és víztározók épültek, több szakaszon kicserélték a vasúti síneket és elkészült a Bajkál-tavat elkerülő szakasz. Mindezek eredményeképpen a vasút áteresztőképessége 12 pár szerelvényre nőtt a háború végére (bár a háborús erőfeszítések fokozódása 16 párt tett volna szükségessé). Mindezek ellenére a vasút képtelen volt betölteni a neki szánt szerepet: a kelet-ázsiai területek utánpótlásának biztosítását. Bár a japánok számra szintén gondot jelentett a mandzsúriai csapatok ellátása, az orosz mozgósítás nyolc hónappal maradt el a tervezettől és mire a győzelemhez szükséges katonai erő felsorakozott, a háború valamennyi jelentősebb ütközetét elveszítették, az ország gazdasága az összeomlás szélén állt és kitört az 1905-évi forradalom, amely az orosz birodalom legnagyobb részére, így a transzszibériai vasút legtöbb szakaszára is kiterjedt.²³

²² PATRIKEFF 2007, 50–52. o.

²³ MARKS 1991, 203–204. o.; BEBESI 2005, 252. o.

Irodalomjegyzék

BEBESI 2005 = BEBESI György (szerk.): A hosszú 19. század rövid története. Pécs, 2005.

Department of Trade and Manufactures Ministry of Finance: Siberia and the Great Siberian Railway, St. Petersburg, 1893.

EUN-JU JANG 1998 = EUN-JU JANG: Korea und die Mandchurei in der Beziehungen zwischen Rußland, China und Japan von 1894 bis 1904. Ein Beitrag zur Bedeutung der koreanischen Eisenbahn für die politischen Beziehungen im Ferne Osten. Kiel, 1998.

HARTLEY 2014 = HARTLEY, Janet M.: Siberia. A history of the people. New Haven and London, 2014.

MARKS 1991 = MARKS, Steven G.: Road to Power. The Trans-Siberian Railroad and the Colonization of Asian Russia 1850-1917. New York, 1991.

NAUMOV 2006 = NAUMOV, Igor V.: The History of Siberia. Routledge, Oxon - New York, 2006.

NISH 2014 = NISH, Ian: The Origins of the Russo-Japanese War. New York, 2014.

ORMOS - MAJOROS 2003 = ORMOS Mária - MAJOROS István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Budapest, 2003.

PATRIKEFF 2007 = PATRIKEFF, Felix - Shukman, Harold: Railways and the Russo-Japanese War. Transporting War, London - New York, 2007

RAVENSTEIN 1861 = RAVENSTEIN, E. G.: Russians on the Amur. London, 1861.

WESTWOOD 1964 = WESTWOOD, J. N.: A History of Russian Railways. London, 1964.

WHITE 1964 = WHITE, John Albert: The Diplomacy of the Russo-Japanese War. Princeton, 1964.

WOLMAR 2013 = WOLMAR, Christian: To the Edge of the World. The story of the Trans-Siberian Express, the World's Greatest Railroad. New York, 2013.

WOOD 2011 = WOOD, Alan: Russia's Frozen Frontier. A history of Siberia and the Russian Far East 1581–1991. United Kingdom, 2011.

ZSUKOV 1953 = ZSUKOV, J.M. (szerk.): A Távols-Kelet a nemzetközi politikában 1870–1945. Budapest, 1953.

GARADNAI ZOLTÁN

FRANCIA HISTÓRIA?
A KOLLABORÁCIÓ ÉS A KONFRONTÁCIÓ
DILEMMÁI
(recenzió)

A második világháborús francia fegyveres kollaboráció és konfrontáció, vagy a németekkel együttműködő és/vagy az ellenállásban részt vevő franciák története számos film, regény alapjául szolgált. Ezek között említhetnék pl. „*A nagy kiruccanás*” című filmet is, amelyben Louis de Funès nyújtott Bourvil oldalán felejthetetlen alakítást. A film a klasszikus vígjátékok eszközeivel szórakoztat minket, és a történetben a romantikus szerelmi szál is megjelenik. A történelmi valóság ettől azonban sokkal bonyolultabb, szomorúbb és tragikus, ráadásul az eseményeket nem lehet elválasztani a második világháború általános menetétől, amiben a francia ellenállóknak és kollaborálóknak egyaránt csak epizód- (jobb esetben) vagy statisztaszerep, és a háborús bűnöket elkövetők számára a kivégzőosztag jutott. A Szabad Franciaország harcosai és hívei nem kis mértékben De Gaulle politikai-diplomáciai tehetségének köszönhetők, hogy a győztesek asztalánál helyet kaphattak, így a könyvet a De Gaulle tábornok élete iránt érdeklődők is haszonnal forgathatják.

Bene Krisztián kötetének kettős célja van: egyrészt francia és német levéltári forrásokra és a legfrissebb szakirodalomra alapozva igyekszik objektív és átfogó képet adni az 1940 és 1943 közötti francia fegyveres ellenállás és kollaboráció történetéről, másrészt ezt a bonyolult és ellentmondásos történetet szélesebb, a második világháború had- és diplomácia-történeti kereteibe helyezi. A kollaboráció és az ellenállás egybevetése során azt vizsgálta, hogy a két jelenség mennyire mutat hasonlóságot és eltéréseket.

A történeti események elemzésekor a szerző új (levéltárakban elvégzett alap kutatások eredményeként feltárt), magas színvonalú tudományos ismereteket nyújt a témában járatos történészeknek és a korszak iránt érdeklődő műkedvelőknek egyaránt. A népszerűsítő jelleget támasztják alá a képek, a kötet végén közölt források, illetve a szereplők életrajzának fényképekkel illusztrált bemutatása. A történelem iránti érdeklődés napjainkban egyre többeket sarkall arra, hogy véleményt fogalmazzanak meg egy-egy történelmi eseménnyel kapcsolatban, ami gyakran sarkosra, egyoldalúra és elfogultra sikerül. Bene Krisztián könyve egyensúlyt tart a tudományos igényességgel megírt szakirodalom és a tudományos ismeretterjesztés között, így mindenki számára haszonnal forgatható.

A téma ugyan látszólag távol áll tőlünk, de ha elolvassuk a könyvet, számos magyar vonatkozású párhuzamot és hasonlóságot találhatunk a sorsokban, a tragédiákban, az egy családon belüli – testvérek közötti eltérő – életutakban, a háború utáni karrierutakban és elszámoltatásban. A szerző a doktori disszertációját fejlesztette tovább, és a téma egyre mélyebb feltárása juttatta arra a felismerésre, hogy a témával kapcsolatban még mindig sok a „fehér folt”, és a francia történészek sem foglalkoztak ezzel a franciák többséges számára még napjainkban is érzékeny kérdéssel. Ez viszont a szerzőt arra készítette (hiszen a francia történészek által az elmúlt 70 év folyamán el nem végzett munkát nem lehet bepótolni), hogy könyvében elsődlegesen a Szabad Franciaország katonai történetének levéltári forrásokra alapozódó megírására törekedjen, amihez a visszaemlékezések és a szakirodalom nyújt további forrásbázist.

A könyv hét fejezetre tagolódik, szerkezete világos. Három fejezet kronológiai rendben ismerteti a francia ellenállás történetét egészen 1943-ig, amikor De Gaulle politikai-diplomáciai érzékének és egyre növekvő tekintélyének köszönhetően az ellenállást sikerült egységes irányítás alá vonni, ami így - De Gaulle vezetésével - már hatékonyabban tudott a szövetségekkel tárgyalni és a francia érdekeknek érvényt szerezni. A

Szabad Francia Légierő és a Szabad Francia Haditengerészet történetével foglalkozó fejezetek tematikus rendben vannak. A kötet végén a szereplők életrajza és tíz darab, franciáról magyarra fordított forrás található, amelyek a munka kézikönyvjellegét erősítik. A kötetet gazdag forrás- és szakirodalmi jegyzék, személy- és földrajzinév-mutató egészíti ki, valamint egy francia nyelvű resumét is tartalmaz.

A fejezetek közül külön érdemes kiemelni a francia fegyveres együttműködés két oldalával foglalkozó részt, mivel annak ellenére, hogy a francia ellenállásban és/vagy a kollaborációban részt vevő franciák a francia társadalom alig 1%-át tették ki, a motivációik, későbbi sorsuk és a francia társadalom általi megítélésük sok hasonlóságot mutat. Általánosságban megállapítható, hogy a fegyveres harcot vállalók többsége a fiatal generáció tagjaiból került ki, és a Franciaország szabadsága vagy a kommunista veszéllyel való szembenállás motiválta őket. A két tábor tagjai többször (pl. Észak-Afrikában, Szíriában) fegyveresen is szembe kerültek egymással, ami nagyon rossz visszhangot keltett a franciák többségének körében, amiről maga De Gaulle is szomorúan nyilatkozott, és a háború második felében arra törekedett, hogy a franciák közötti fegyveres konfliktust lehetőleg elkerülje. A két tábor tagjai eltérő lehetőségekkel rendelkeztek. A németekkel kollaborálók mindvégig alárendelt szerepben voltak, és nem volt olyan formátumú katonai vezetőjük, mint De Gaulle tábornok a Szabad Franciaország oldalán. A szabad francia harcosok számára szintén epizódszerep jutott, de az észak-afrikai hadjáratban tekintélyt (ld. a Bir Hakeimi csatát, ahol a franciák hősiességének köszönhetően a németek nem tudtak áttörni, és az angolok időt nyerhettek) nyerhettek, így a kétségtelenül különleges politikai tehetséggel rendelkező De Gaulle tábornok jobb alkupozícióból tudott tárgyalni a vele meglehetősen hűvös viszonyt ápoló amerikaiakkal.

Bene Krisztián kutatásaiból láthatjuk, hogy a két tábor követői egyáltalán nem különböztek egymástól, sőt, inkább a hason-

lóság a jellemző közöttük. A fiatal emberek tenni akartak valamit, gyakran az egzisztenciális alapok megteremtése motiválta őket (különösen a németekkel való kollaborációt vállalók között), és zömében ugyanazt a fiatal korosztályt képviselték. A különbség, mint látjuk, a vezetésben volt, vagyis De Gaulle személye és tekintélye emelte ki a Szabad Franciaország híveit abból a statisztaszerepből, amelybe Franciaország az 1940-es őszeomlással jutott. Az igazi eltérés a két tábor tagjainak sorsa között az 1945 utáni életutakban mutatható ki. Általánosságban megállapítható, hogy a francia társadalom többsége mindkét tábor képviselőivel szemben elutasítóan viselkedett, de a győztesek oldalán található szabad franciák számára komoly karrierlehetőségek nyíltak meg az 1945 utáni időszakban, miközben a kollaborálóknak kivégzés, börtön és a társadalmi perifériára kerülés jutott osztályrészül, és csak fokozatosan tudtak visszakapaszkodni. Közülük a legismertebb François Mitterrand volt, aki a Vichy-kormányban való szerepvállalás emlékét ugyan el tudta felejtetni, de a múlt árnyékától még elnöksége utolsó szakaszában sem tudott megszabadulni.

Végezetül egyetérthetünk a szerző azon értékelésével, *„...hogyan a katonai kollaborációt és kooperációt magába foglaló francia fegyveres együttműködés jelensége nem csupán létezett a vizsgált időszakban, hanem képes volt rá, hogy – a háború alakulásával összhangban – érdemben befolyásolja Franciaország háborús szerepvállalásának nagyhatalmi megítélését, valamint háború utáni pozícióját a nemzetközi politikai életben.”*

Bene Krisztián: A Szabad Francia Erők, 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban. Kronosz kiadó, Pécs, 2017. 468 o.

TURNÁR ERIK

LOKÁLIS TRIANON 1. KÖTET
CSONGRÁD, CSANÁD ÉS TORONTÁL
VÁRMEGYE AZ ÖSSZEOMLÁS ÉVEIBEN
1918–1920
(recenzió)

A nagy események, történések valójában sok kisebb történet összefüggő láncolatai. A nagy folyamatok vizsgálata hamar ráébreszti a kutatót, hogy nagyon fontos a kis különálló, de egymással mégis összefüggő események feltárása és bemutatása, mivel csak így lehetséges teljes képet alkotni. Ez alól nem kivétel a trianoni békediktátum sem, mely magába foglal számtalan lokális eseményt, melyek feldolgozásával lehetőség nyílik a területelcsatolás, a forradalom és ellenforradalom, valamint a megszállás eseményeit alulról megismerni, azon a szinten, ahol az események ténylegesen megtörténtek.

A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására több projektet is indított a trianoni békediktátum 100. évfordulója alkalmából. A projektek céljai között szerepel a magyarországi események erőteljesebb beágyazása az európai történelembé, Trianon és a földrajzi tér kapcsolatának mélyebb vizsgálata, az ideiglenes államterek vizsgálata, az atrocitások mélyebb megismerése, valamint a lokális Trianonok történetének feltárása. Jelen recenzió tárgya utóbbi kategóriát erősíti. Gulyás László, Tóth Marcell és Zeman Ferenc szerkesztésével egy olyan kötet született, melynek célja, hogy a globálistól a lokális szintig haladva bemutassa Trianon hatását Csongrád, Csanád és Torontál vármegye tekintetében. A kötet 11 tanulmánya fokozatosan halad a globális szinttől egészen egy-egy település történetéig. Gulyás László a kötet előszavában összefoglalva bemutatja a

tanulmánykötetet, valamint a lokális Trianonok projekt okait, valamint célkitűzéseit.

Az első tanulmányban Bene Krisztián a Délvidéki semleges zóna létrehozásáról ír. Röviden bemutatja a balkáni front 1915 és 1918 közötti alakulását, majd pedig a magyarországi francia megszálló hadsereget és a különböző francia megszállási elképzeléseket. A magyarországi francia haderő hadosztály, sőt bizonyos esetekben ezred szinten kerül bemutatásra. A tanulmány remekül bemutatja, hogy a magyarországi francia hadvezetésnek milyen bonyolult volt a feladata. Mivel nem álltak rendelkezésére megfelelő számban csapatok, a megszállt területek döntő része a szövetséges román, jugoszláv és csehszlovák csapatok birtokába került, ami további problémákat idézett elő. Nagyon jól kerül bemutatásra, hogy bár a francia vezetés pontosan tudatában volt annak, hogy bizonyos Magyarországgal szembeni igények alaptalanok, a megfelelő katonai erő hiányában rá volt utalva az utódállamok csapataira, amelyek túlkapasainak megállítására nem volt módja. Ebből kifolyólag a francia hadvezetés több esetben összetűzésbe került román szövetségesével is, de a legtöbb esetben ez nem váltott ki jelentősebb hatást.

A második tanulmányban Gulyás László a magyarországi román megszállást mutatja be, kiemelve a Partium és a Tiszántúl eseményeit. A szerző a román megszállást nyolc, egymástól elkülönülő szakaszra bontja. Az első négy szakasz során a történeti Erdély román kézre került, míg az ötödik szakasz a Partium és a Tiszántúl megszállását jelentette. A hatodik, hetedik és nyolcadik szakasz a magyar Vörös Hadsereg és a román csapatok szembenállásának időszaka volt, mely során a román hadsereg felmorzsolta a Vörös Hadsereget, elfoglalta Budapestet, majd behatolt a Dunántúlra is, elfoglalva olyan városokat, mint Székesfehérvár és Veszprém. A szerző tömören, de nagyon alaposan mutatja be az eseményeket. A tanulmány kiemelten foglalkozik az ötödik szakasz, vagyis a Partium és Tiszántúl megszállásának kérdésével, aminek részeként az olvasó

részletesen megismerheti a Székely Hadosztály harcait. A Tanácsköztársaság ellenségesen viszonyult a székely csapatokhoz, aminek következtében a Székely Hadosztály két tűz közé került, ez pedig kényszerűen vezetett a román hadsereg előtti fegyverletételhez. A Székely Hadosztály fegyverletétele fontos katalizátor volt a harcok menetében, ellenállás híján a román csapatoknak sikerült néhány nap leforgása alatt elfoglalni a Partium és a Tiszántúl teljes területét.

Gulyás László második tanulmánya Makó sorsát mutatja be a békekonferencián, vagyis átmenetet képez a globális és a lokális szint között. A tanulmány első fejezetében megismerhetjük a bukaresti titkos szerződésben Romániának ígért területet, valamint ezek változását. A tanulmány részletesen foglalkozik Makó problematikájával a békekonferencián, ennek köszönhetően az olvasó pontos betekintést kap a békekonferencia működésébe, valamint abba a folyamatba, amely során döntés született a különböző települések hovatartozásáról. A Makóról folyó vitán a nagyhatalmak képviselői eltérő érveket hoztak fel a város jövőbeni hovatartozására vonatkozóan. A franciák a várost Romániának akarták juttatni, mivel a városon keresztül futott a stratégiai fontosságú Szatmárnémeti–Nagyvárad–Makó vasútvonal. Az amerikai fél elutasította, hogy a színmagyar lakosságú város a fenti ok miatt kerüljön Romániához, az olasz és brit delegátus pedig szintén külön álláspontot képviselt. A kérdés eldöntésében fontos szerepet játszott az ún. kompenzációs lánc, amely meghatározó volt az ilyen patthelyzetek feloldására. Ennek lényege abban állt, hogy az ellentétes állásponton lévő delegációk kompromisszumot kötöttek, melynek során a felek kölcsönösen lemondtak egy-egy követelésükről. Makó Magyarországon maradása egy amerikai–brit kompromisszumnak volt köszönhető, melynek keretében a britek elfogadták Makó meghagyását, az amerikaiak pedig elfogadták Arad Romániához kerülését.

A következő két tanulmányban Halmágyi Pál külön-külön foglalkozik Makó francia, illetve román megszállásával. A

szerző első tanulmányában betekintést nyújt Makó francia megszállásába, az olvasó megismerkedhet a megszállás mindennapokra gyakorolt hatásával. A tanulmány bevezetője bemutatja a Károlyi Mihály vezette kormányzat, illetve a Tanácsköztársaság viharos időszakának a városra gyakorolt hatását. A francia megszállás előzményeként bemutatásra kerül a makói vörös terror, illetve a város kirablása a Vörös Hadsereg visszavonulásakor. A francia megszállás idején a város meglehetősen nyugalomban élt. A francia csapatok megjelenésével megkezdődött a régi intézmények helyreállítása, illetve a kommunisták felkutatása. A megszállás ténye ellenére a lakosság viszonylag szabad volt. Számos olyan korlátozást, mint a kijárási tilalom vagy a szesztilalom, a francia vezetés folyamatosan enyhített, vagy akár meg is szüntetett. Ezzel együtt már megjelent a román közigazgatás árnya, a jövőbeni román megszállás előzménye, melynek folyamán Makóra a nagyszebeni kormányzótanács élelmezési biztost nevezett ki.

Makó francia megszállását 1919 júniusában a román csapatok bevonulása követte. A szerző második tanulmánya remekül bemutatja a francia és román megszállás közötti kontrasztot. Habár általános tendencia volt, hogy a román megszállás sokkal nagyobb terhet jelentett a településekre nézve, mint a francia, Makó esetében megjelent egy másik szempont is. A várost a román vezetés Romániához kívánta csatolni, így már a román csapatok bevonulásával egyidejűleg megszűnt a városi önkormányzat működése – mely a francia megszállás során folyamatosan működhetett –, és román katonai prefektust állítottak fel. Ennek folyamán még a romániai választásokat is megtartották a városban, de a színmagyar Makót jól jellemzi, hogy ezen gyakorlatilag senki nem vett részt. A francia megszállással ellentétben az újságokat is erősen cenzúrázták, valamint a közeli helységekbe történő utazást is erőteljesen korlátozták a román hatóságok. A román megszállás óriási károkat okozott Makón. A súlyos rekvirálások mellett gyakran került sor rablásokra, melyek

tovább fokozták a lakosság szenvedését. A tanulmány zárófejezetében részletesen megismerkedhetünk a román csapatok kivonulásával és ezzel egyidejűleg a Nemzeti Hadsereg megérkezésével. A megszállás terhétől megszabadulva a magyar csapatok bevonulása örömnapp volt a város számára, ennek során a város átadása nagy ünnepség keretében zajlott le.

A kötet hatodik tanulmányában Makó Imre mutatja be Hódmezővásárhely román megszállását. A város sanyarú sorát meghatározta, hogy többször is gazdát cserélt. 1919 áprilisában a Vörös Hadsereg kiürítette a várost és román megszállás alá került. Eleinte a román csapatok megtúrták a városban jelen lévő tanács hatalmat, de rövid időn belül elmozdították. A város nem került véglegesen román kézre, a Vörös Hadsereg ideiglenesen visszafoglalta a várost. A vöröskatonákat felszabadítókként üdvözölték, de ennek ellenére a város lakossága tartott egy esetleges tisztogatástól. A Vörös Hadsereg gyors tiszai összeomlása következtében a román csapatok hamar visszatértek a városba, amelyek az elrejtett fegyverek keresésének ürügyén általános fosztogatásba kezdtek. A szerző részletesen kitér a román megszállás legsúlyosabb következményére. A várost napokon át rettegésben tartották a Berényi László vezette román katonák. Berényi személyét rejtély övezi, nem tisztázott, hogy pontosan milyen körülmények között került a városba, vagy hogy hogyan sikerült elérnie, hogy a román csapatok együttműködjenek vele. Az általa vezetett akciók során a lakosságot folyamatosan zaklatták, fosztogatták. Annak érdekében, hogy az embereket megtörjék, nem egyszer zsaroláshoz, szóbeli, sőt fizikai fenyegetéshez, bántalmazáshoz folyamodtak, több gyilkosságra is sor került. Berényi túlkapásai a román vezetés számára rendkívül kínosak voltak, így végül sor került az elfogatására és kivégzésére. A terror során 56 embert gyilkoltak meg, ami a többi megszállt településsel összehasonlítva is kiugróan magas.

Perczel Olivér két tanulmányban vizsgálta Szentes és Csongrád megszállását. A két város különlegessége, hogy a frontvonal mentén, a Tisza két oldalán helyezkedtek el, ezért a megszállás nagyon súlyos terhet rótt a lakosokra. Szentes lakosságának már a tanács hatalom idején is megpróbáltatásokat kellett kiállnia. A rekvirálás hatására a város élelmiszerellátása nagyon nehezzé vált, és gyakori volt a túszedés is. A Vörös Hadsereg visszavonulását követően a román csapatok azonnal nekiláttak a városban a kommunisták felkutatásának, ami a gyakorlatban a városlakók módszeres kirablását jelentette. A harcoló felek folyamatosan átlövöldöztek a Tiszán, így többen súlyos sérülést szenvedtek, sőt számos halálos áldozat is volt. A Vörös Hadsereg tiszai offenzívája során Szentes rövid időre újból magyar kézre került, de a román ellentámadás következtében a város újból gazdát cserélt. A szerző a várost ért súlyos megpróbáltatások mellett igyekszik bemutatni, hogy a város lakossága mennyire áhítozott a szórakozásra, a mozi, a sport, a zenekar fontos kapaszkodót jelentett a városnak. Szentes megpróbáltatásait tovább fokozta a tiszai árvíz, melynek elhárítására az aktív front nem hagyott lehetőséget.

A szerző második tanulmánya a Szentessel szemben, a Tisza túloldalán elhelyezkedő Csongrád sorsával foglalkozik. A tanulmány két részből áll. Az első részben bemutatásra kerül Csongrád mint frontváros. A Vörös Hadsereg egységei egészen a megghiúsult tiszai offenzívát követő román ellentámadásig irányításuk alatt tartották a várost. Részletesen bemutatásra kerül a tanács hatalom berendezkedése miatt a városra nehezedő terhelés, a Vörös Hadsereg harcai és próbálkozásai a Tiszán való átkelésén, valamint a háborúval járó atrocitások és harcok okozta halálesetek is. A tanulmány második fele a román megszállás körülményeit mutatja be. A folyamatos rekvirálások és egyéni rablások során a román katonák elkobozták az élelmiszer jelentős részét, a különböző gépeket és járműveket, valamint a haszonállatokat. A keletkezett károk pontos megismerését jelentősen segítik a személyes történetek, melyek megmutatják,

hogy egy-egy lakos számára mekkora terhet jelentett az erőszakos rekvirálás.

Marosvári Attila tanulmányában egy sokat idézett, de nem elég alaposan feltárt témát mutat be, a románellenes apátfalvi lázadást. A lakosságot sújtó rekvirálások minden megszállt településen súlyos terhet jelentettek a lakosság számára, Apátfalva esete azért különleges, mert itt az indulatok fegyveres ellenállásba csaptak át. A román rekviráló bizottság az élelmiszer, a mezőgazdasági gépek és szerszámok döntő részét elkobozta, ami már alapjaiban fenyegette az apátfalvi lakosok megélhetését. Mivel a problémát nem tudták tárgyalás útján megoldani, a település lakói kétségbeesésükben a fegyveres ellenállás eszközához nyúltak. A lőfegyverekkel alig rendelkező, képzetlen lakosok a lázadást nagyon esetlenül indították el, de így is sikerült a településen állomásozó néhány román katonát menekülésre készíteni. A lázadást a román csapatok véres megtorlással fojtották el, sok embert kivégeztek vagy egyszerűen meggyilkoltak, a házkutatások során pedig mindent elloptak, amit csak tudtak. A lázadás leverését követő kihallgatások nem egy esetben kínzással párosultak, több tucat embert Romániába hurcoltak, közülük többen csak évekkel később térhettek haza. A szerző remekül árnyalja az apátfalvi lakosok ellenállásának okát, igyekezve eloszlatni azt a mítoszt, hogy a lázadás fő oka a bátorság és elszántság lett volna, ennek okát sokkal inkább a lakosok mentalitásában igyekszik megtalálni.

Kókai Sándor tanulmányában nagyon fontos adatokat közöl Torontál vármegye trianoni alakulásáról, bemutatva a vármegye Magyarországon maradt részének társadalmi jellemzőit. Részletesen bemutatásra kerül a vármegye trianoni határainak a kijelölése és a települések területeinek a változása. Mivel a terület népessége rendkívül vegyes, röviden bemutatásra kerül a terület társadalomtörténete, melynek során az olvasó a 18. századi betelepítésektől kezdődően megismerkedhet a térség etnikai és vallási sokszínűségével, ezek változásával egészen a tria-

noni határhúzásig. A tanulmány nagyon jól bemutatja azt a sokszínű közeget, mely a Magyar-Bánságot meghatározta, sőt meghatározza napjainkig, valamint azt, hogy a trianoni határhúzás mennyire nem volt tekintettel az évszázados folyamat révén kialakult etnikai összetételre, a tájegységekre vagy a település-szerkezetre.

A kötetet Miklós Péter tanulmánya zárja, melyben a szerző Glattfelder Gyula püspök életútján keresztül bemutatja Trianon hatását a csanádi egyházmegyére. A szerző bemutatja Glattfelder Gyula püspöki kinevezéséig megtett utat, valamint a püspök ellenállását a román berendezkedéssel szemben. A püspök folyamatosan bírálta a magyarokat ért sérelmek miatt a román hatóságokat, aminek eredményeként kiutasították Romániából. Mivel a csanádi püspökség területe három országhoz került – csupán töredéke maradt Magyarországon –, bemutatásra kerül az egyházmegye további sorsa Romániában és Jugoszláviában egyaránt. A tanulmány hosszan foglalkozik Glattfelder szegedi tevékenységével, ahol püspöki kinevezést kapott. Nagyon sokat tett a szegedi egyházmegyei központ kiépítéséért, amiben fontos támogatóra találta Klebelsberg Kuno személyében.

Összegezve elmondható, hogy a kötet a kitűzött célokat maximálisan elérte, nagyon logikusan lett felépítve, a globális és lokális nézőpont vegyítése nagyban segíti a Trianon által előidézett változások jobb megértését. Mindegyik tanulmányra igaz, hogy elkészítésük nagy mennyiségű levéltári és sajtóforrás, valamint a régebbi és legújabb szakirodalom felhasználásával készült, alapos kutatómunka eredményeképpen. Az elkészült szövegek jól követhetőek, olvasmányosak és igényesen vannak megfogalmazva. A kötet a trianoni békediktátum történetének kutatásában értékes és hiánypótló munka.

Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): Lokális Trianon 1. kötet. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918-1920. Egyesület Közép-Európa Kutatására. 2021.

A KÖTET SZERZŐI

Bene Krisztián: tanszékvezető habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Romanisztika Intézet, Francia Tanszék.

Borbás Benjamin: doktorandusz hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola.

Csiky Gergely: tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet.

Dömők Csilla: habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Germanisztika Intézet, Német Nyelvű Irodalmak Tanszéke.

Fischer Ferenc: professor emeritus, az MTA doktora, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, Modernkori Történeti Tanszék.

Garadnai Zoltán: történész, főlevéltáros, a történettudományok doktora, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.

Hamerli Petra: adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete, Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszék.

Hudák Krisztina: doktorandusz hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Doktori Iskola.

Huszár Mihály: doktorandusz hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola.

Kecskés D. Gusztáv: tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.

Kiss Márton: doktorandusz hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola – Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola.

Mátyás Botond Hunor: doktorandusz hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola.

Stipich Béla: a történettudományok doktora, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.

Turnár Erik: történelem mesterszakos hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, Újkortörténeti Tanszék.

Várnai Gergely: doktorandusz hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola.